

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

PAKİSTAN’IN AFGANİSTAN POLİTİKASI:
İNŞACI BİR DIŞ POLİTİKA ANALİZİ

Doktora Tezi
İlkay ÇAMKERTEN

Ankara, 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

PAKİSTAN'IN AFGANİSTAN POLİTİKASI:
İNŞACI BİR DIŞ POLİTİKA ANALİZİ

Doktora Tezi

İlkay ÇAMKERTEN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Çınar ÖZEN

Ankara, 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

PAKİSTAN'IN AFGANİSTAN POLİTİKASI:
İNŞACI BİR DIŞ POLİTİKA ANALİZİ

Doktora Tezi
Tez Danışmanı
Prof.Dr. Çınar ÖZEN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1.
2.
3.
4.
5.

Tez Savunması Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Prof.Dr. Çınar Özen'in danışmanlığında hazırladığım “Pakistan’ın Afganistan Politikası: İnşacı Bir Dış Politika Analizi (Ankara, 2020)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

İlkay ÇAMKERTEN

ÖNSÖZ

Bu tez, ortak tarihi, kültürü, coğrafyayı ve kaderi paylaşan iki ülkenin ilişkisi özelinde, Pakistan'ın Afganistan'a yönelik politika davranışlarına farklı bir açıdan bakmayı amaçlamaktadır.

2015-2016 yıllarında Afganistan'da görev yaptığım sürede Pakistan'ın bölgede etkinliğini ve önemini görme fırsatı buldum. “İkiz kardeşler” olarak da tarif edilen Pakistan ve Afganistan'ın çözüm bulunamayan sorunları, Türkiye dahil birçok ülkeyi farklı açılardan meşgul etmektedir. Bu bağlamda, Türkiye için ayrı önemi olan ancak karmaşık bir ilişki yapısına sahip olan bu iki ülke, anlaşılması ve çalışılması gerekli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu fikrinsel alt yapı ile başlamış olduğum tezin, hazırlık aşamasında konunun çerçevesini çizen, önemini vurgulayan ve yönlendiren, çalışmamın her aşamasında ve tüm doktora programı süresince çok değerli ve cesaretlendirici katkılarıyla sonuca ulaşmamı sağlayan, büyük bir sabır ve hoşgörü gösteren Prof. Dr. Çınar ÖZEN'e şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca, çalışmanın gelişim aşamasında kıymetli katkılarından dolayı Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN ve Dr. Öğt. Üyesi Atay AKDEVELİOĞLU'na teşekkür ediyorum.

Bunun yanında, Prof. Dr. Melek FIRAT'a değerli katkı ve düzenlemelerinden dolayı ayrı bir şükran borçluyum.

Ve Dr. Öğt. Üyesi Tamer KAŞIKCI'ya desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Ve sürekli zaman baskısı yaratarak ve hatırlatmalarda bulunarak moral desteğini eksik etmeyen Sevda ÇAMKERTEN ve Gülnur YÜCE'ye minnettarım.

Tüm bunların yanında, tüm program boyunca yanımda olan değerli aileme çok teşekkür ediyorum.

İlkay ÇAMKERTEN, Ankara, 2020

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
-------------	---

I. BÖLÜM:

SOSYAL KİMLİK, ÇIKARLAR VE DIŞ POLİTİKA EYLEMLERİ	17
---	----

A. Gerçekliğin Sosyal İnşası ve Yapılandırmacı Teori	22
--	----

B. İnşacılık ve Sosyal Kimlik	31
-------------------------------------	----

C. Sosyal Kimlik ve Çıkar İlişkisi	49
--	----

II. BÖLÜM

PAKİSTAN DEVLETİ’NİN KURULUŞU VE DIŞ POLİTİKA BELİRLEYENLERİ	63
---	----

A. Pakistan Devletinin Kuruluşu	64
---------------------------------------	----

B. Pakistan’ın Uluslaşma Süreci ve Kimlik İnşası	71
--	----

C. Ordunun Kimlik İnşasındaki Rolü	84
--	----

D. Keşmir Meselesinin Pakistan Kimlik İnşa Sürecine Etkisi	90
--	----

E. Bangladeş Devleti’nin Kuruluşunun Pakistan Kimliğine Yansımaları	95
---	----

F. Güney Asya Bölgesel İlişkilerinin Pakistan’da Kimlik İnşasına Etkisi	101
---	-----

III. BÖLÜM:

PAKİSTAN DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKA ANALİZİ VE

AFGANİSTAN POLİTİKASI112

A. Pakistan Devletinin Kimliksel Bağlamda Genel Dış Politika Yönelimi114

B. Pakistan'ın Afganistan Politikasını Şekillendiren Etkenler131

C. Pakistan Dış Politikasında Ayrılıkçı ve Radikal Terör Gruplarına Verilen Desteğin

Yeri148

D. Pakistan'ın Afganistan Politikasının Kimliksel Analizi158

SONUÇ164

KAYNAKÇA172

ÖZET197

ABSTRACT198

GİRİŞ

İkinci Dünya savaşından sonra uluslararası ilişkilere ve dış politika analizine yönelik yapılan çalışmalarda dış politikanın temelleri, uluslararası siyasi sistemin doğasına dayandırılmıştır. Uluslararası sistem ise onu oluşturan devletler tarafından inşa edilen bir siyasal gerçeklik olarak tanımlanmaya başlamıştır. Bu bakış açısı, devletlerin davranış şekillerinin sosyal bileşenleri de içerecek şekilde analiz edilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda, sosyal bir ontoloji benimseyen İnşacı yaklaşımlar, objektif bir gerçeklik olmadığını; gerçekliğin, aktörlerin inançları, fikirleri, söylemleri ve anlayışları çerçevesinde inşa edildiğini savunmaktadırlar.

Bu bakış açısıyla İnşacı yaklaşımlar, devletleri birer sosyal varlık olarak tanımlamakta, aralarındaki ilişki yapısının da karşılıklı sosyal etkileşimlerle şekillendiğini iddia etmektedirler. Dış politika analizi (DPA) çalışmalarında da oldukça kapsamlı bir çalışma alanı sağlayan İnşacı yaklaşımlar, yeniden şekillenen uluslararası sistemde devlet davranışlarının açıklanmasına yönelik çalışmalara kimlik, kültür, norm ve kurumlar gibi unsurları da dahil ederek disipline geniş ve zengin bir boyut getirmiştir. İnşacı yaklaşımlar, fikir ve inançların dünya siyaseti üzerindeki etkisine vurgu yaparak maddi gerçekliğin ötesine geçmekte, gerçekliğin sosyal olarak ve sürekli inşa edildiğini savunmaktadır. Bu sürekli inşa durumun, dinamik bir yapıya sahip olan uluslararası sistemin anlamlandırılabilmesine olanak sağlamaktadır.

Dış politika analizi olan çalışmada, siyasi kimlik olarak kendilerini İslam Cumhuriyeti olarak tanımlayan ve tanınan Pakistan ve Afganistan devletleri arasındaki ilişki özelinde, Pakistan'ın Afganistan politikası analiz edilecektir. Analiz, İnşacı yaklaşım çerçevesinde yapılacaktır. İnşacı yaklaşımın yönelim olarak seçilmesinin sebebi, geleneksel yaklaşımlara kıyasla kimlik, düşünce ve inançlara geniş yer ayırarak kapsamlı bir analiz

çerçevesi sağlamasıdır. Çalışmanın araştırma konusu, “kimlik bileşeninin Pakistan dış politikasına etkisi”dir ve temel analiz aracı kimliktir.

Uluslararası ortamın temel aktörleri olan devletler, kim olduklarını ve ne yapacaklarını belirleyen normatif anlam ortamından bağımsız düşünülemez. Bu bağlamda, Pakistan İslam Cumhuriyeti devletine odaklanılarak yapılacak analizde kimlik verili kabul edilmemekte, sosyal olarak inşa edildiği kabul edilmektedir. Bu sebeple kimliğin nasıl oluştuğunun ve kimlik inşasına etki eden maddi ve fikişel unsurların incelenmesi gerekmektedir. Çünkü, dış politika davranışlarına kaynak teşkil eden en önemli araştırma konusu kimlik inşa sürecidir.

Siyasal kimlik açısından benzeşen ve sosyal anlamda birçok ortak bileşene sahip olmasına rağmen Pakistan-Afganistan ilişkileri, iş birliğinden ziyade rekabet ve güvensizlik ile şekillenmiş bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla çalışmanın hipotezi, “Pakistan dış politikasını şekillendiren kimlik inşası, uluslaşma süreciyle ilgilidir ve bu kimlik inşasında devletler arası etkileşim yanında ülkenin içsel yapıları da önemli yer tutmaktadır.”

İnşacı Dış Politika Analizinde karar vericilerin algıları ve bu algıları etkileyen psikolojik, bilişsel ve kültürel faktörler önemlidir. Dolayısıyla kimlik-çıkar ve dış politika inşası bağlamında içsel faktörler önemli yer tutmaktadır. Tüm bunların yanında, farklı analiz düzeyleri olmasına rağmen aralarındaki etkileşimden dolayı analiz seviyelerinin birbirlerinden kesin sınırlarla ayıramayacağı, hatta ayırma gerek olmadığı varsayılmıştır. Bu sebeple, çalışmada birey, devlet ve sistem analiz düzeylerine, eşit ve keskin sınırlamalar olmaksızın ağırlık verilecektir. Birey analiz seviyesinde ülke yöneticileri, elitler, etnik liderler; devlet analiz seviyesinde bölge ve bölge dışı devletler, devlet dışı aktörler ve gruplar; sistem analiz seviyesinde bölgesel güvenlik ve ekonomik yapılanmaları, NATO ve bölgesel ittifaklar inceleme unsurları olarak ele alınmıştır.

Dış politika, devletlerin içsel davranışlarını meşrulaştırmak ve kimliklerini pekiştirmek için kullanılabilen bir araçtır. Bazı devletler dış politika davranışlarını muhafazakâr ve Batı karşıtlığı içerisinde inşa ederken, bazı devletler ise yapay düşmanlar inşa etme (öteki) yolunu seçmiştir. Zira, devletler “ben” ve “öteki” inşası üzerinden kimliklerini güçlendirme, varlıklarını meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, İslam kimliği ile ülkeyi bir arada tutmaya çalışan Pakistan, dış politika davranışları ile bu kimliğini pekiştirmektedir.

Devletlerin dış politikalarını gerek ülke içindeki gerekse sınırları dışındaki maddi ve düşünsel nitelikteki faktörlerin etkilediği açıktır. Bu çerçevede çalışmada, Pakistan dış politikasının kaynağı olan kimliğe tesir eden hususların kimliği nasıl şekillendirdiği ve Afganistan politikasına olan etkileri tartışılacaktır. Dolayısıyla analizde “nasıl” sorusunun sorulabilmesi için, dış politika inşasına etki eden faktörlerin verili olmadığı ve sosyal gerçekliğin inşa sonucu oluştuğunu kabul etmek gereklidir.

Devlet çıkarlarının ve buna bağlı olan güvenlik yapısının niteliği kimliklere göre değişiklik göstereceğinden, sosyal, kültürel ve siyasal bakımdan farklı Pakistan ve Afganistan’ın aynı olayları farklı değerlendirmeleri kaçınılmazdır. Weldes’e göre devletlerin güvenlik tehditleri farklı kimlikler neticesinde ortaya çıkan bir güvensizlik durumudur ve güvensizlik, benlik ve öteki ayrımının yapılabildiği bir kimlik oluşumu sürecinin sonucudur. Bir başka ifadeyle kimlik ve güvensizlik birbirini şekillendiren kavramlardır.

Devlet kimliği, içsel alanda kimlik inşa eylemlerinin bir sonucudur ve bu eylemler, devletlerin uluslaşma süreçleriyle ilgilidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere’nin, Hindistan’dan çekilmesi üzerine Hindistan ve Pakistan iki ayrı bağımsız devlet olarak ortaya çıkmıştır. İngiliz Hindistanı’nda yaşayan Müslümanların çoğunlukta olduğu beş eyaletin Pakistan’a katılmak yönündeki tutumu sonucunda, P=Pencap, A=Afganistan

(bugünkü Peştunların çoğunlukta yaşadığı bölge olan Hayber-Pahtunhva), K=Keşmir, S=Sind ve Tan=Belucistan eyaletlerin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle Pakistan devleti kurulmuştur. Milli birliktelik anlamında önemli sorunlarla karşı karşıya kalan Pakistan, “başarısız devlet” yapısı ile bölgesel, etnik, din ve mezhep çatışmaları gölgesinde uluslaşma sürecini sürdürmüştür.

Hint alt kıtasındaki Müslümanları birleştirerek bir devlet olmayı amaçlayan Pakistan, kimlik inşa sürecini, İslamiyet motivasyonu ile Müslüman toplulukları bir araya getirme olgusu çerçevesine yerleştirmiştir. Bağımsızlığı sonrasında modern çağın toplumsal örgütlenişi olan Avrupa ulus-devlet sistemini örnek alan Pakistan, ulus-devlet inşa sürecinde, farklı etnik gruplardan oluşan “Pakistan halkı”nı birleştirmek için, din unsurunu kullanmıştır. Nitekim, Pakistan liderleri İslam milliyetçiliği ile Pakistan milliyetçiliğini eşdeğer görmüşlerdir. Bu sebeple İslam kimliği, Pakistan için bir ulus oluşturma aracı olmuştur. Ancak 1971’de ülkenin bir parçası olan Doğu Pakistan’ın Bangladeş Devleti olarak bağımsızlığını ilan etmesi ile din unsurunun ulus kimliği inşası için yeterli olmadığını göstermiştir. Dolayısıyla yaşanan bu tecrübe ile görülmüştür ki temel birleştirici unsur olarak kullanılan İslam kavramı Pakistan toplumunda beklenen kaynaşmayı sağlayamamıştır. Zira etnik toplulukların kendilerini halen öncelikli olarak etnik kimlikleri ile tanıtmakta olduğu Pakistan’da uluslaşma süreci henüz tamamlanmamıştır.

Pakistan için siyasi meşruiyet yapısal önemli bir sorundur. Pakistan siyasal yapısında yer alan partiler, toplum ile demokratik bir iletişim kuramamış, toplumlar arasında uzlaştırıcı bir rol oynayamamış, bu sebeple etnik ve bölgesel farklılıkların aşılmasını sağlayamamıştır. Bu bağlamda din olgusu, ülke idaresinde siyasi destekten yoksun olan yönetimleri meşrulaştırmak için de kullanılagelmiştir. İslami değerlerin ve Müslümanlığın potansiyel olarak tehdit altında olduğu algısı ülkenin bekası ile

ilişkilendirerek içselleştirilmiş ve bu sosyal zemin üzerinde bir kimlik yaratılmış, söz konusu kimlik “öteki” ile pekiştirilmeye çalışılmıştır.

Kurulduğu günden itibaren güçlü bir siyasi yapıya sahip olamayan Pakistan’da yönetim şekli, askeri yönetim, başkanlık sistemi, yarı başkanlık ve parlamenter sistem olmak üzere pek çok kez değişmiş, ülke, demokratik yönetimlerden ziyade askeri rejimlerle idare edilmiştir. Ordunun ülke içindeki bu denli etkinliğinin nedenlerinden biri değişmeyen “öteki” Hindistan algısı, diğeri ise ülkede sağlanamayan iç barış ve siyasal istikrarsızlıktır. Bu sebeple Pakistan’da ordu iç ve dış politika oluşumunda temel belirleyici aktördür. Ülkede yaşanan içsel süreçler sonucunda ordu, dış politika, güvenlik politikaları ile ülkenin kaynak kullanımı ve ülke içi siyasi konularda oldukça etkin bir belirleyici rol edinmiş ve ülke çıkarları büyük oranda “ulusal güvenlik” adı altında silahlı kuvvetler tarafından inşa edilmiştir. Bu sebeple ordu, ülkenin iç ve dış politika inşasında söz sahibi ve belirleyici bir role sahip olmuştur. Ordunun ülke içerisindeki ağırlığı bir gelenek halini almış; birçok kez demokrasiye geçiş denemesi yapılmış ise de seçimlerle iktidara gelen hiçbir hükümet uzun ömürlü olamamış ve yeni bir askeri darbe ile devrilmiştir. Bu gerçeklik, Pakistan’da siyasal kurumsallaşmanın gelişimine engel olmuştur. Pakistan’da siyasal kurumsallaşmanın önündeki diğer bir engel ise devlet kurumlarının bağımsızlık sonrasında yapısal olarak Hindistan’da kalmış olmasıdır. Bu sebeple Pakistan, kendisine ait tüm idarî, hukukî, malî ve siyasî yapıları baştan inşa etmek durumunda kalmıştır.

Pakistan’ın Hindistan ile halen yaşamakta olduğu bir diğer sorunlu konu ise Keşmir meselesidir. Günümüzde Jammu ve Keşmir coğrafyasının %35’lik bölümü (Azad Keşmir ve Gilgit-Baltistan) Pakistan, %45’lik bölümü (Jammu ve Keşmir) Hindistan ve %20’lik bölümü (Aksai Çin) Çin arasında paylaşılmıştır. Bugüne kadar Pakistan ve Hindistan arasında 1947-1948, 1965 ve 1971 yıllarında yaşanan savaşlara ve birçok kez silahlı

Çatışmalara kaynak teşkil eden bölge İngiliz sömürge döneminden kalan bir mirastır. Küresel aktörlerin politikalarının da etkili olduğu Keşmir meselesi, Pakistan dış politikasının en sorunlu bileşenlerinden biri olmaya devam etmektedir. Bunun yanında Keşmir meselesi, sivil ve askeri bürokrasi için Pakistan Müslüman devlet kimliğinin bir beka sınavı, bir başka ifadeyle İslam motivasyonu ile ulus inşasının başarı göstergesi olarak algılanmaktadır.

Nitekim, Pakistan'ın dini kimlik üzerinden homojen bir Pakistan ulusu yaratma gayretleri, Bangladeş devletinin bağımsızlığı ile yetersiz olduğunu göstermiştir. Fiziksel olarak birbirinden ayrı iki idari yapı olan Doğu ve Batı Pakistan toplumunu birbirine bağlayan tek bağ Müslümanlık olmakla birlikte, bu motivasyon unsuru Doğu Pakistan'ı oluşturan Bengalliler tarafından kabul görmemiştir. Zira her iki halkın gelenekleri, adetleri ve dilleri birbirinden farklı idi. Dolayısıyla, Bengal toplumunun etnik kimliği, dini kimlikten daha üstün gelmiş ve 1971 yılında yaşanan iç savaş neticesinde bugünkü Bangladeş devleti kurulmuştur. Bu gelişme, Pakistan'da ciddi bir bölünme sendromuna yol açmıştır.

Pakistan'ın kimlik inşa sürecinde ve dış politika davranışlarında uluslararası sistem içinde etkileşimde olduğu aktörlerin kurucu etkisi kaçınılmaz olmuştur. Bağımsızlığının ardından Pakistan, mali ve askeri altyapısal yetersizliğinden dolayı 1950'lerin ortasından sonlarına kadar, 1980'lerde ve Eylül 2001'den günümüze kadar Batı ile birlikte yakın ilişkiler içinde olmuş, 1960'ların ortasından 1970'lerin sonuna kadar tarafsız/bağılantısız bir politika izleyerek Müslüman devletlerle ilişkilerine önem vermiştir.

Pakistan'ın kurucusu (Quaid-e-Azam-Büyük Lider) Muhammed Ali Cinnah, ülkenin dış politikasını “tüm uluslara karşı dostça ve iyi niyetli olmak” olarak tarif etmiş olmakla birlikte, ülkenin içsel sorunlarının yanında Keşmir meselesi kaynaklı olarak Hindistan; Durand sınırı ve Peştun gruplar temelli olarak Afganistan ile karşı karşıya gelmiştir.

Bağımsızlığının ardından dış politikasını dönemin Soğuk Savaş koşullarına göre realist bir çerçevede biçimlendirmiş olan Pakistan varlığını ve meşruiyetini başta Hindistan olmak üzere çevre ülkelere yönelik beka sorunları üzerinden açıklamış, iç politikasının yanı sıra güvenlik algıları ve dış politikasını da bu bakış açısı ile şekillendirmiştir. Pakistan, Hindistan'ı varlığına ve toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılamaktadır. Kimliğinden kaynaklanan anlayışla Hindistan'ı “öteki” olarak tanımlayan Pakistan, kimliğini pekiştirmek için bu tanımlamayı kullanmaya devam edegelmiştir. Bu bağlamda ordunun siyasi etkisinin güçlü olmasının en önemli sebeplerinden birisi, Hindistan ile olan rekabetçi ilişki yapısıdır.

Yeniden şekillenen Güney Asya bölgesinin güvenlik yapılanmasında Pakistan, Afganistan'ı Hindistan politikasının bir parçası olarak görmektedir. Afganistan'ın yanında yer alması Pakistan'a, Hindistan ile rekabet edebilecek bir güç sağlayacaktır. Bu bağlamda Pakistan, Hindistan'a karşı duyduğu endişe sebebiyle Afganistan'ı kendi kontrolünde tutmaya çalışmaktadır. Ancak Pakistan'ın Hindistan politikasını Afganistan üzerinden yürütmesi, bölge sorunlarının derinleşmesine sebep olmaktadır. Çünkü yeniden yapılandırılmaya çalışılan Afganistan coğrafyası, Pakistan ve Hindistan'ın güç mücadelesi alanı haline dönüşmüştür.

Çalışmanın diğer analiz ögesi olan Afganistan, Pakistan'a parçalanma sendromu yaşatan bir başka aktördür. Sınır komşusu iki egemen devlet olan Pakistan ve Afganistan, sosyal, kültürel, ekonomik ve güvenlik bağlamında birçok ortak ilişki sahasına sahiptir. Nitekim, Pakistan kurucu elitleri, Afganistan ile İslami kimlik temelinde iyi komşuluk ilişkileri kurma konusunda istekli olmuşlardır. Bağımsızlığın ilanından kısa bir süre sonra, Muhammed Ali Cinnah, “iki kardeş devletin arasındaki ilişkinin çok güçlü ve uzun ömürlü olabileceğini” ifade etmiştir. Ancak bahse konu benzerlikler iki ülke arasındaki

sınırları geçirgen ve belirsiz bir hale getirmektedir. Pakistan, sahip oldukları maddi ve düşünsel ortaklıklardan dolayı Afganistan'ı “öteki”leştirememiştir.

Pakistan, bağımsızlığının ardından Afganistan ile halihazırdaki sınırı oluşturan Durand Hattına yönelik anlaşmazlık ve Afgan kökenli Peştunların yoğun olarak yaşadığı Peştunistan eyaletinin statüsü konularında karşı karşıya gelmiştir. 1893’de düzenlenerek Britanya Hindistanı ve Afganistan sınırlarını belirleyen Durand Sınır Anlaşması, bölgedeki askeri, siyasi, toplumsal ve ekonomik sorunların kaynağıdır. 1947’de bağımsızlığından sonra Pakistan’ın bahse konu bölgeler üzerinde egemenliğini ilan ederek Afganistan’ın Durand Sınır Anlaşması ile verdiği bölgeler üzerinde hak iddia etmesi, Pakistan ile olan ilişkileri kaçınılmaz olarak Durand Hattı ve bu sınır sebebiyle Pakistan sınırları içerisinde kalan Peştunlar temelinde şekillenmiştir.

Peştun aşiretlerini ikiye bölen sınır hattı iki ülkenin toplumları tarafından kabul görmemiş, kendilerine has toplumsal ve bölgesel kültürleri çerçevesinde yaşamaya devam etmişlerdir. Başta ekonomik açıdan gelişmemiş ve siyasi olarak istikrardan uzak olan bu coğrafya terörist yapılanmalar için uygun alanlar haline gelmiştir. Sovyet işgali döneminde sınır hattı boyunca sınır denetim ve kontrolünün olmamasından dolayı bölge dünyanın en önemli silah ve uyuşturucu geçiş noktalarından biri haline gelmiştir. Bahse konu kaçakçılık ve yasadışı yürütülen faaliyetler sonucu bölgedeki aşiret liderleri savaş ağaları haline gelmişler, başta Taliban ve El-Kaide olmak üzere birçok terör grupları da bu ticaretten kendilerine önemli kaynak temin etmişlerdir.

Afganistan, Durand Hattını uluslararası bir sınır olarak tanımamakla birlikte, *de facto* bir şekilde kabul etmektedir. Afganistan topraklarına SSCB, ABD ve NATO tarafından yapılan müdahalelerde, ülke sınırları olarak Durand Hattı sınır olarak kabul görmüştür. Ayrıca ticari faaliyetlerde bahse konu sınır hattı aynı şekilde algılanmakta, yasa dışı

faaliyetlerin ve grupların tanımlamalarında Durand Hattı bir sınır olarak değerlendirilmektedir.

Peştunlar, %42'lik nüfus oranlarıyla Afganistan'ın en büyük etnik grubudur ve nüfusları yaklaşık 14 milyondur. Pakistan'da yaşamakta olan Peştunlar ise, nüfusun yaklaşık %15'lük bölümünü oluşturmakta olup nüfusları yaklaşık 28 milyondur. Afganistan'ın hak iddia ettiği bölge, Pakistan topraklarının yaklaşık yarısını içeren, Peştun ve Beluç Halklar Bölgelerini kapsamaktadır.

Peştunlar, Afganistan'ın en büyük etnik grubu olmasından ve 1747'den beri Afgan hükümetlerini elde tutmasından dolayı, Afganistan yönetimleri için Durand Hattı meselesi, Peştun milliyetçiliği ile ilişkilendirilmektedir. Bu sebeple Afganistan, Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılması sonrasında Peştunların birliği ve bağımsızlığı ideali çerçevesinde “Peştunistan (Greater Pashtunistan)” politikası izlemeye başlamıştır. Pakistan'da, bir parçası iken ayrılarak Bangladeş devletini kuran Bengalliler gibi, Peştunların da ayrılarak ülkenin parçalanmasına sebep olacağı algısı mevcuttur. Bu bağlamda, ülkenin bütünlüğüne yönelik Peştunlar büyük bir sorun olarak görülmekte; Peştun milliyetçiliği ülkenin bekasına yönelik büyük bir tehdit algılanmaktadır.

Bengallilerin ayrılarak Bangladeş devletini kurmaları ile yaşamış olduğu ve potansiyel olarak Peştunlar sebebiyle yaşanabilecek parçalanma sendromu, Pakistan'ın dış politikasına yansımaktadır. Bu sendromu yaşıtan aktör ise komşusu Afganistan'dır. Tartışılabilen bir sınır hattı ile Afganistan'dan fiziki olarak kendini ayıramamanın yanında toplumsal, kültürel ve dinsel bakımdan da keskin bir hat çizemediğinden iki ülke arasındaki maddi ve düşünsel sınırlar belirsiz bir haldedir. Hindistan gibi bir “öteki” Afganistan yaratamayan Pakistan, bunun yerine kendi kontrolünde olan bir Afganistan'ı daha tercih etmektedir. Bu sebeple Pakistan, Hindistan ve Afganistan arasında sıkışmamak, Hindistan'ın Afganistan'da etkinliğini azaltmak ve Keşmir sorununda

inisiyatifini sürdürmek maksadıyla Taliban militanlarını dolaylı ve örtülü olarak desteklemektedir.

Büyük oranda Peştun gruplardan oluşan Taliban hareketi Deobandizm akımından oldukça etkilenmiş bir oluşumdur. Taliban, Afganistan'da istikrarı sağlayabilecek, uyuşturucu ticareti ile mücadele edecek, İran'ı çevreleyebilecek bir güç olarak değerlendirilmiş ve radikal yapısı ABD tarafından göz ardı edilmiştir. Nitekim Taliban, birkaç yıl içinde Afganistan genelinde kontrolü sağlamıştır. Dolayısıyla Pakistan, Afganistan coğrafyasındaki İslami hareketlerin radikalleşmesinde çok önemli bir paya sahip olmuştur. Afganistan'da Taliban 2001'den sonra tasfiye edilmesine rağmen Pakistan'da kendilerine yeniden güvenli alanlar bulmuşlardır. Neo-Taliban hareketi olarak da adlandırılan (Molla Ömer liderliğinde) yeni Taliban yapılanması aşiretler üstü ve daha yıkıcı bir hal almıştır.

Pakistan, ulus-devlet inşasının en önemli bileşeni olan din unsurunu, Peştun milliyetçiliğinin kontrol edilmesi için kullanmaktadır. Bir başka ifadeyle Taliban hareketi, Pakistan tarafından dini ideolojiler ile beslenmektedir. Bu sebeple, Pakistan Deobandizm ve medreseleri kullanmakta, İslamcılık aracıyla milliyetçiliğe karşı durmaya çalışmaktadır. Pakistan Taliban üzerinden Afganistan'ı kontrol etmek istemekte ve bu şekilde Peştun milliyetçiliğini etkisiz kılmaya çalışmaktadır. Çünkü Pakistan, Peştun milliyetçiliğini bekasına ve toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak algılamaktadır. Afganistan'ın Peştunların bir araya gelmesi ve bağımsızlığı ideali ve bunun Hindistan tarafından desteklenmesi, Pakistan'ı çevrelendiği endişesine sürüklemektedir.

Pakistan için, coğrafyasında yaşam sahası bulan ve kendisine dahi bir tehdit olan Taliban terör örgütü, Afganistan ve Hindistan politikaları çerçevesinde etkili bir araç olmuştur. Aktörlerin fikirlerinden bağımsız olarak var ol(a)mayan terörizm olgusu, Pakistan tarafından zamana ve çıkarlarına göre kullanılmıştır ve kullanılmaktadır. Bu bağlamda

Pakistan, Afganistan üzerinde baskı kurmak maksadıyla bölgedeki aşırılıkçı ve ayrılıkçı gruplara destek vermektedir. Sovyetler Birliği'nin işgali ile başlayan mücahit gruplarına verilen destek zamanla bir politika haline dönüşmüştür. Afganistan'daki Sovyet etkisi/varlığı, Pakistan'ın İslami kimliğine bir tehdit olarak algılanmakta idi. Bu sebeple Sovyet işgali döneminde Afganistan'da mücadele eden mücahit gruplar, Pakistan'da sayıları 8000'i bulan medreselerde yetiştirilmiştir. Ağırlıklı olarak Peştun gruplarından oluşan Afgan mücahitlerine verilen destek politikası, özellikle ordu ve Pakistan İstihbarat Örgütü (ISI) tarafından yönetilmiştir. Bununla birlikte, işgal ve devamında yaşanan Afgan iç savaşı sürecinde, mücahitler ile Sovyet yanlısı Afgan hükümetine karşı güçlere destek veren Pakistan'ın faaliyetleri, Batı tarafından görmezden gelinmiştir.

Pakistan siyasal yaşamında değişiklikler olsa dahi terör yapılarına verilen destek değişmemiştir. Pakistan'ın terör örgütlerine verdiği destek bir başka deyişle vekalet savaşı türünden politikası, milli çıkarları açısından meşru kabul edilmiştir. Ancak bu destek, zamanla mücahit grupların giderek özerkleşmesine ve radikalleşmesine neden olmuştur. Zira Pakistan'daki medreseler, Sovyet işgaline karşı Afganistan'da mücadele eden mücahitleri yetiştirmenin devamında Taliban'ın da güçlenmesine zemin oluşturmuştur.

Pakistan'ın ayrılıkçı ve radikal terör gruplarına ve günümüzde Taliban'a verdiği desteğin başlıca sebepleri Afganistan'ın Pakistan topraklarına yönelik iddialarından vazgeçirmenin yanında Hindistan'ı dengelemek ve Hindistan'ın Afganistan üzerindeki etkisini engellemek içindir. Bölgede faaliyet gösteren ayrılıkçı ve radikal yapıların içinde en etkili ve kapsamlı olan Taliban hareketi olmuştur. Afganistan'da 1994 yılında ortaya çıkmasına rağmen, Pakistan, Taliban hareketinin güçlenmesi ve yönlendirilmesinde önemli paya sahiptir. Pakistan, Taliban'ın doğduğu zaman olarak kabul edilen 1994'ten 11 Eylül 2001 saldırılarına kadar olan dönemde bu radikal yapılanmaya desteklemiştir.

Hatta, 1996-2001 yılları arasında Taliban'ın ilan ettiği Afganistan İslam Emirliği'ni ilk tanıyan devlet Pakistan olmuştur.

Ancak Taliban'ın güçlenmesi ve yükselişi mevcut istikrarsızlık durumuna yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu İslami ayrılıkçı grupların faaliyet alanı başta Keşmir ve Afganistan coğrafyası olmak üzere geniş bir bölgeye yayılmıştır. Pakistan'ın terör gruplarına verdiği destek ABD ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuş ve ABD tarafından terörist devlet ilan edilmesine kadar gitmiştir. Bu sebeple 11 Eylül 2001'de ABD'de gerçekleştirilen saldırılar sonucunda Pakistan, Taliban ile olan ilişkilerini yeniden şekillendirmek zorunda kalmış; ABD, Rusya ve Çin ile terörizmle mücadele konusunda iş birliğine başlamıştır.

Ancak Pakistan siyasi yaşamında İslami ayrılıkçı gruplara sempati besleyen yapılar sebebiyle Pakistan kararlı bir duruş sergileyememekte ve terör yapılanmaları ile bağlarını tamamen koparamamaktadır. Bunun yanında, Pakistan toplumunun ve yönetiminin bir kısmında, İslami radikal grupların ve Taliban'ın, ABD'nin bölgeden çekilmesi maksadıyla terör faaliyetlerine devam ettikleri algısı hakimdir. Nitekim, NATO ve ABD birliklerinin Afganistan'daki varlığı, bölgedeki istikrarsızlığının en önemli sebebi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle ABD tarafından yürütülen terörle savaş bağlamında Taliban'dan vazgeçilmesini toplum ve yönetim tam olarak anlamlandıramamışlardır. Zira, 2016 yılından itibaren Taliban ile barış görüşmelerinde arabuluculuk görevi üstlenen Pakistan, Taliban'ın Afganistan iktidarında söz sahibi olması durumunda, bu coğrafyada etkinliğini artırmayı hedeflemektedir.

Pakistan, ABD'nin teröre karşı mücadele kapsamında verdiği desteği kendi politikaları çerçevesinde fırsata çevirmek istemiş; bir bakıma gerek Afganistan gerekse ABD'ye karşı ikili politika izlemiştir. Bu politika ile Pakistan, ABD ile müttefiklik ilişkilerini devam ettirmeyi, bunun yanında ABD'nin Afganistan'dan çekilmesini, bunun sonucunda Afganistan üzerinde etkili olmayı hedeflemiştir.

Pakistan'ın Afganistan politikasına etki eden hususlardan birisi coğrafi yapısıdır. Pakistan, Afganistan'ı Hindistan'dan algıladığı tehdit nedeniyle “stratejik derinlik” sağlayacak bir coğrafya olarak algılamaktadır. Siyasi ve askeri araştırma çalışmalarında sıkça rastlanabilen stratejik derinlik kavramı, herhangi bir sıcak çatışma durumunda geri çekilebilecek, toparlanabilecek derinlik sağlayan bir coğrafya olduğu gibi aynı zamanda dini ve siyasi alanda Pakistan'a kaynak ve temel sağlayacak bir devlet olarak da algılanmıştır.

Pakistan'ın Afganistan politikasında Soğuk Savaş dönemindeki duruşları kurucu etkenlerden biridir. Jeopolitik ve jeostratejik bağlamda kendilerine has özelliklerinden dolayı bölgesel ve küresel dinamiklerden farklı şekillerde etkilenmişlerdir. Her iki ülke, uluslararası yapının kendilerine verdiği roller ve güçlü devletler tarafından sağlanan birtakım desteklerden dolayı ihtiyaçları doğrultusunda dış politika seçimlerini yapmışlardır. Bu bağlamda, Soğuk Savaş döneminde Hindistan-Sovyetler Birliği yakınlaşması karşısında Pakistan ağırlıklı olarak Batı bloğunun bölgedeki ittifaklarında yer almıştır. Bunun yanında Pakistan'a ABD tarafından SSCB'nin bölgedeki varlığı ve özellikle Afganistan'ı işgali sürecinde birtakım roller biçilmiş, bunun karşılığında ise Pakistan, ABD'nin ekonomik ve askerî desteğini almıştır. Afganistan ise Batı ve ABD'den beklediği yardımı alamamış, 1950 yılından itibaren Sovyetler Birliği ile yapılan ticaret Anlaşması sonrasında birçok alanda ülkesine Sovyet yatırımı ve desteği almıştır. Dolayısıyla Soğuk Savaş döneminde ABD-Sovyetler Birliği rekabeti, Pakistan-Afganistan ilişki yapısı üzerinde etkili olmuştur.

Pakistan'ın Afganistan'a yönelik davranışlarını şekillendiren bir diğer konu, kendi sınırları içinde yaşayan Afgan göçmenlerdir. SSCB'nin Afganistan'ı işgali ve 11 Eylül saldırıları sebebiyle Pakistan'a göç eden yaklaşık 3 milyon Afgan mülteci, kendi kültürlerini ve sorunlarını da beraberlerinde taşımış, bu durum Pakistan'ın toplum

yapısında göz ardı edilemeyecek bir sorun haline gelmiştir. Pakistan, Afgan mülteciler ile din ve komşuluk bağları sebebiyle ilgilenmiştir ancak bu durum kaçınılmaz olarak Pakistan'a ekonomik, siyasi ve güvenlik boyutlu yükler getirmiştir. Sınır bölgelerinde yaşayan bu topluluklar aynı zamanda sınır hattındaki yasadışı kaçakçılık faaliyetlerinin de önemli bileşenleridir. Sınır hattının kontrol edilememesinden dolayı başta uyuşturucu ve silah kaçakçılığı olmak üzere birçok yasadışı ticaret yapılmakta, bu durum tüm çevre ve çevre dışı ülkeleri olumsuz etkilemektedir.

Son dönemde Pakistan'da yaşanan Peştun milliyetçilerinin toplumsal olayları, Pakistan'ın toprak bütünlüğüne yönelik endişelerini doğrular niteliktedir. Peştunların hakları için 2016 yılından itibaren faaliyet göstermeye başlayan Peştun Koruma Hareketinin (Pashtun Tahafuz (Protection) Movement-PTM) söylemleri, Pakistan ordusunun müdahalesini gerektirecek kadar ciddi bir hal almıştır. Nitekim, Pakistan 2018 yılında Peştunların yaşadıkları FATA bölgesinin özel statüsünü değiştirerek Pakistan'ın bir eyaleti haline getirmesi, Pakistan'ın bu gelişmeler kapsamında aldığı tedbirlerden birisi olmuştur.

Pakistan'ın Afganistan politikası geniş perspektifte; din unsurunu birleştirici bir yapı olarak kullanarak inşa ettiği Pakistan kimliğine tehdit oluşturan Afganistan ideallerinin gerçekleşmesini engellemek ve kendi kontrolünde olan bir coğrafya şekillendirmek temelinde olmuştur. Dış politika davranışlarında kimliğin kurucu etkisinin analiz edileceği tez üç bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde, İnşacı yaklaşım ve dış politika analizi temelinde kuramsal çerçeve kurulacaktır. Genel manada klasik güç ve çıkar temelli, sistemik ve maddi faktör odaklı geleneksel kuramların yerine maddi olmayan sosyal ve düşünsel faktörleri ön plana çıkaran İnşacı yaklaşımlar kendi içinde çeşitli ayrımlara sahip olmakla birlikte, çalışmada İnşacı yaklaşımın ılımlı şekli olan Alexander Wendt'in yaklaşımı çerçevesinde kalınacaktır. Bu bağlamda, birinci bölümün

“A” alt başlığı altında; öncelikle devletlerin etkileşimi sonucu ile oluştuğu kabul edilen sosyal gerçekliğin ne anlama geldiği analiz edilecektir. Nitekim sosyal bir ontoloji benimseyen İnşacı bakış açısı objektif gerçekliği kabul etmemekte, gerçekliğin devletlerin inançları, fikirleri, söylemleri ve anlayışları çerçevesinde inşa edildiğini savunmaktadır. Bu savın kabulü olan maddi unsurların varlık sebeplerinin onlara atfedilen anlam ve değerlerden kaynaklandığı temelinde bir çatı kurulacaktır. Analizdeki – kaldı ki hemen tüm disiplin çalışmalarında bugüne kadar yaşanmış olan- fail ve yapı sorunu Wendt’in esinlendiği Giddens’in Yapılandırımcılık teorisi ile aşılmaya çalışılacaktır. Giddens’in yaklaşımı, fail ve yapı önceliği tartışmasına daha kapsayıcı ve açıklayıcı bir çerçeve getirmektedir. Zira bu yaklaşım ile hem yapıların hem de failerin rolünün eşit olduğu ve karşılıklı olarak etkileşimde oldukları kabul edilmiştir. Ayrıca temel olarak ayrımlardan ziyade benzerlik ve örtüşmelere odaklanılarak bir sentez yapılmaya çalışılmıştır. Fail-yapı kavramsallaştırması sonraki bölümlerde Pakistan Devletine ilişkin yapılacak dış politika analizinde bir çözümleme aracı olacaktır.

Birinci bölümün “B” alt başlığı altında, İnşacı yaklaşım bağlamında sosyal kimlik kavramı açıklanacaktır. Uluslararası ilişkiler disiplininde ve dış politika analizi özelinde merkezde yer alan kimlik, devletlerin diğer devletlerle olan ilişkilerinde ve dış politika davranışlarında açıklayıcı unsur olarak. Tüm ortaklık ve ayrılıklara rağmen İnşacı kuram, dış politika inşasına yönelik çalışmalarda disipline uzun süre hâkim olan geleneksel yaklaşımlardan daha farklı anlamlarda yaklaşım seçeneği sunabilmektedir. Bu bağlamda, çalışmada dış politika oluşum ve eylemlerinin incelenmesinde kuramsal bir yönelim olarak kullanılacak İnşacı kuram ile DPA arasındaki uyumsuzluklar ontolojik ve epistemolojik yaklaşımlarla aşılmaya çalışılacaktır. Bunun yanında dış politikanın doğasından kaynaklı kapsamlı yaklaşım gerekliliğinden dolayı dış politika analizinde benimsenen farklı analiz seviyeleri açıklama gücünü artırmak adına benimsenmiştir. Birinci bölümün “C” alt başlığı altında, sosyal kimlik ve çıkar arasındaki ilişki yapısı,

bunun devamında dış politika eylemleri üzerindeki kurucu etkisi İnşacı yaklaşım çerçevesinde açıklanacaktır.

Tezin ikinci bölümünde, Pakistan devletinin kuruluş süreci ile kimlik inşasında kurucu etkisi olan içsel yapılar ve çevresel etkileşimler ile şekillenen ulus-kimlik inşası analiz edilmeye çalışılacaktır. Pakistan'ın dış politikasını anlamlandırmak için Pakistan kimliğini tarihsel bir süreç içinde analiz etmek gerekmektedir. Çünkü Wendt'e göre, "önemli olan, sosyal kimlik ve bu kimliğin sistemik etkileşim sonucu nasıl oluştuğudur." Yapılacak analizde en önemli bileşen kimlik olacaktır.

Tezin üçüncü bölümde, kimlik-çıkarcı ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan Pakistan Devletinin genel dış politika yönelimleri tarihsel bir süreç içerisinde ortaya konacak, devamında Afganistan politikasına etki eden faktörler analiz edilecektir. Üçüncü bölümün "C" kısmında ise çalışmanın ikinci öznesi olan Afganistan bağlamında yaşanan SSCB işgali ve terör yapıları ile Pakistan ilişkisi ele alınacak, büyük devletlerin bölgeye dahil olma mücadeleleri çerçevesinde yeniden şekillenen güvenlik olgusu ve Pakistan'ın terörist yapıları kullanma politikası analiz edilecektir. Üçüncü bölümün "D" kısmında Pakistan'ın dış politika davranışlarında kimliğinin kurucu etkisi ile şekillenen Afganistan politikası analiz edilecektir.

I. BÖLÜM:

SOSYAL KİMLİK, ÇIKARLAR VE DIŞ POLİTİKA EYLEMLERİ

İnşacılık perspektifinden çalışmalar öncelikli olarak sosyoloji alanında başlamakla birlikte, Soğuk Savaş sonrasında uluslararası ilişkileri tanımlamadaki yeterliliği ve etkili analizleri çerçevesinde giderek bu alandaki literatürde de yer edinmiştir. Birçok bilim dalından ve özellikle felsefe ile sosyoloji gibi disiplinlerden etkilenmiş olan İnşacılık, temelde Kant'çı bilim felsefesinde, bilginin öznelere pasif bir şekilde aktarılmadığı, bilişsel yapılar aracılığıyla yorumlanarak öğrenildiğini savunmaktadır.¹

Grotius, Durkheim, Weber, Kant ve Hegel gibi düşünürlerin yaklaşımlarının İnşacılığın kuramsal gelişimine etkisi olmakla birlikte,² Uluslararası İlişkiler disiplini literatürüne inşacılık terimini 1989 yılında *World of Making* isimli çalışmasıyla Onuf tanıştırmıştır.³ Onuf'a göre ilk bakışta birbiriyle ilgisiz gibi görünen hususları bir araya getirme potansiyeline sahip olan İnşacılık, farklı teorileri bir araya getirmeyi olanaklı kılan bir çerçevedir.⁴ Ancak, İnşacılık yaklaşımı popülerliğini 1992 yılında *Anarchy is What the States Make of It* isimli çalışmasıyla Alexander Wendt'e borçludur demek yanlış olmayacaktır.⁵ Müteakiben John Ruggie ile birlikte yaptıkları çalışmayla Kratochwil, İnşacılığın temel varsayımı olan öznelarasıcılığın (intersubjectivity) önemini ortaya

¹ Bahar Rumelili, "İnşacılık/Konstrüktivizm", **Küresel Siyasete Giriş: Kavramlar, Teoriler ve Süreçler**, İstanbul, 2016, s. 152.

² Alexander Wendt, **Social Theory of International Politics**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 3; Derya Büyüktanır, "Toplumsal İnşacı Yaklaşım ve Avrupa Bütünleşmesinin Açıklanmasına Katkıları", **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt 14 (2), 2015, s. 4.

³ Martin Griffiths, Steven C.Roach ve M.Scott Salamon, "İnşacılık", **Uluslararası İlişkilerde Temel Düşünürler ve Teoriler**, (çev.) CERSAN, Ankara, 2011, s. 132.

⁴ Karin M. Fierke, "Constructivism", **International Relations Theories, Discipline and Diversity**, (eds.) Tim Dunne, Milja Kurki ve Steve Smith, Third Edition, UK, 2013, s. 193; Maja Zehfuss, **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 10-11.

⁵ Mustafa Küçük, "Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstrüktivist Dönüşü Anlamak", **Ege Akademik Bakış**, Vol.9 (2), 2009, s. 777.

koymuştur.⁶

İnşacılık, Price ve Reus-Smit'e göre, eleştirel teori ailesinin bir parçasıdır⁷ ve eleştirel teori içinde yer alan postmodernistler, İnşacılar, neo-Marksistler ve Feministler, geleneksel yaklaşımların açıklamada yetersiz kaldıkları sorunlara daha farklı bir bakış açısı sunabilme gayretinde olmuştur. Bahse konu yaklaşımların ortak paydası “dünya siyaseti, sosyal etkileşim sayesinde nasıl inşa ediliyor?” sorusudur. Bu bağlamda eleştirel teorilerin iki önemli söylemi bulunmaktadır: Birincisi, uluslararası politikanın temel yapısı maddi olmaktan ziyade sosyal temellere dayalıdır. İkincisi ise, bu temeller aktörlerin davranışlarının yanında kimlik ve çıkarlarına da yön verir.

Çeşitli sosyal ve siyaset teorileri ile özellikle felsefe ve sosyoloji gibi disiplinlerdeki teorik gelişmelerden etkilenecek uluslararası ilişkilerin sosyal-kültürel yapısına vurgu yapan İnşacı yaklaşım, rasyonalist ve eleştirel teorilerin bazı varsayımlarını benimseyerek kendine özgü argümanlar ortaya koymuş,⁸ disiplinde hâkim olan rasyonalist teorilere rakip bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır.⁹ Sosyal gerçekliğin inşasına vurgu yapan İnşacılık, anarşi ve güç dengesi, devlet kimliği ve çıkar arasındaki ilişki, güç dağılımı, dünya politikasındaki değişimlere dair öngörüler gibi Uluslararası İlişkiler teorisinde önemli yer tutan konulara alternatif anlayışlar sunmaktadır.¹⁰

Epistemolojik olarak bilginin sosyal inşası, ontolojik olarak ise sosyal gerçekliğin inşasıyla¹¹ ilgilenen İnşacılık, Friedrichs'e göre pozitivist teoriler ile post-pozitivist

⁶ Zehfuss, **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality**, s. 11.

⁷ Chris Reus-Smit, **The Constructivist Turn: Critical Theory After the Cold War**, National Library of Australia, Canberra, 1996, s. 1-2.

⁸ Birgül Demirtaş, “İnşacılık”, **Uluslararası İlişkilere Giriş**, İstanbul, 2016, s. 169.

⁹ Rumelili, “İnşacılık/Konstrüktivizm”, s. 152.

¹⁰ Ted Hopf, “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, **International Security**, Vol.23 (1), 1998, s. 172.

¹¹ Reus-Smit, **The Constructivist Turn: Critical Theory After The Cold War**, s.2; Stefano Guzzini, “A Reconstruction of Constructivism in International Relations”, **European Journal of International**

teoriler arasında yer alan “üçüncü bir yol”¹²; Adler’e göre “orta-zemin”¹³; Price’a göre ise “sentezci” veya “orta yolcu”¹⁴ olarak tanımlanmasına karşın farklı türlere sahiptir. Michael Barnett, İnşacı yaklaşımın fikirlerin uluslararası yapıyı, bu yapının da devletlerin çıkar ve kimliklerini tanımlamasıyla ve devlet ile devlet dışı aktörlerin bu yapıyı yeniden üretmesiyle ilgilendiğini belirtir. Ruggie’ye göre ise¹⁵ İnşacılık, realizm ve liberalizm gibi güç ve ticaret gibi maddi öğeler üzerinde yoğunlaşmak yerine, fikirlerin dünya politikasındaki etkileri ve oynadıkları rol üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla kendi içinde görüş birliğine sahip tek bir İnşacılıktan söz etmek olanaklı olmadığından pozitivizm ile post-pozitivizm arasındaki boşluğu doldurma iddiası tartışmalı bir hale gelmektedir.¹⁶ Bu sebeple İnşacı yaklaşım, içinden ve dışardan gelen eleştiriler sonucu farklı sınıflandırmalara tabi tutulmaktadır. Bu sınıflandırmalar genellikle, modernist-postmodernist¹⁷ veya geleneksel-postmodernist, radikal-ılımlı veya radikal-orta yolcu İnşacılık şeklinde olmuştur.¹⁸

Disiplinde egemen olan yaklaşımlarla farkının epistemolojik değil, ontolojik olduğunu vurgulayan İnşacı yaklaşım, epistemolojik olarak tüm eleştirel teorilerde olduğu gibi pozitivizmi sorgularken, gerçekliğin sadece gözlemlenebilir olgularda aranmasını

Relations, Vol.6 (2), 2000, s. 147.

¹² Jörg Friedrichs, **European Approaches to International Relations Theory: A House with Many Mansions**, Routledge Press, London and New York, 2004, s. 105.

¹³ Emanuel Adler, “Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics”, **European Journal of International Relations**, Vol.3 (3), London,1997, s. 323.

¹⁴ Richard Price ve Christian Reus-Smit, “Dangerous Liaisons? Critical International Theory and Constructivism”, **Critical Concepts in Political Science IV**, s. 1788-1789.

¹⁵ John Gerard Ruggie, “What Makes the World Hang Together? Neo-Utilitarianism and the Social Constructivist Challenge”, **International Organization**, Vol.52 (4), 1998, s. 855-885.

¹⁶ Sezgin Kaya, “Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 63 (3), 2008, s. 87-89.

¹⁷ Aralarındaki temel fark analitiktir. Modernist yaklaşım dünya siyasasındaki özne ve nesnelerin sosyolingüistik oluşumuna odaklanırken, postmodernistler güç ve bilgi arasındaki ilişkiye yoğunlaşmaktadır. bkz. Price ve Reus-Smit, “Dangerous Liaisons? Critical International Theory and Constructivism”, s. 1792.

¹⁸ Fulya Ekerer, **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 39.

eleştirmektedir.¹⁹ İnşacı yaklaşıma göre, sosyal dünya²⁰ verili değildir ve düşünce ile fikirlerden bağımsız olarak var olmamıştır.²¹ Maddi unsurların önemini göz ardı etmeksizin, sosyal dünyanın oluşmasında düşünsel unsurların hayati önemine de vurgu yapan inşacılar, düşüncelerin uluslararası ilişkiler dünyasındaki önemini belirtmektedirler.²² Bu bakış açısıyla, toplum hayatında “kurallar” sosyal unsurları, “kaynaklar” ise maddi unsurları oluşturmaktadır. Kurallar yoluyla harekete geçirilemeyen kaynakların anlamı yoktur, aynı şekilde kuralı etkin kılacak kaynaklar olmadan kurallar da bir anlam ifade etmeyecektir.²³

İnşacılık yaklaşımı, birey ve toplumun karşılıklı ve devamlı etkileşimi üzerine kurulmuştur. Tüm bunların yanı sıra İnşacı yaklaşıma göre insani eylemlerden bağımsız gerçekler ile sosyal ilişkiler sonucunda ortaya çıkan sosyal gerçekler arasında ayrım vardır ve bu bağlamda devletler sosyal birer varlıktır ve uluslararası sistem de sosyal bir ağıdır.²⁴ Tarih bileşenini bu bağlamda önemli kılan ise, tarihin “bulmak” için değil “bağlantı kurmak” için anlamlı ve açıklayıcı olmasıdır. Çünkü, tarihsel bakış açısı, aktörlerin hangi dönemlerde hangi dinamiklerle hareket ettiklerini anlamlandırmak açısından referans noktalarını ortaya koyabilmektedir. Bu sebeple, sosyal yapıya etki eden unsurlar, çeşitli referans noktaları oluşturulmak suretiyle birbirlerine göre

¹⁹ Nicholas Greenwood Onuf, **World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations**, University of South Caroline Press, Columbia, 1989, s. 126.

²⁰ Doğa ile toplum ile arasındaki fark, doğanın insan ürünü olmaması, insan eylemleriyle yaratılmamasıdır. Toplum ise, her toplumsal karşılaşma sırasında içinde yer alan bireyler tarafından yaratılır ve yeniden yaratılır. Dolayısıyla biz, etrafımızdaki dünyayı, diğerleriyle girdiğimiz günlük etkileşimler yoluyla sosyal olarak inşa ederiz. bkzn. Anthony Giddens, **New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies**, Stanford University Press, California, 1993.

²¹ Robert Jackson ve George Sørensen, **Introduction to International Relations: Theories and Approaches**, Oxford University Press, Oxford, 2006, s. 164.

²² Vendulka Kubálová, “What constructivism?”, (ed.) Shahram Akbarzadeh, **Routledge Handbook on the International Relations of the Middle East**, London, 2019, s. 4; Küçük, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstrüktivist Dönüşü Anlamak”, s. 777.

²³ Davut Ateş, “Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivizm: Orta Yol Yaklaşımının Epistemolojik Çerçevesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: X (1), 2008, s. 224.

²⁴ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 14.

konumlandırılabilir ve bağlantı kurulabilir.

Anthony Giddens'in fail-yapı ilişkisine getirdiği Yapılandırmacılık (structuration) teorisinden esinlenen Onuf'a göre, sosyal topluluklar, insanlar tarafından inşa edilmiştir²⁵ ve devletler arasındaki ilişkiler de dahil olmak üzere her tür sosyal ilişki, aktörlerin ve bu aktörlerin içinde yaşadıkları çevrenin birbirlerini karşılıklı olarak inşa ettiği bir süreçtir.²⁶ Onuf'a göre bu karşılıklı ve devamlı etkileşimin sosyal dünyayı inşa edebilmesi birtakım kuralların varlığına bağlıdır.²⁷ Bu bağlamda, fail ile yapıyı birbirine bağlayan ve uluslararası ilişkilerde "ilişki" olarak adlandırdığımız yapılar, Onuf'a göre "kurallar"dır.²⁸

Onuf'a göre sosyal yaşamın her türlü analizi kurallara başlamalıdır çünkü kurallar toplum içinde ortak anlamları oluşturur. Dolayısıyla kuralların, düzenleyici rollerinin ötesinde ve daha önemli bir boyutta oluşturuca bir etkisi vardır²⁹ ve insanlara ne yapmaları gerektiğini belirtir.³⁰ Böylece kurallar, ortak bir kimlik ve aidiyet duygusuna dayanan toplumun oluşumunu sağlayacaktır.³¹ Bununla birlikte, kurallar, uluslararası ilişkilerde insanlar tarafından inşa edilen sosyal topluluklar tarafından oluşturulduğu için, zamana ve mekâna bağlı olarak değişebilmektedir.³²

²⁵ Ronen Palan, "A World of Their Making: An Evaluation of the Constructivist Critique in International Relations", **Review of International Relations**, Vol.26 (4), British International Studies Association, October 2000, s. 582.

²⁶ Onuf, **World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations**, s. 83.

²⁷ Zehfuss, **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality**, s. 20.

²⁸ Ekerer, **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, s. 42.

²⁹ Zehfuss, **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality**, s. 20.

³⁰ Nicholas Greenwood Onuf, "Constructivism", (ed.) Vendulka Kubalkova, Nicholas Onuf ve Paul Kowert, **International Relations in a Constructed World**, 1998, UK, s. 59.

³¹ James G. March ve Johan P. Olsen, "The Logic of Appropriateness", **ARENA Working Papers**, WP 04/09, s. 11.

³² Onuf, **World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations**, s. 164-195.

A. Gerçekliğin Sosyal İnşası ve Yapılandırmacı Teori

Soğuk Savaş sonrası dönemde, uluslararası sistemde kendi başına birer “özne” olarak varsayılan aktörlerin gerçekte çok karmaşık bir içyapıya sahip oldukları daha belirgin bir hale gelmiştir. Geleneksel yaklaşımların uluslararası alandaki gelişmeleri açıklamaya yönelik çalışmaların yetersiz kalması, sistemi oluşturan devlet davranışlarının anlamlandırılabilmesi için daha farklı bakış açılarına ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Uluslararası İlişkiler literatüründe kimlik, kültür, norm ve kurumlar gibi unsurların uluslararası politikadaki rolünü inceleyen geniş ve zengin bir çalışma alanı ortaya çıkmış, bu alanda ampirik araştırmaların hızla artmasıyla birlikte İnşacı yaklaşımlar disiplinde daha merkezi bir konum edinmiştir.³³ İnşacı yaklaşımlar klasik güç ve çıkar temelli, sistemik ve maddi faktör odaklı geleneksel kuramların yerine maddi olmayan sosyal ve düşünsel faktörleri ön plana çıkarmıştır.

İnşacılığın temel varsayımlarından biri olan “gerçekliğin sosyal inşası” Peter L. Berger ve Thomas Luckman’ın aynı adlı eserlerinde ortaya konmuştur.³⁴ İnşacılık ya da Sosyal İnşacılık, neo-liberal ve neo-realist uluslararası ilişkiler teorisine bir meydan okuma olarak tarif edilmektedir. Rasyonalist yaklaşımlar, devletleri temel analiz birimi olarak kabul ederken, onların varlıklarını beraber var oldukları sosyal ortamdan ayrı ve bağımsız gören bireysel bir ontolojik bakış açısı benimserler. İnşacı yaklaşımlar ise, sosyal bir ontoloji benimseyerek, sosyal varlık olan birey ve devletlerin, onları çevreleyen ve kim olduklarını, ne yapacaklarını şekillendiren normatif anlam ortamından ayrı düşünülemeyeceğini savunurlar. Dolayısıyla sosyal İnşacı yaklaşım, aktörlerin sosyal gerçekliği yapılandırıldığını iddia eder.³⁵ Bu yaklaşıma göre objektif bir gerçek yoktur;

³³ Küçük, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstrüktivist Dönüşü Anlamak”, s. 777.

³⁴ Rumelili, “İnşacılık/Konstrüktivizm”, s. 152.

³⁵ Ekerer, **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, s. 39.

gerçeklik denilen şey aktörlerin inançları, fikirleri, söylemleri ve anlayışları çerçevesinde anlamlandırılmaktadır. Bir başka deyişle, varlık sebepleri maddi olmalarından ziyade onlara atfedilen anlam ve değerlerden kaynaklanır.³⁶ Bu konuda en bilinen örnek paradır; gerçek anlamda fiziksel olarak bir kâğıt parçası olan para, kendisine piyasalar tarafından atfedilen değeri taşımaktadır.

Adler'e göre sosyal yaşam, öznelerarasında paylaşılan bilgi içeren pratikler aracılığıyla oluşur ve bilişsel yapılar, maddi dünyayı anlamlı kılar. Sosyal yapıyı pratiklere indirgeyen Adler'e göre dünya politikası pratikler tarafından yapılandırılır.³⁷ Bu bağlamda, sosyal dünyanın inşasında maddi unsurlarının zarureti ve önemini reddetmeyen, aksine sosyal insanın maddi unsurların yardımıyla gerçekleşeceğini kabullenen³⁸ İnşacı yaklaşım, ontolojik olarak dünyanın yani gerçekliğin sosyal olarak inşa edildiği görüşünü kabul eder. Uluslararası sistemde devletler arasındaki ilişkileri düzenleyen bir otorite veya güç olmaması, buna rağmen ilişkilerin çeşitli şekillerde yapılması, devletlerin bu otorite yokluğuna atfettikleri anlam ve yerleşmiş dış politika pratiklerinin sonucudur. Bu sebeple İnşacı yaklaşım, uluslararası sistemde devletlerin davranış pratikleri ve kolektif anlam dünyalarının inşa ettiği bir sosyal-kültürel yapı olduğunu iddia eder.³⁹ Dolayısıyla gerçekliğin sosyal olarak inşa edildiği kabullenmesi, insanın öznelerarası etkileşim yoluyla gerçekleştirildiği sonucuna götürmektedir.⁴⁰ Bu bağlamda İnşacılar, sosyal eylemlerin analizi için “yorumlayıcı (interpretative) düşünceye” ihtiyaç duymaktadır ve objektif gerçek kavramını kabul etmemektedir. Nitekim, sosyolojik teorilerin birçoğunun fikir babası olan Max Weber'e göre eylem

³⁶ Rumelili, “İnşacılık/Konstrüktivizm”, s. 153.

³⁷ Klevis Kolasi, “Uluslararası İlişkiler Teorisinde Bilimsel Realizm ve Yapı Kavramı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 73 (4), 2018, s. 937.

³⁸ Adler, “Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics”, s. 333.

³⁹ Demirtaş, “İnşacılık”, s. 170.

⁴⁰ Hopf, “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, s. 178-179.

anlamı izler. Dolayısıyla İnşacı yaklaşım, konulara yorumlayıcı bir anlayışla yaklaşımakta ve öznelerarası anlam ve değişim arasında bağ kurmaya çalışmaktadır.⁴¹

Sosyal bilimler alanındaki çalışmalarda yapı kavramına ilişkin üzerinde geniş uzlaşıya varılmış ve genel kabul gören tek bir tanımdan bahsetmek zordur. Dolayısıyla temel sorusu “bir sistem içinde yapı mı, yoksa yapının içinde eylemde bulunan failler mi önemlidir?” olan ve kavramsal olarak hangisine odaklanılacağı tartışma konusu olan fail-yapı ilişkisi⁴², sosyal bilimlerin sorunsallarından birisidir. Somut bir ifadeyle, yapılar, aktörleri ve onların davranışları ile birbirleri arasındaki ilişkileri şekillendiren ortamlar; failler ise bu ortamlar içinde kendi amaçları doğrultusunda hareket etmeye çalışan aktörler olarak düşünüldüğünde, yapısalcı yaklaşımlar, yapıların şekillendirici etkilerine vurgu yaparken bireyci yaklaşımlar faillerin eylemleri yoluyla yapıları şekillendirme ve dönüştürme kapasitelerini öne çıkarırlar.⁴³

Giddens, Yapılandırmacı teorisi ile bireycilik (individualism) ve yapısalcılık (structuralism) gibi birbirine karşıt iki görüş arasında bir tür senteze doğru gitmiştir. Bireyci ve yapısalcı yaklaşımların eleştirisinden doğan ve yapıyı “kurallar ve kaynaklar” olarak kavramsallaştıran Giddens’in Yapılandırmacılık teorisi, 1980’lerin sonundan itibaren fail-yapı sorunsalında etkili bir yaklaşım olarak kabul görmüştür.⁴⁴ Giddens’a göre fail-yapı sorunu, temelde faillerin ve yapıların doğasını ve aralarındaki ilişkiyi ilgilendiren ontolojik bir sorundur.⁴⁵

⁴¹ Ibid., s. 185.

⁴² Yunus Emre, “Anthony Giddens ve Uluslararası İlişkiler: Yapılanma, Modernite ve Küreselleşme”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 11 (44), Kış 2015, s. 12.

⁴³ Rumelili, “İnşacılık/Konstrüktivizm”, s. 156-157.

⁴⁴ Kolasi, “Uluslararası İlişkiler Teorisinde Bilimsel Realizm ve Yapı Kavramı”, s. 933.

⁴⁵ Anthony Giddens, **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration**, Polity Press, London, 1984, s. 2; Martin Hollis ve Steve Smith, “Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations”, **Review of International Studies**, Cilt 17, 1991, s. 396.

Sosyal ontolojiyi esas alan Yapılandırmacılık teorisi, fail ve yapıya öncelik atfetmeden, birbirlerini eşit derecede ve karşılıklı olarak teşkil ettiklerini varsayar.⁴⁶ Diğer bir ifadeyle, Yapılandırmacılık teorisi hem yapıların hem de faillerin rolünün eşit olduğunu iddia eder. Bu bağlamda bir sosyal teori olan Giddens'in Yapılandırmacılık teorisi, fail-yapı ikiliğine bir cevap olarak değerlendirilmektedir. Soğuk Savaş sonrası olgulara ait yapılan çalışmalarda sürekli yaşanan fail ve yapı sorunsalının aşılabilmesi açısından önemli bir dönüm noktası olan Giddens'in yaklaşımı, gerçekliğin iki farklı yönünü tartışmak yerine, daha kapsayıcı ve açıklayıcı bir çerçeve oluşturmuştur. Sosyal teoride düalizmin yol açtığı kökleşmiş karşıtlıkları eleştiren Giddens,⁴⁷ temel olarak ayrımlardan çok benzerlik ve örtüşmelere odaklanarak gerçek bir sentez ortaya koymaya çalışmıştır.

Giddens fail-yapı sorunsalını faili ve yapıyı iki ayrı varlık olarak görmekten ziyade yapının ikiliğini (duality) esas alarak aşmıştır. Bu yaklaşım, sosyal sistemlerin yapısal anlamda, fail pratiklerinin hem ortamı hem de sonucu olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁸ Giddens'a göre, fail ve yapı arasındaki ilişki öznelarası bir anlam taşır. Bireyler sosyalleşme sürecinde karşılıklı olarak etkileşime girdikleri sosyal yapılara bağımlı hale gelirler. Çünkü Giddens'a göre, sosyal yapılar insanların davranışlarını sınırlar ancak aynı zamanda insan davranışı için fırsatlar da yaratır.⁴⁹ Bir başka deyişle sosyal yapılar, sosyal eylemin (insan davranışlarının) hem ortamı hem de sonucudur.⁵⁰

Yapılandırmacılık teorisinde fail ve yapı karşılıklı olarak bağımlıdır ve birbirlerinden ayrı olarak düşünülmez.⁵¹ Bunlar, sosyal bir süreç içerisinde karşılıklı ve sürekli olarak

⁴⁶ Hollis ve Smith, "Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations", s. 396.

⁴⁷ Derek Layder, **Understanding Social Theory**, SAGE Publications, United Kingdom, 2005, s. 180.

⁴⁸ Kolasi, "Uluslararası İlişkiler Teorisinde Bilimsel Realizm ve Yapı Kavramı", s. 934.

⁴⁹ Anthony Giddens, **Central Problems In Social Theory**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1979, s. 70-71.

⁵⁰ Giddens, **Central Problems in Social Theory**, s. 69-70; Klevis Kolasi, **Uluslararası Politikanın Yapısal Teorisi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, Ağustos 2016, s. 102.

⁵¹ Engin Yıldırım, **Anthony Giddens'in Yapılanma Teorisi**, 5.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara,

birbirini üreten bağımlı bir ilişki içindedir.⁵² Bu süreçte failer hem yapıdan etkilenmekte hem de gerekli olan eylemlerle yapıları değiştirmektedirler.⁵³ Dolayısıyla Yapılandırmacılık teorisine göre sosyal yapılar insan eyleminin ortasındadır.

Yapıları failerin sosyal pratikleriyle birleştiren Giddens'in yaklaşımı, sadece “sanal bir varoluş”a sahip olan yapıların failerin sahip olduğu öznel değerlerden bağımsız var olamayacağını ifade etmektedir.⁵⁴ Yapı, eylem aracılığıyla inşa edilirken, aynı şekilde eylem de yapısal olarak inşa edilir; özetle yapı ve fail birbirlerini “karşılıklı olarak inşa” eder.⁵⁵ Bu bağlamda Giddens, “yapı” ile “sosyal sistem”⁵⁶ arasında bir ayrıma gitmiş, sosyal sistemi sadece sosyal etkileşim sırasında üretilen soyut bir düzen olarak varsaymıştır.⁵⁷ Giddens'a göre yapılar, sosyal sistemlerin oluşum sürecinde yer aldıklarında inşa olurlar⁵⁸, bir başka ifadeye ancak bir aktörün eylemini pratiğe dökmesi ile hayat bulurlar. Dolayısıyla Giddens'a göre yapılar, zaman ve mekânda yoktur yani dışsaldır, sanal bir varlığa sahiptirler. Yapı, somut olarak gözlemlenen ilişki kalıplarından (sosyal sistemden) soyutlanmış bir kavramdır.⁵⁹ Yapılar sadece zamansal olarak ortaya çıktıkları anda mevcuttur. Bundan dolayı yapılar ifa ettiği eylemin hem nedeni hem de sonucudur.⁶⁰

1997, s. 5; Ereker, **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, s. 37.

⁵² Price ve Reus-Smit, “Dangerous Liaisons, Critical International Theory And Constructivism”, s. 259-260.

⁵³ Anthony Giddens, **New Rules of Sociological Method**, Stanford University Press, California, 1993, s. 134; Giddens, **The Constitution of Society: Outline of The Theory of Structuration**, s. 3.

⁵⁴ Anthony Giddens, **A Contemporary Critique of Historical Materialism**, University of California Press, Berkeley, 1981, s. 26.

⁵⁵ Giddens, **New Rules of Sociological Method**, s. 131-132.

⁵⁶ Giddens, sosyal sistemleri insanların zaman ve mekân açısından devamlılık gösteren ortak pratikleri olarak görmektedir. Giddens, **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration**, s. 3.

⁵⁷ Giddens, **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration**, s. 3.

⁵⁸ Giddens, **A Contemporary Critique of Historical Materialism**, s. 26.

⁵⁹ Kolasi, “Uluslararası İlişkiler Teorisinde Bilimsel Realizm ve Yapı Kavramı”, s. 937.

⁶⁰ Yıldırım, **Anthony Giddens'in Yapılanma Teorisi**, s. 5.

Yapının soyut karakteri konusuna Giddens, Saussure'ün konuşma ile dil arasındaki ilişki örneğini vererek açıklama getirmiştir. Buna göre konuşma bir eylem, dil ise yapıdır; bu yapı bireylere eylemlerini gerçekleştirebilecekleri sınırlı bir ortam sağlar. Bahse konu yapı eyleme olanak sağlarken aynı zamanda belirli sınırlar da koymaktadır. Ancak burada vurgulanan konu yapı ve eylemin ontolojik olarak varlığının bulunmamasıdır. Konuşma, yani eylem onu gerçekleştirecek bir aktörün varlığını zorunlu kılar, dolayısıyla fail tarafından kullanılıncaya kadar dilin bir varlığı da yoktur. Sonuç olarak sosyal hayattaki yapılar sadece sosyal eylemde ortaya çıkar.⁶¹ Bu bakış açısı, bireyin zaman içerisinde yapının üzerinde etki sahibi olabilmesine imkân tanıyan dönüştürücü ve yaratıcı bir güce sahip olduğuna işaret etmektedir.

Sosyal sistemlerin yapısal özellikleri, sosyal davranış biçimleri haline gelerek zaman ve mekânda birbiri ardına yeniden üretilerek var olurlar. Kurumların yapılanması, zaman mekânın içinden geçerek istikrarlı bir sosyal eyleme dönüşme biçimi olarak anlaşılabilir.⁶² Bir başka deyişle kurumlar, kurallar ve kurallara bağlı tüm pratiklerin meydana getirdiği kalıcı ancak değişebilir kalıplardır. Buna göre eylem ve yapı birbirini şekillendirirler, ancak bu durumun zaman ve mekâna göre sürekli olarak yinelenmesi⁶³ sonucunda kurumsallaşma meydana gelir ve şekillendirme süreci sonsuza dek sürer. Sonuç olarak sosyal sistemlerin kurumsallaşmış yapıları, zamansal ve mekânsal olarak istikrarlı ilişkiler meydana getirirler.⁶⁴

Kurumsallaşmanın ve şekillendirme sürecinin devamlı olduğundan hareketle tek bir sistem tanımı yapılması mümkün değildir, çünkü sistem döngüsel, yani zaman ve mekâna

⁶¹ Giddens, **New Rules of Sociological Method**, s. 12.

⁶² Kolasi, **Uluslararası Politikanın Yapısal Teorisi**, s. 113-117.

⁶³ Margaret Archer, **Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach**, Cambridge University Press, New York, 1995, s. 66.

⁶⁴ Giddens, **New Rules of Sociological Method**, s. 7.

göre aktörlerce yeniden şekillenir. Sistemin yeniden şekillenmesi, aktörleri de yeniden şekillendirir. Böylelikle sonsuz ve sürekli bir biçimde değişim meydana gelir. Bu durum uluslararası sisteme uyarlandığında, yapı uluslararası sistem, fail ise devletler ve diğer aktörler olarak varsayılacak; Uluslararası sistemin kurumsallaşması da zaman ve mekân boyunca değişip dönüşerek inşa edilecektir. Kısaca, sistem devletleri, devletler de sistemi karşılıklı ve sosyal olarak inşa edecektir.⁶⁵

Bu konuda Giddens, yapı kavramını “aktörlerin kendi etkinlikleri sırasında toplumu üretir ve yeniden üretirken yararlandıkları kurallar ve kaynaklar” olarak tanımlamaktadır.⁶⁶ Kurallar, yasal düzenlemeler gibi yazılı ve örf, adet, gelenek gibi yazılı olmayan, yalnızca davranışlarda gözlemleyebileceğimiz eylemler olarak karşımıza çıkarlar. Kaynaklar ise, maddi ve maddi olmayan kaynaklar olarak tanımlanabilir ve Giddens’e göre faile amaçlarını gerçekleştirebilmesi için olanak sağlayan araçları ifade etmektedir.⁶⁷ Bu kurallar ve kaynaklar, faile “yapabilme yeteneği” kazandırır⁶⁸ ve bireylerin sosyal gerçekliği etkilemelerini mümkün kılan güç ve toplumsal düzeni temsil etmektedirler. Dolayısıyla alışılmış günlük eylemler vasıtasıyla üretilen, fail davranışlarını düzenleyen ve yapılandıran “kurallar ve kaynaklar” olarak tanımlanan yapı kavramı kurumsallaşma ile yakından ilişkilidir.⁶⁹

Giddens’a göre tek başına sosyal ilişkiler, sosyal yapıları oluşturmaz,⁷⁰ çünkü sosyal ilişkiler, nedenselliği olmayan ve sosyal yapıların ürünü olan sosyal sistemlerdir. Bununla birlikte sosyal sistemler olarak kabul edilen toplumlar, failerin isteklerinden ve

⁶⁵ Yıldırım, **Anthony Giddens’in Yapılanma Teorisi**, s. 3-4.

⁶⁶ Layder, **Understanding Social Theory**, s. 197.

⁶⁷ E.C. Cuff, W.W. Sharrock, D.W. Francis 2006, **Sosyolojide Perspektifler**, (çev.) Ümit Tatlıcan, Say Yayınları, Ankara, 2013, s. 353.

⁶⁸ Giddens, **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration**, s. 9.

⁶⁹ Giddens, **New Rules of Sociological Method**, s. 7.

⁷⁰ Giddens, **A Contemporary Critique of Historical Materialism**, s. 26.

sebeplerinden bağımsız olarak incelenemez.⁷¹ Sosyal yapılar ise, bu sosyal sistemlerin yeniden üretiminde yer alan kurallar ve kaynaklardan oluşur ve yapılandırıcı özelliklere sahiptir. Giddens'in yapı kavramı, somut toplumsal düzenlemeyi sağlayan ortak kurallar ve kaynaklar şeklinde tanımlanan “örgütleyici” bir niteliğe sahiptir.⁷² Bu bağlamda, yapıyı oluşturan kuralların failer tarafından tanınmaları veya dolaylı da olsa benimsenmeleri gerekir.

Giddens, yapıların somutlaştıkları anda “soyut bir mevcudiyet” kazandıkları için realist bir epistemoloji ile uyumlu olduğunu savunmuştur.⁷³ Yapılandırmacılık teorisi, sosyal yapıyı nesnel bir gerçeklik olarak değil, öznelerarası bir gerçeklik olarak tanımlamaktadır.⁷⁴ Giddens'a göre sosyal yapılar yeniden üretilen pratiklerdir, bu yeniden üretilen pratikler bireylerin günlük yaşantılarındaki eylemlerin bütünüdür.⁷⁵ Dolayısıyla sosyal yapı nesnel veya maddi değil, kültürelidir.⁷⁶ Giddens'ın Yapılandırmacılık teorisinden faydalanan, Wendt'e göre, yapının pratiklerden bağımsız herhangi bir varlığı olmadığı için uluslararası sistemin yapısı (kültürü) devletlerin pratiklerine bağlıdır.⁷⁷

Her ne kadar toplum ve bireyi “paranın iki yüzü”⁷⁸ gibi tasvir etmiş ve disiplindeki bireyselci ve yapısalcı yaklaşımların fail-yapı sorunsalına ilişkin olarak her ikisine de aynı önemin verilmesi gerektiğini savunagelmış olsa da Giddens'ın metodolojik anlamda bireyselci yaklaşıma daha yakın bir duruş gösterdiği söylenebilir. Zira kendi teorisinde

⁷¹ Layder, **Understanding Social Theory**, s. 161.

⁷² Douglas Porpora, “Four Concepts of Social Structure”, (eds.) Margaret Archer, Roy Bhaskar, Andrew Collier, Tony Lawson, Alan Norrie, **Critical Realism: Essential Readings**, London, 1998, s. 345.

⁷³ Giddens, **Central Problems in Social Theory**, s. 63.

⁷⁴ Kolasi, “Uluslararası İlişkiler Teorisinde Bilimsel Realizm ve Yapı Kavramı”, s. 938.

⁷⁵ Layder, **Understanding Social Theory**, s. 32.

⁷⁶ Porpora, “Four Concepts of Social Structure”, s. 346.

⁷⁷ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 253; Alexander Wendt, “Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, **International Organization**, Vol. 46 (2), Spring 1992, s. 395.

⁷⁸ Martin Slattery, **Sosyolojide Temel Fikirler**, (ed.) Ümit Tatılan, Sentez Yayınları, Ankara, 2007, s. 486.

bireyleri “kendi toplumsal dünyalarını becerili ve aktif bir biçimde yaratan ve yeniden-yaratan ve böylece toplumu değiştirebilen aktörler”⁷⁹ olarak tanımlayan Giddens, bireyi merkeze alan bir tutum sergilemektedir. Çünkü birey iradesinin toplumsal olgular üzerindeki etkisinin gözden kaçırılmasından endişe etmektedir. Yapılandırma teorisinin temel iddiası, toplumu kuran, devamını sağlayan ve toplumu değiştiren birey olduğudur ve bireyler, toplumun yeniden üretimi sürecine aktif olarak katılırlar. Bu bağlamda birey toplumu sosyal bir süreç içinde hem etkileyen hem de ondan etkilenen bir ilişki içindedir.⁸⁰ Dolayısıyla Giddens’a göre birey, istediği takdirde, yaşadığı toplumu değiştirebilme potansiyeline sahiptir.

Bununla birlikte, Yapılandırma teorisinin sosyal yapıyı öznelerarası anlamların pratiklik düzeyine indirgemesi, sistemi, zaman ve mekâna yayılan toplumsal ilişki kalıplarının yansımaları olarak kabul etmesi ve sosyal ilişkilerin varlığını faillerin eylemlerine dair gerekçelere bağımlı kılması durumu, insan ilişkilerinin mevcut olmaması halinde yapıdan bahsedilemeyeceği sonucuna götürmektedir. Bu durum ise, Giddens’ın yaklaşımının, sistemin analiz edilmesini daha da zorlaştırdığı yönünde eleştirilere sebep olmaktadır. En basit şekliyle dünyanın farklı yerlerinde sorunlu olduğu kabul edilen yapıların veya sağlıklı olarak faaliyet gösteremeyen sistemlerin neden değiştirilemediği ve dönüştürülemediği sorusuna ilişkin yapılacak analiz, Giddens’ın yaklaşımında sorunlu görünmektedir.

Bunun da ötesinde, eğer sistemler sürekli bir değişim karakteristiğine sahip ise, neden bazı sistemler hiç değişim göstermemekte, aksine mevcut yapı zamanla daha da güçlenmektedir. Bu durumda, insanlar sistemleri istedikleri takdirde değiştirebilme

⁷⁹ Kenneth H. Tucker, **Anthony Giddens and Modern Social Theory**, SAGE Publications, United Kingdom, 1998, s. 5.

⁸⁰ Price ve Reus-Smit, “Dangerous Liaisons, Critical International Theory And Constructivism”, s. 259-260.

kapasitesinde veya gücünde olduklarının farkında değiller mi? Dolayısıyla sistemleri sadece bireysel etkileşimlerin sonucuna indirgemek kabulü “insan yoksa sistem de yoktur” noktasına götürmektedir ki bu konu çalışmalarda açıklama gücünü yetersiz kılmaktadır. Bu bağlamda Yapılandırmacılık teorisine gelen eleştiriler, uluslararası sistemdeki değişimin sadece öznelarası anlamlara veya düşüncelerin dağılımına indirgenemeyeceği temelinde olmuş, nesnel ve öznel gerçeklik arasındaki gerilimi çözecek bir yaklaşım olmayacağı ileri sürülmüştür.⁸¹

B. İnşacılık ve Sosyal Kimlik

Birçok devlet ve uluslararası aktörün kaçınılmaz olarak etkileşimde olduğu bir ortamda, tam olarak “özne” olarak tarif edilemeyecek nitelikteki yapıların davranış kalıplarını ortaya koymak, bunların arasındaki ilişki ve dengelerden ortaya çıkan ortamı anlamaya çalışmak aslında kendi başına bir sorundur. Bu sebeple Uluslararası İlişkiler çalışmalarında İnşacı yaklaşımlar sosyal araştırmaya yönelik görüşleri şekillendirmesi açısından önemlidir. İnşacılık bir uluslararası ilişkiler kuramı olma iddiasında değildir.⁸² Daha ziyade analitik bir açıklama modeli veya Realizm ve Liberalizm gibi “genel bir kuramsal yönelimdir.”⁸³ Dolayısıyla İnşacılığı, Neorealizm veya Neoliberalizm gibi Uluslararası İlişkiler kuramları ile karşılaştırmamız mümkün değildir. Ancak inşacı bir uluslararası rejim kuramı, Neorealist rejim kuramı ile kıyaslanabilir veya Wendt’in inşacı uluslararası politika kuramı, Waltz’un Neorealist kuramına rakip olmuştur.

⁸¹ Detaylı bilgi için Kolasi, “Uluslararası İlişkiler Teorisinde Bilimsel Realizm ve Yapı Kavramı”

⁸² James Fearon ve Alexander Wendt, “Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View”, **Handbook of International Relations**, 2002, s. 74; Ruggie, “What Makes the World Hang Together? Neo-Utilitarianism and the Social Constructivist Challenge”, s. 879-880; Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 7, 193.

⁸³ Peter J. Katzenstein, Robert O., Keohane ve Stephen D. Krasner, “International Organization and the Study of World Politics”, **International Organization**, Vol. 52 (4), 1998, s. 646-647.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilere ve dış politika analizine yönelik yapılan çalışmalarda dış politikanın temelleri, uluslararası siyasi sistemin doğasına dayandırılmıştır. İdealistler insan doğasının barışsever olduğu varsayımından hareketle barışı sağlayacak siyasi ve sosyal mekanizmaların kurulmasıyla uluslararası anlaşmazlıkların önlenebileceği varsaymıştır. Yapıyı oluşturan uluslararası sisteme ulus-devletlerin toplamı ötesinde bir anlam yüklenmemiş, yapının fail üzerine etkisi dikkate alınmamıştır. İç ve dış politika arasında keskin ayrımı benimseyen Realistler ise devletlerin rasyonel davrandıklarını savunarak güvenlik meselelerini her zaman ön plana çıkarmışlardır.⁸⁴ Yapısalcılığın mimarı olan Waltz'un Neorealist kuramına yaptığı eleştiriler ile alternatif bir sistemik-yapısalcı kuram olarak ortaya çıkan Wendt'in İnşacı uluslararası politika kuramı⁸⁵ ise disiplinde dış politikaya yönelik farklı bir anlayış getirmiştir. Dolayısıyla dış politika analizine yönelik yapılan bu çalışmada İnşacılık, dış politika oluşum ve eylemlerinin incelenmesinde bir kuramsal yönelim olarak kullanılacaktır. İtirazlar olmakla birlikte Houghton'a göre de dış politika analizi çalışmalarına en "mantıklı" yaklaşım yöntemi "bilişsel psikolojik yaklaşım" niteliğinden dolayı İnşacı yaklaşımdır.⁸⁶

Çalışmada İnşacı yaklaşımın yönelim olarak seçilmesinin sebebi dış politika analizine yönelik diğer geleneksel yaklaşımlardan daha fazla "ortak" kabullenmelerinin olmasıdır.⁸⁷ İnşacılık ve dış politika analizi yaklaşımlarının arasında özellikle bilişsel manada analitik benzerliklerin başında "çeşitli bilişsel süreçlerin" dış politika inşası ile dış politika davranışlarını etkileyen ve yönlendiren devletin dış politika elitleri ve devlet

⁸⁴ M. Fatih Tayfur, "Dış Politika", (ed.) Atila Erarp, **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, İstanbul, 2014, s. 79.

⁸⁵ Kubáľková, "What constructivism?", s. 5.

⁸⁶ David Houghton, "Reinvigorating the Study of Foreign Policy Decision Making: Toward a Constructivist Approach", **Foreign Policy Analysis**, Vol.3 (1), 2007, s. 24.

⁸⁷ Demirtaş, "İnşacılık", s. 171.

dış aktörleri de içeren fail ve yapı üzerindeki etkilerine yapılan vurgu gelmektedir. Nitekim dış politika analizi çerçevesinde yapılan çalışmalarda karar vericilerin algıları ve bu algıları etkileyen psikolojik, bilişsel ve kültürel faktörler önemsenmiştir. Aralarındaki en önemli ayrılık noktası ise analiz düzeyleridir ki dış politika analizi çalışmalarında kişilik özelliklerini de içerek şekilde bireysel siyasal aktörlere kadar inen bireysel analiz seviyesi önemsenmekte iken İnşacı yaklaşım daha çok sosyal etkileşime ağırlık veren sistem seviyesinde bir seviye benimsemektedir.⁸⁸ Ayrıca, kimlik-çıkar ve dış politika inşası bağlamında içsel faktörler DPA açısından önemli bir yer tutmaktadır. Tüm ortaklık ve ayrılıklara rağmen İnşacı kuram, dış politika inşasına yönelik çalışmalarda disipline uzun süre hakim olan geleneksel yaklaşımlardan daha farklı anlamlarda yaklaşım seçeneği sunabilmektedir.⁸⁹ Uluslararası sistemin karmaşık ve dinamik yapısı göz önünde tutulduğunda, bu alanda her olgu ve olayı açıklayabilecek tek bir teorinin olmasını beklemek de zaten pek mümkün değildir.⁹⁰ Bununla birlikte Yurdusev'in belirttiği gibi, herhangi bir teorinin diğerlerine karşı üstünlüğünden söz etmek de doğru olmayacaktır. Nitekim teorilerin hangisinin daha yeterli olduğu mutlak doğrulardan ziyade tarihi ve sosyal süreçler ve tercihlerimizle belirlenecektir.⁹¹ Bu bağlamda İnşacı kuram ile DPA arasındaki uyumsuzluklar çalışmada ontolojik ve epistemolojik yaklaşımlarla aşılmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmanın temel varsayımı Pakistan'ın kırılğan bir kimlik yapısına sahip olması nedeniyle dış politika davranışlarının tutarlı olmaması ve dönemsel ve bölgesel gelişmeler çerçevesinde değişkenlikler göstermesidir. Bu tutarsızlığın ana sebebi

⁸⁸ Jeffrey T. Checkel, "Constructivism and Foreign Policy", (eds.) Steve Smith, Amelia Hadfield ve Timothy Dunne, **Foreign Policy: Theories, Actors, Cases**, Oxford, 2016, s. 73.

⁸⁹ Trine Flockhart, "Constructivism and Foreign Policy", (eds.) Steve Smith, Amelia Hadfield ve Timothy Dunne, **Foreign Policy: Theories, Actors, Cases**, Oxford, 2016, s. 93.

⁹⁰ Kaya, "Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar", s. 84.

⁹¹ Nuri Yurdusev, "Uluslararası İlişkilere Teorik Bakmak," **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 2 (6), 2005, s. 159.

kuruluşundan itibaren Hindistan ile ilişki yapısı sebebiyle Pakistan'daki sosyal kimlik inşasının sorunlu olmasıdır. Hindistan'dan ayrılma sürecinde ulus-devlet inşasında “sadece” temel birleştirici unsur olarak görülen ve kullanılan din unsuru Pakistan toplumunda beklenen birleştiriciliği göstermemesi, Pakistan'ı dış etkilere ve büyük güçlerin politikaları gölgesinde dış politikalar oluşturmaya sebep olmuştur. Bu bağlamda Pakistan'ın dış politikasını anlamlandırmak için Pakistan kimliğini tarihsel bir süreç içinde analiz etmek gerekmektedir. Çünkü Wendt'e göre “önemli olan, sosyal kimlik ve bu kimliğin sistemik etkileşim sonucu nasıl oluştuğudur.”⁹² Bu bağlamda, bu çalışmada Pakistan devletinin kuruluş aşamasında tüm devletlerle iyi ilişkiler kurmak ve İslam temelli bir devlet yapısı ile Müslüman toplumlara örnek olmak bağlamında kimliksel dönüşümleri ve buna bağlı olarak şekillenen dış politik tercihlerini analiz etmek ve Afganistan'a yönelik dış politika analizi yapmak amaçlanmaktadır.

Dış politika analizi çalışmalarında İnşacı yaklaşım, “sistemik”, “birim” ve “bütünsel (holistik)” analiz düzeyleri benimsemiştir. Sistemik İnşacılık temsilcisi olan Wendt üniter devlet aktörleri arasındaki etkileşimlere odaklanmakta ve her ne oluyorsa bu etkileşim ile ve bu alanda olduğunu savunmuştur. Bu “sistemik” analiz şekli, devletlerin içsel yapılarının kimlik ve çıkarlar üzerindeki kurucu etkisini göz ardı etmektedir. “Birim” düzeyinde analizi benimseyerek devletlere yoğunlaşan Katzenstein, devletlerin iç siyasi yaşamına bir başka ifadeyle kendisine has sosyal ve yasal normlar ile kimlik ve çıkarları arasındaki ilişki ve bunların sonucu şekillenen ulusal güvenlik stratejilerine vurgu yapmaktadır. “Bütünsel” analiz seviyesini benimseyen Ruggie ve Kratochwil gibi İnşacılar ise, birim düzeyinde ve sistemik düzeyin kesişim noktasında durmakta, aralarında bir köprü vazifesi görmek suretiyle devletlerin içsel yapıları ve uluslararası etkileşim ile oluşan devlet kimlikleri ve çıkarlarının nasıl oluştuğunu açıklamaya

⁹² Wendt, “Constructing International Politics”, s. 71-81.

çalışırlar. Devletlerin içsel yapıları ile oluşturulmuş birleşik kimlikleri ile uluslararası alan tarafından yönlendirilen sosyal kimliklerini birleştirerek, içsel yapı ve uluslararası alanı tek bir sosyal ve politik düzenin iki yüzü olarak kabul etmek suretiyle birleştirilmiş bir analitik perspektif sağlama yolunu benimsemişlerdir.⁹³

1979 yılında yayımlanan *The Theory of International Politics* isimli çalışmasıyla, disiplin içerisinde büyük bir etki yaratan “bireyci” ve “materyalist” ontolojiye dayanan sistem analizi ile Kenneth Waltz, güç ve gücün sistem içinde dağılımı temelli, bireysel olarak aktörlerin iç yapılarını dikkate almaksızın sistemsel dinamikleri açıklamayı amaçlamıştır.⁹⁴ Waltz analizlerini daha çok sistem düzeyinde yapmış ve devletlerin arasındaki ilişkileri uluslararası sistemin anarşik yapısıyla açıklamaya çalışmıştır.⁹⁵ Sistemi yaratan ve yöneten insan yerine sistemin yapısı üzerine odaklanmış olan Waltz, sistemin değişmeyeceğini ancak sistem içerisindeki olanakların dağılımında değişimler olabileceğini söylemiş, uluslararası anarşi kavramı, özel olarak devlet ve güç politikaları üzerine yoğunlaşmıştır.⁹⁶ Oysa ki uluslararası sistemi etkileyen ve şekillendiren sosyal, kültürel, etnik, ekonomik ve dini unsurlar gibi birçok dikkate alınması gereken sosyal yapı mevcuttur. Nitekim Waltz’un yaklaşımına gelen tepkiler sosyal gerçekliğin sosyal bir inşa olduğu, uluslararası alandaki değişimlerin anlamlandırılabilmesinin “sosyal” bir ontoloji üzerine inşa edilecek teorik bir yaklaşım ile mümkün olabileceğini savunmuşlardır.

⁹³ Christian Reus-Smit, “Constructivism”, (eds.) Scott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak, Jack Donnelly, Matthew Paterson, Christian Reus-Smit ve Jacqui True, **Theories of International Relations**, New York, 2005, s. 199-200.

⁹⁴ David A. Baldwin, “Power and International Relations”, (eds.) Walter Carlsness, Thomas Risse ve Beth A. Simmons, **Handbook of International Relations**, London, 2013, s. 281.

⁹⁵ Kenneth Waltz, “Uluslararası Politikanın Değişen Yapısı”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 5 (17), Bahar 2008, s. 19.

⁹⁶ Ibid., 10.

Waltz'ı eleştiren inşacı kesimin en bilinen ismi Wendt'e göre etnik, dinsel ve kültürel çatışmalarla yoğrulan bu karmaşık atmosferde, materyalist ve devlet odaklı geleneksel uluslararası ilişkiler teorileri, sistemde oluşan beklenmedik ve büyük değişikliği açıklamakta yetersiz kalmıştır.⁹⁷ Soğuk Savaş'ın ardından ortaya çıkan sistemi açıklamakta yetersiz kalan rasyonalist yaklaşımları eleştiren ve materyalist ve bireyci rasyonalist yaklaşımların karşısında yer alan İnşacı yaklaşımların ortak paydası ontolojik açıdan "sosyal gerçekliğin inşası", epistemolojik açıdan ise "bilginin sosyal inşası"dır.⁹⁸ Kendi deyimiyle "yapılandırımcı ve sembolik etkileşimci sosyolojiye dayanan ılımlı"⁹⁹ İnşacılık yaklaşımı olan Wendt, Giddens'ın Yapılandırımcılık Teorisi ve Mead'ın Sembolik Etkileşimcilik Teorisinden yararlanmıştır.¹⁰⁰ Wendt kendi yaklaşımını ontoloji ile bilimsel realizmin sentezlenmesi olarak değerlendirmekte, ontolojik olarak post-pozitivist, epistemolojik olarak pozitivist olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹ Wendt'e göre uluslararası ilişkiler disiplinde epistemolojik tartışmalarından kaynaklanan uyumsuzluklar ontoloji yoluyla aşılabılır.¹⁰²

Dış politika, "uluslararası ilişkiler alanında genellikle bağımsız devletler olmak kaydıyla özerk aktörlerin dış dünya ile sürdürdükleri resmi ilişkiler bütünü" olarak tanımlanmaktadır.¹⁰³ Uluslararası sistemde devletler başta olmak üzere değişik nitelikteki aktörlerin davranış ve ilişkilerini inceleyen bir yaklaşım olan Dış Politika Analizi (DPA), uluslararası ilişkilerde karar alıcı bireyleri merkeze koyan bireyci bir yaklaşımdır ve yöntem olarak dış politika sonuçlarından ziyade dış politika karar verme sürecine öncelik

⁹⁷ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 4.

⁹⁸ Guzzini, "A Reconstruction of Constructivism in International Relations", s. 149-150.

⁹⁹ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 1.

¹⁰⁰ Ibid., s. 143.

¹⁰¹ Ibid., s. 90.

¹⁰² Ibid., 90-91.

¹⁰³ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, DER Yayınları, İstanbul, 2014, s. 255-257.

vermektedir. Breuning'e göre "dış politika analizinin amacı, dış politika kararlarının nasıl verildiği konusunda genel olarak uygulanabilir bilgi edinmektir."¹⁰⁴ DPA çalışmalarında devletler ve diğer aktörlerin de dış politika inşasına etkileri incelenirken devletin içsel süreçleri ve iç ilişkileri de analize dahil edilmektedir.¹⁰⁵

Geleneksel yaklaşımlarda dış politika çalışmaları ağırlıklı olarak ulusal güvenlik merkezli olduğundan karar alma ve bürokratik süreçler analizlerde yer edinemezken¹⁰⁶ Soğuk Savaş sonrası ve özellikle Sovyetler Birliği'nin çöküşü özelinde yapılan çalışmalar, sistemdeki değişimin yalnız sistem seviyesinde analizlerle açıklanamayacağı gördükleri için çerçevelerini geliştirerek birey ve grupların düşünceleri, liderlerin siyasi psikolojileri, dış politika üzerindeki kültürel etkiler, iç politik mücadele, ulusal davranışlar ve sistemik etkiler gibi birçok analiz seviyelerini tartışmaya başlamıştır.¹⁰⁷ Örneğin Hopf, Sovyet ve Rus dış politikasındaki değişimi, ulusal kimliklerindeki değişim ve dönüşümle açıklamıştır.¹⁰⁸ Aktör/birey odaklı, dolayısıyla aktörü öne çıkarma eğilimli bir yaklaşıma sahip olan DPA çalışmalarında, analiz seviyesi ne olursa olsun bir aktörün veya etkili bir birimin kararları üzerinden inceleme yapılmaktadır. İlk dönem çalışmalarda birim olarak devletler kabul edilmişken, yakın dönemde yapılan çalışmalarda liderler, kamuoyu, çıkar grupları, devlet dışı aktörler gibi birimler de önem kazanmıştır.¹⁰⁹

DPA çalışmalarında gerek devlet gerekse devlet dışı failerin bakış açısını ortaya

¹⁰⁴ Marijke Breuning, **Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction**, Palgrave Macmillan Press, New York, 2007, s. 16.

¹⁰⁵ Chris Alden ve Amnon Aran, **Foreign Policy Analysis: New Approaches**, Routledge Press, New York, 2011, s. 3.

¹⁰⁶ Valerie M. Hudson, **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory**, Rowman and Littlefield Publishers, Maryland, 2013, s. 13-14.

¹⁰⁷ Ibid., s. 28-33.

¹⁰⁸ Ted Hopf, **Social Construction of International Politics: Identities & Foreign Policies, Moscow, 1955 & 1999**, Cornell University Press, Ithaca and London, 2002, s. 18.

¹⁰⁹ Cengiz Erişen, "Dış Politika Analizi", (eds.) Şaban Kardaş, Ali Balcı ve N. Tenekeci, **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**, İstanbul, 2014, s. 368.

çıkarmak ve bu sayede çıkarların nasıl oluştuğunu anlamak önemlidir.¹¹⁰ Bu bağlamda, İnşacı yaklaşımların dış politika çalışmaları devletlerin dış politika tercihlerinin ulusal ve uluslararası düzeydeki sosyal-kültürel yapıların etkileşimi ile şekillendiğini iddia etmişlerdir. Geleneksel dış politika analizlerinden farklı olarak karar alıcılara değil, karar alıcıların algılarını şekillendiren sosyal-kültürel yapılara odaklanmışlardır.¹¹¹ Bu durum bizi kimlik kavramına götürmektedir ki bu, İnşacı yaklaşımla paylaşılan ortak ağırlık noktasıdır. Dolayısıyla analizde “nasıl” sorusunun sorulabilmesi için, dış politika inşasında yer alan unsurların verili olmadığı, sosyal gerçekliğin ise inşa sonucu oluştuğunu kabul etmek gerekir. Çünkü uluslararası ilişkilerin sosyal bir gerçeklik olarak inşa edilmiş olduğu kabulü, kimliklerin nasıl inşa edildiği ile çıkar ve dış politika davranışlarını nasıl etkilediğini araştırmaya yönelten bir kabuldür.¹¹²

Sosyal gerçekliğin bir inşa sonucu olduğunu savunan¹¹³ Wendt’e göre “uluslararası sistemin yapısı maddi değil sosyal bir yapıdır ve bu yapı aktörlerin kimlik ve çıkarlarını belirlemektedir.”¹¹⁴ Uluslararası politikanın incelenmesine sosyolojik bir perspektif getiren bu yaklaşım, devletlerin eylem ve çıkarlarının oluşumunda kimliği ön plana çıkarmıştır. Zira İnşacı yaklaşımın devletlerin davranışları ile temel argümanlarından birisi, dış politika davranışlarının kimliklerden kaynaklanan çıkarlar tarafından şekillendirildiğidir.¹¹⁵

¹¹⁰ Jutta Weldes, “Constructing National Interests” **European Journal of International Relations**, Vol.2, 1996, s. 222.

¹¹¹ Demirtaş, “İnşacılık”, s. 171.

¹¹² Mark Neufeld, “What’s Critical About Critical International Theory?”, (ed.) Richard Wyn Johns, **Critical Theory and World Politics**, Londra, 2001, s. 132.

¹¹³ Alexander Wendt, “Constructing International Politics”, **International Security**, Vol.20 (1), Summer 1995, s. 71-72.

¹¹⁴ Ibid., s. 71-78.

¹¹⁵ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 231.

İnşacı yaklaşımın merkezine konumlandırılan kimlik, uluslararası ilişkilerin sosyal-kültürel yapısını devletlerin tercih ve davranışlarına bağlayan temel kavramdır. Uluslararası ilişkiler alanında, etkileşimi sağlayan dış politika pratikleri de öznelarası anlamlarca inşa edildiğinden kimlik kilit rol oynamaktadır. Çünkü ulusal çıkarları şekillendiren en temel yapı taşı kimliklerdir ve aktör eylemleri aktör kimlikleri irdelenmeden açıklanamaz.¹¹⁶ Bu konuda, Giddens, toplumsal gerçeğin kavranmasının bireyler arası etkileşimin incelenmesi ve bireylerin anlaşılması ile mümkün olacağını savunmaktadır.¹¹⁷ Nitekim Wendt'e göre de devletlerin sahip oldukları kimlikler, davranışları üzerinde kurucu etkiye sahiptir. Bu bağlamda yapı ve failerin karşılıklı etkileşimi üzerine kurulu olan İnşacı yaklaşım, yapı ve failerin öznelarası anlamlarca inşa edildiğini savunarak kimlik kavramını İnşacı yaklaşımın merkezine yerleştirmektedir. Kimliğin önemi çıkarlar üzerinde kurucu etkisinin olmasıdır. Çıkarların ana kaynağını düşünsel unsurlar ve kimlikler oluşturmaktadır ve dış politika eylemleri devletin kimlik oluşum süreçlerine içseldir.¹¹⁸ Wendt'e göre, "çıkarlar kimliğin önceden var olduğunu varsayar çünkü aktör kim olduğunu bilene kadar ne istediğini bilemez."¹¹⁹

Wendt'in yaklaşımı geleneksel yaklaşımlarda olduğu gibi devlet merkezidir¹²⁰ ve İnşacı yaklaşımda kim sorusu ile kastedilen devlettir. Ancak, Wendt'e yapılan eleştirilerden biri devletin kimliğinin sadece öznelarası anlamlarca inşa edildiği kabulüdür.¹²¹ Kimliğin inşasında sadece uluslararası etkileşimin inşa edici rolüne odaklanılması durumu, devletin

¹¹⁶ Idem.

¹¹⁷ Layder, **Understanding Social Theory**, s. 188.

¹¹⁸ Peter J. Katzenstein, **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, (ed.) Peter J. Katzenstein, Columbia University Press, New York, 1996, s. 12-13.

¹¹⁹ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 231.

¹²⁰ Ibid., s. 216.

¹²¹ Reus-Smit, "Constructivism", s. 199-200.

kimliği üzerinde içsel yapılarından kaynaklanan etkilerin dikkate alınmaması ve devletin verili olduğu kabulüne götürmektedir. McSweeney'e göre de devletlerin kimlik inşasının tek yolu Wendt'in belirttiği şekliyle sadece etkileşim değildir. Devletlerin dış politika davranışlarını şekillendiren kimlik, aynı zamanda içsel süreçlerce de şekillenmektedir.¹²² Bu sebeple İnşacı yaklaşımın devletlerin içsel süreçlerini dikkate almaksızın sadece uluslararası yapının devlet davranışlarına etkilerine odaklanan bakış açısı dış politika analizinde eksikliklere sebep olmaktadır.

Wendt'in yaklaşımında uluslararası ortamın aktörleri, kimlikleri sosyal olarak inşa edilmiş devletlerdir¹²³ ve bu, Neo/Realizmin temel varsayımları ile çelişmemektedir. Wendt, uluslararası politikanın temelde devlet davranışları sonucu belirlendiğini, devletlerin rasyonel aktörler olarak görülebileceğini, devletlerin sistemdeki temel amacının hayatta kalmak olduğunu, devletlerin birbirlerinin niyetlerinden tam olarak emin olamayacaklarını ve sistemin anarşik olduğunu kabul etmektedir.¹²⁴ Ancak uluslararası sistemin hem maddi hem de kültürel öğeler içerdiğine vurgu yapan İnşacı yaklaşım, devletlerin, nesnelerin kendileri için taşıdığı anlama göre hareket ettiğini ve bu sayede uluslararası yapının karşılıklı etkileşim ile meydana geldiğini savunmaktadır. Yani, öznel yapılar, maddi yapılara verilen anlamlar ile şekillenen oluşumlardır. Bu konuda Wendt, ABD için İngiltere'nin sahip olacağı 500 nükleer silahın Kuzey Kore'nin beş nükleer silahından daha az tehdit edici olduğunu söylerken gerçekliğin sosyal yapısını işaret etmektedir. Bu örnekte tehdit algılamasının nükleer silahların (maddi yapı) salt kendisinden ziyade maddi yapıya verilen anlamdan (düşünsel yapı) kaynaklandığı vurgulanmaktadır. ABD ve İngiltere ile ABD ve Kuzey Kore arasındaki sosyal ilişkinin

¹²² Bill McSweeney, **Security, Identity and Interest: Sociology of International Relations**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 127-128.

¹²³ Katzenstein, **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, s. 12.

¹²⁴ Alexander Wendt, "Identity and Structural Change in International Politics," (eds.) Yosef Lapid ve Friedrich Kratochwil, **The Return of Culture and Identity in IR Theory**, London, 1996, s. 50.

bu devletler tarafından benzer şekilde algılandığını anlamak önemlidir, çünkü ABD ile İngiltere arasında paylaşılan bu anlayış (veya öznelarasılık) etkileşimlerinin temelini bunun sonucu olarak da ortaklaşan anlamları oluşturmaktadır. Bununla birlikte nükleer silah örneği, sosyal bağlamı anlamadıkça, nükleer silahların kendi başına bir anlamı olmadığını da göstermektedir. Dolayısıyla İnşacı yaklaşım, fikirlerin ve inançların dünya siyaseti üzerindeki etkisini de içererek maddi gerçekliğin ötesine geçtiğini kabul etmektedir.

İnşacı yaklaşım çerçevesinde devletler, sadece yapının sağlamış olduğu tek bir kimlikten ziyade birden fazla sosyal kimliğe sahip olabilirler ve bu kimlik karşılıklı ve devamlı bir etkileşime dayanır.¹²⁵ Wendt, kimliğin verili ve sabit olmadığını, zaman içerisinde aktörlerin kendilerini nasıl tanımladığına ve bu tanımlamaların diğer aktörler tarafından kabul görmesine bağlı olarak şekillendiğini savunmaktadır.¹²⁶ Genel manada Wendt dört kimlik türü üzerinde tartışmaktadır: Sosyal olmayan ve ötekine ihtiyaç duymayan “kişisel kimlik”; aktöre içkin, sosyal içeriği olan ancak ötekine ihtiyaç duymayan “tip kimlik”; sosyal içerikli ve öteki ile etkileşime zorunlu olan “rol kimlik”; öteki ile etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkan, kendi refahının bir parçası olarak algıladığı “kolektif kimlik”.¹²⁷ Ancak Wendt, inançlardan ziyade birim düzeyinde yapısal bir olgu olarak ele aldığı rol kavramına sistem analizinde yer vermemekte ve bu konuda eleştirilmektedir.¹²⁸ Çünkü bu analiz şekli, rol kavramını sadece sistemik bir olgu haline getirerek, devletlerin uluslararası alandaki rollerinin oluşmasına katkıda bulunan iç kültürel faktörleri ve liderlerin inanç sistemlerini göz ardı etmektedir. Dolayısıyla kimlik ve çıkarların sadece

¹²⁵ Faruk Yalvaç, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 8 (29), Bahar 2011, s. 80-81.

¹²⁶ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 224-225.

¹²⁷ Ibid., s. 225-227.

¹²⁸ Yücel Bozdağlıoğlu, “Konstruktivizm ve Rol Teorisi: Kimlik, Rol ve Dış Politika Analizi”, **Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1: Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika**, 2012, s. 140.

uluslararası etkileşimin inşa edici rolüne odaklanılarak sosyal kimliğe vurgu yapılması,¹²⁹ bunun yanında bu etkileşimin doğasını şekillendiren ve devlet kimliğinin oluşumuna tesir eden dilsel, dinsel, kültürel ve siyasal (bileşik kimlik bileşenleri) faktörlerin göz ardı edilmesi, devletle ilgili statik bir kavramsallaştırmaya sebep olacaktır¹³⁰ ki bu durum dış politika analizinde kimlik kavramı temelli yapılan çalışmalarda, devletlerin dış politikalarındaki değişimlere neden olan etkenleri anlamaya yeterli olmayacaktır. Eğer bir devlet etkileşim öncesinde bir “ben”liğe sahip değilse, neden diğer devletlerle etkileşime geçme ihtiyacı duyacaktır?¹³¹ Dolayısıyla devletlerin kimliklerinin hem içsel hem de uluslararası farklı sosyal çevrelerle gerçekleşen etkileşimlerinin bir sonucu¹³² ve toplamı olduğu göz ardı edilmemelidir. Nitekim Banchoff, İnşacı yaklaşımı ikna edici olabilmesi için devlet kimliğinin hem içeriğini hem de bu kimliğin etkilerini ortaya koyabilmesi gerektiğini ileri sürmektedir çünkü uluslararası sistem düzeyinde devletlerin kimlikleri, davranışlarını etkilemektedir. Banchoff’a göre, “İnşacı dış politika analizi, ulusal düzey analizi de kullanmalı ve aynı zamanda ulusal politikada kök salmış kimlik algıları ile devlet çıkarlarının oluşturulması arasındaki ilişkiyi de ortaya çıkarmalıdır.”¹³³

Günümüzde kimlik kaynaklı sorunlar ve kimlik tabanlı çatışmalar, çok bileşenli ve karmaşık süreçler olarak yaşanmaktadır. Toplumsal yaşamda girdilerin nicel ve nitel olarak artması, farklı ortamlar ve mekânlar arasında bir geçiş sürecine dönüşmesi ve değişik özelliklere sahip çok sayıda uyarana maruz kalması sosyal tabanlı analizlerde kaçınılmaz olarak kimlik kavramını ön plana çıkarmıştır. Keyman’ın ifadesiyle kimlik, “uluslararası ilişkilerin dünyayı anlamaya yönelik kullandığı yöntemin ve açıklama

¹²⁹ Yalvaç, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi”, s. 80; Ertan Efegil, **Türkiye'nin Çatışma Bölgelerine Yönelik Dış Politikasının Analizi**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 268.

¹³⁰ Price ve Reus-Smit, “Dangerous Liaisons? Critical International Theory and Constructivism”, s. 268.

¹³¹ Ekerer, **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, s. 62.

¹³² Katzenstein, **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, s. 12.

¹³³ Thomas Banchoff, “German Identity and European Integration”, **European Journal of International Relations**, Vol. 5, 1999, s. 262.

tarzının kültürel temelini oluşturan merkezi bir olgusudur” ve “sistem dönüştürücü” bir parametre olarak uluslararası ilişkiler kuramının kurucu referanslarından birisi olarak ele alınmaktadır.¹³⁴

Basit anlamıyla var olma ve ait olma durumunun tanımlanması olarak kimlik, farklı kültürlerin ve toplumların çözümlenmesine ilişkin işlevsel bir kavramdır.¹³⁵ Uluslararası ilişkiler bağlamında kimlik, bir aktörün sahip olduğu ve yansıttığı, zaman içinde diğerleriyle kurduğu ilişkiler vasıtasıyla şekillenen bireylik ve farklılık simgeleridir ki bu da aktörün kendini “öteki”lerden ayırt eden özelliğini oluşturmaktadır.¹³⁶ Aktör kendini ötekilerden ayırt eden kimliğini inşa ederken, çevresi ve toplum ile sosyal etkileşime girerek tarih, kültür, inançlar, normlar, dil gibi birçok olgudan faydalanır ki bu sosyal yapılar bireyin¹³⁷ ve buna bağlı olarak da toplumun kimliğini şekillendirir. Dolayısıyla İnşacı yaklaşımın kimlik kavramını ele alış biçimi toplumsal ve tarihsel arka planı ile sosyal bir süreçtir, bir başka ifadeyle kimlikler ontolojik olarak verili değildir.

Kimlik, bir şeyin ne ve kim olduğu, kendisini nasıl tanımladığı, başkalarından nasıl ayırt edip benzerleri ile nasıl benzeştiği ya da başkaları tarafından nasıl tanımladığı ile ilgilidir.¹³⁸ Kimlik bir taraftan bireyin veya grubun kendisine has olan unsurlarını belirlerken, diğer taraftan “öteki”lerden ayrıldığı noktaları da ortaya koymaktadır. Dolayısıyla kimliğin en önemli özelliği bireyi ya da grubu diğer birey veya gruplardan ayırt etmesidir. Bu bakımdan kimlik, “ben/biz” ve “öteki/ler” olmak üzere iki farklı

¹³⁴ Fuat Keyman, “Kimlik ve Demokrasi, (ed.) Atilla Eralp, **Devlet ve Ötesi**, s. 218-219.

¹³⁵ Hüsamettin İnaç ve Feyzullah Ünal, “The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective”, **International Journal of Humanities and Social Science**, Vol.3 (11), June 2013, s. 223.

¹³⁶ A. Nuri Yurdusev, “Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği,” (ed.) Atilla Eralp, **Türkiye ve Avrupa: Batılılaşma, Kalkınma, Demokrasi**, Ankara, 1997, s. 18.

¹³⁷ Manuel Castells, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür**, Cilt 2, Ebru Kılıç (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14.

¹³⁸ Erik Ringmar, “Alexander Wendt: A Social Scientist Struggling with History”, (eds.) Iver B. Neumann ve Ole Wæver, **The Future of International Relations: Masters in the Making?**, London, 1997, s. 301-302.

kavramı kapsamaktadır. Bu iki kavram birbirini tamamlayıcı unsurlardır veya bir başka deyişle kimlik, bu kimliğe sahip olanlar arasındaki benzerlikler ile “öteki”lerden ayrıldıkları noktaların toplamından oluşmaktadır.¹³⁹ Bu anlamda bireyin ve toplumun sosyal kimlik inşasındaki temel motivasyonu kendisini anlamlandırma isteğidir.¹⁴⁰ Bu sebeple birey ve toplum, ihtiyaçları çerçevesinde “ben” olgusunu güçlendirmek için kimlik inşasını gerçekleştirir. Kimlik inşasında “özne” birtakım sınırlara ihtiyaç duyar çünkü kendi sosyal kimliğini inşa etmek için diğerini ötekileştirmek zorundadır.¹⁴¹ Dolayısıyla kimlik var olmak için her zaman bir “öteki”ne ihtiyaç duyacaktır. Zira “öteki” olmadan kimliğin inşasını düşünemeyiz.¹⁴² Birey ve toplum tarafından inşa edilen bu sosyal kimlik, herhangi bir bireysel veya toplumsal varlığı diğerlerinden ayırarak aidiyet olgusunu şekillendiren temel yapısal unsurdur. Bununla birlikte kimliğin ötekilerden farklı olma çabası kendisini daha güçlü bir hale getirir. Ancak, unutulmamalıdır ki bireysellik temelli bir olgu olan kimliğin inşası, zamanla ihtiyaçlar çerçevesinde yeniden şekillenmesi ve sağlamlaşması için “öteki” olarak tanımlanan kimliklerle etkileşimde olması gerekir. Bu konuda Pakistan’ın Hindistan’la Keşmir bölgesindeki etkileşimi ilginç örneklerden birisidir. Her gün yapılan sınır kapısının kapanış töreni, her iki tarafta da benzer içerikli bir tören olmasına rağmen, ayrılıkları daha belirgin hale getirmek için sembolik ve hatta aşırıya kaçan güç gösterileriyle ve bunu halkın izleyeceği bir görsele dönüştürmekle aidiyet duygusunu güçlendirmektedir. Bu yolla Pakistan Hindistan’ı her gün ötekileştirmektedir. Bu sembolik tören, kimlik inşasının amaçlarına hizmet eden, benzeşme ve ötekileştirme alanlarının kesin

¹³⁹ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 224.

¹⁴⁰ Erhan Akdemir, “11 Eylül 2001, 11 Mart 2004 ve 7 Temmuz 2005 Terörist Saldırının Ardından İslam’ın Avrupa’da Algılanışı”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Sayı 8, 2009, s. 6.

¹⁴¹ Kasım Küçükalp ve Sema Çevirici, “Kimlik ve Farklılık Tartışmaları Bağlamında Postmodern Düşünce Temsil Eleştirisi”, **Felsefe Dünyası**, Sayı 67, Ankara, Yaz 2018, s. 17.

¹⁴² Ibid., s. 7.

belirlendiği ve kimliğin güçlendirildiği etkili bir uygulamadır.

Kimlikler, ötekine göre/karşı inşa edildiği için mutlak ve evrensel olmaktan ziyade tarihsel, politik ve kültürel bir nitelik taşır.¹⁴³ Bu bağlamda kimlik inşası, toplumdaki kültürel, sosyal, tarihi, ekonomik faktörlerden etkilenir ve toplumların sosyal kimlikleri ve birbirlerine bakış açıları bu faktörlerin gelişimine göre şekillenir, sürekli olarak yeniden inşa edilir. Burada esas olan kim olduğumuzun verili bir olgu değil, sosyal olarak inşa edilen bir olgu olmasıdır çünkü kimlik ve çıkarlar öznelerarası düzeyde belirli bir sosyal inşa sürecinin ürünüdür. Bu durum ise zamanla kimliğimizin tanımlama biçiminin ve içeriğinin değişebileceği kabulüne getirmektedir. Nitekim kimlik durağan bir kavram değil, bir sosyal inşa sürecidir. Zaman içerisinde sosyal etkileşim ile değişime ve dönüşüme açık olduğu kabul edilen kimliklerin ve dolayısıyla çıkarların da sabit olduğunu söylemek doğru değildir ve İnşacı yaklaşıma göre de sabit bir “ulusal çıkar” yoktur. Değişen kimlik ile yeni çıkarlar tanımlanır.

Devletlerin dış politika davranışlarında kimliğin “ulusal” boyutu önem kazanmaktadır. Ulusal kimlik ile devlet ve ulusun örtüşmesi beklenmektedir ki ulus-devlet süreciyle doğrudan ilişkili olan bu durum, özellikle çalışmanın yoğunlaşmış olduğu bölge ülkelerinde çoğunlukla mümkün olmamıştır. Ulusal kimlik, İnşacı yaklaşımın etkileşim zorunluluğu dışında düşünülebilir ve toplumun geçmişine ait ortak hafıza, mit, dil, din, tarih, kültür gibi fikirsel bileşenlerinin etkileşim öncesinde var olduklarını¹⁴⁴ kabullenmek mümkündür. Zamanla devlet yapısının ulusal kimliği içselleştirebilmesi ise, devletin kapasitesi ile ilgili bir konudur. Zira devletlerin kimliği içsel ortamda kimlik inşasının bir ürünüdür ve bu inşa devletlerin uluslaşma süreçleriyle ilgilidir.¹⁴⁵ Burada

¹⁴³ Ibid., s. 18-19.

¹⁴⁴ Süleyman Yıldız, Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği, **Millî Folklor**, Yıl 19, Sayı 74, 2007, s. 13.

¹⁴⁵ William Bloom, **Personal Identity, National Identity and International Relations**, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, s. 55.

önemli olan hususlardan birisi, dış politikanın ulusal kimliği sağlamlaştırdığı, pekiştirdiğidir. Dolayısıyla devletler, ulusal kimliklerinin güçlenmesi için dış politikayı araç olarak kullanmakta, söylemleri ve eylemleri ile kendi konumlarını da pekiştirmekte, aynı zamanda etkileşim ile devlet kimliklerinin inşasını devam ettirebilmektedirler. Bu çalışmada kimlik, devletlerin dış politika eylemlerine yön veren “devlet kimliği” olarak analiz edilecektir.

Genel anlamda kültürel yapıların maddi yapılar üzerindeki önceliğini kabul etmekle¹⁴⁶ birlikte, maddi öğeleri de göz ardı etmeyen Wendt, Soğuk Savaş olarak adlandırılan yapının, büyük güçlerin ilişkilerini neredeyse yarım asır boyunca şekillendirdiğini ve Soğuk Savaş’ın gerektirdiği davranışları sergilemekten vazgeçildiğinde bu yapının da sona erdiğini belirtir. Dolayısıyla sosyal yapılar sadece söylem değil, gerçek ve objektif olduğunu söylemektedir.¹⁴⁷ Bu bağlamda, devletler sistemi hem düşünsel hem de maddi unsurları birlikte içermektedir. Geleneksel yaklaşımlar, anarşik bir ortamda potansiyel savaş fikrinin paylaşılan ortak fikir¹⁴⁸ olduğunu ve devletlerin davranışlarını buna göre belirlediği görüşünü savunurlar. İnşacı yaklaşıma göre ise sosyal yapılar, faillerin onlara atfettikleri anlamlar çerçevesinde oluşur ve aynı zamanda faillerin kimliklerini ve çıkarlarını teşkil eder. Nitekim Wendt “aktörlerin ne yaptıklarıyla ne oldukları arasında bir ilişki vardır” demektedir.

Kimlikler, uluslararası ilişkilerdeki değişim açısından merkezi bir rol oynamaktadır. Alternatif kimlikler, yeterli maddi kapasitelerle birlikte aktörün dönüşümünü sağlayabilir. Bir başka ifadeyle aktörler arasındaki etkileşim, aktörlerin kimlikleri üzerinde dönüştürücü etkilere sahip olabilir ve bu etkileşimler yoluyla, aktörlerin çıkarları ve

¹⁴⁶ Wendt, “Identity and Structural Change in International Politics”, s. 49.

¹⁴⁷ Wendt, “Constructing International Politics”, s. 74.

¹⁴⁸ Kenneth Waltz, **Man, the State and War**, Columbia University Press, New York, 1959, s. 232.

kimliklerini dönüştürebilirler. Wendt'e göre çatışma ve iş birliği nasıl inşa edildiğine bağlıdır ve öznelerarası etkileşim sonucunda belirlenir.¹⁴⁹ Bir başka deyişle, devletler etkileşim süreçleri sonunda kimliklerini değiştirip, iş birliğine yönelebilirler. Bu şekilde anarşik bir sistemden, iş birliğinin başat olduğu farklı sistemlere geçilebilmesi mümkün olur.¹⁵⁰ Wendt, devlet ile sistemik yapıların birbirlerini “karşılıklı olarak oluşturdıklarını”, bu nedenle davranışların Neorealizmde olduğu gibi sadece sistem tarafından değil, öznelerarası etkileşim süreçleri sonunda belirlendiğini belirtir.¹⁵¹ Nitekim Giddens'a göre yapı, bireysel eylemler süreciyle durmadan yeniden üretilir ve yapının eylemi ya da eylemin yapıyı belirlediğini öne sürmek anlamsızdır.¹⁵² Bu yaklaşım, sadece yapılara değil, faillere de ontolojik olarak yer vermekte ve faillerin, sistemin değişiminde rol oynayabilmesine imkân tanımaktadır.¹⁵³

Uluslararası sistemde aktörler arasındaki karşılıklı bağımlılık, stratejik ortaklık gibi gelişmeler, aktörlerin dönüşümüne ve yapının yeniden üretimine etki etmektedir. Bu yüzden kimlik kavramı hem aktörün hem de yapının değişmesinde merkezi bir role sahiptir. Karşılıklı etkileşim yoluyla ben ve öteki arasındaki ilişkinin bir ürünü olan kimlikler, aynı zamanda aktörler arasındaki farklılıklara da işaret etmektedir. Aktörlerin birbirlerini olumlu kimliklendirmesi durumunda ötekinin güvenlik ve refahına saygı duyulurken, olumsuz kimliklendirme durumunda ötekine saygı göstermeksizin kendi çıkarların gözetecileridir. Dolayısıyla öteki, “ben”in bilişsel bir devamı olarak görülür.¹⁵⁴ Zira İnşacı yaklaşımlar, sürekli anarşi ve güvenlik odaklı gelenekselci ilişki doğasından ziyade devletler arasında iş birliğine dayalı olarak bir takım kolektif kimliklerin

¹⁴⁹ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 255.

¹⁵⁰ Ibid., s. 151.

¹⁵¹ Ertan Efeğil, **Dış Politika Analizi**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2018, s. 59.

¹⁵² Giddens, **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration**, s. 219.

¹⁵³ Yalvaç, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi”, s. 81.

¹⁵⁴ Wendt, “Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics”, s. 386.

oluşmasını mümkün görmektedir. Wendt'e göre "kolektif kimlik", Benlik ve Öteki arasındaki ilişkiyi mantıki sonuç olan "özdeşleşme"ye götürür ki özdeşleşme, farklılıkların bulanıklaştığı, benlik ve öteki ayırımına ait sınırların aşıldığı bir süreçtir.¹⁵⁵ Bu kolektif kimlik oluşumu, aslında "öteki"ne karşı olumlu bir kimliklendirme olarak okunmalıdır. Wendt, kolektif kimlik oluşum süreçlerine bağlı olarak güvenlik ikilemlerinin aşılabileceği uluslararası kültürel yapılara işaret etmektedir.¹⁵⁶ Dolayısıyla devletler kolektif kimlikler inşa ederek, "biz" olarak hareket edebilecekleri kurumlar oluşturabilirler.¹⁵⁷ Ancak, devletlerin tek olarak kendi kimliklerini değiştirme çabası kolektif kimliği oluşturmaya yeterli olmayacaktır. Wendt, devletlerin egemenlikleri konusunda kıskanç olduklarını ve kolektif bir kimlik inşa etmeye istekli olmayacaklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla etkileşimde olan aktörlerin ancak ortak gayreti kolektif kimlik oluşumunu sağlayacaktır.¹⁵⁸ Bu durumda, esas aktör olarak kabul ettiğimiz devletlerin dış politika analizinde önemli bir çözümleme bileşeni olan kimlik kavramına ilişkin olarak, "benzer kimliklere sahip olan devletlerin benzer çıkarlara sahip olması gerekir öngörüsü ne oranda gerçekçidir?" sorusu sorulabilir. Bu çerçevede, siyasi kimlik olarak kendilerini İslam Cumhuriyeti olarak tanımlayan ve bu nitelemeyle tanınan Pakistan ve Afganistan devletleri arasındaki ilişkiler özelinde, Pakistan'ın Afganistan'a yönelik politika davranışlarının İnşacı yaklaşım perspektifinden analiz edilmesi kıymetli görülmektedir. Çalışmanın sorunsalı, siyasal kimlik açısından benzeşen ve sosyal kimlik anlamında birçok ortak bileşene sahip olmasına rağmen Pakistan'ın Afganistan politikası nasıl oluşmakta, rekabet ve güvensizlik temelli (Hobbesyan) bir yapıda yürümektedir?

¹⁵⁵ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 229.

¹⁵⁶ Küçük, "Uluslararası İlişkiler Kuramında 'Konstrüktivist Dönüşü Anlamak", s. 774.

¹⁵⁷ Wendt, "Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics", s. 386.

¹⁵⁸ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 147-157.

C. Sosyal Kimlik ve Çıkar İlişkisi

Ruggie'ye göre geleneksel çözümlemeler, değerleri veya normları sadece çıkarların meşrulaştırılmasında bir enstrüman olarak ele almaktadır.¹⁵⁹ Bu yaklaşım, devleti toplumsal içerikten ve tarihsel süreçten yoksun, sadece içsel mekanizmaları vasıtasıyla karar alan basit bir fayda maliyet analiz çerçevesi sunmaktadır. Kimlik kavramı da, devletlerin ulusal çıkar adına izlediği politikalarda ikinci dereceli (bağımlı) değişken olarak kabul görmektedir. İnşacı yaklaşım ise, geleneksel uluslararası ilişkiler kuramlarından farklı olarak, norm, değer, kimlik gibi değişkenlerin bağımsız etkilere sahip olduğunu savunmakta, daha toplumsal ve sosyal bir analiz sağlamaktadır.

İnşacı yaklaşımın sıklıkla vurgu yaptığı dış politika ve kimlik-çıkar etkileşimi, özellikle Soğuk Savaş sonrası gelişmelerde ve devletlerin dış politika pratiklerinin analizinde oldukça açıklayıcı bir yaklaşım haline gelmiştir. Bu yaklaşım, uluslararası sistemde aktörlerin, inşa ettikleri kimlikleri vasıtasıyla ötekilere yönelik eylemlerini biçimlendirdiğini benimsemektedir. Hopf'a göre kimlik kavramı, dış politikayı anlamamızı sağlayan anahtar unsurdur.¹⁶⁰ Katzenstein da kimliğin, ülke çıkarlarına ve küresel ölçekte güvenliğe doğrudan etkisi olduğunu ileri sürmektedir.¹⁶¹

İnşacı yaklaşımda devletler, kimlikleri olan sosyal aktörler olarak kurgulanır¹⁶² ve devletlerin çıkarlarının temelini kimlik oluşturur. Burada önemli olan konu ise sosyal kimlik ve bu kimliğin etkileşim sonucunda nasıl oluştuğudur.¹⁶³ Dolayısıyla İnşacı yaklaşımları uluslararası ilişkiler disiplinin hâkim teorilerden ayıran en önemli analiz

¹⁵⁹ John G. Ruggie, **Constructing the Global Polity: Essays on International Institutionalization**, Routledge Press, London, 1998, s. 10.

¹⁶⁰ Jackson ve Sorensen, **International Relations Theory and Approaches**, s. 176.

¹⁶¹ Idem.

¹⁶² Ibid., s. 12.

¹⁶³ Wendt, "Constructing International Politics", s. 71-81.

konusu kimlik ve çıkar kavramlarını ele alış biçimleridir. Geleneksel yaklaşımlar, aktörlerin kimlik ve çıkarlarını dışsal olarak verili ele almaktadır.¹⁶⁴ İnşacı yaklaşım ise, aktörlerin kimlik ve çıkarlarının doğal/verili olmadığını, etkileşim süreci içinde şekillendiğini iddia eder. Wendt'e göre, çıkarlar kimliğin önceden mevcut olduğunu varsayar çünkü aktör kim olduğunu bilene kadar ne istediğini bilemez.¹⁶⁵

Çıkarların oluşumunda bizzat belirleyici temel unsur olan kimlik kavramı İnşacı yaklaşımın merkezinde yer alır çünkü maddi yapılar kadar normatif değerlere verilen önem ile siyasi kararların şekillendirilmesinde ve fail-yapı arasındaki karşılıklı yapıcı ilişki çerçevesinde kurucu etkisi olan faktör yine kimliktir.¹⁶⁶ Özet bir ifadeyle, devletlerin ulusal çıkarlarının tanımlanmasında ve dış politika eylemlerinde kimlik en önemli paya sahiptir.¹⁶⁷ Devleti bir sosyal ilişki yumağı olarak gören İnşacı yaklaşıma göre, devletlerin kimlik ve çıkar inşası, düşünsel unsurların dağılımına bağımlı bir değişkendir ve devletlerarası etkileşim ile dönüşüme içseldir, yani kimlik ve çıkarlar paylaşılan fikirlerle inşa edilir.¹⁶⁸ Geleneksel yaklaşımlar, devletlerin kimlik ve çıkarlarını doğal, sabit ve dış kaynaklı olduğunu kabullenmelerine karşın İnşacılar kimlik ve çıkarların değişkenliğini ve devletler arası ilişkiler kaynaklı olarak inşa edildiğini savunmaktadır.¹⁶⁹ Dolayısıyla devletlerin kimliği hem ulusal düzeyde hem de devletler arasında var olan ortak anlayışlarla şekillenir ve inşa edilir.¹⁷⁰ Böylece -kolay ve sıklıkla olmamakla birlikte¹⁷¹- zamanla sosyal kimlikte değişim mümkün olabilecek ve buna bağlı

¹⁶⁴ Ruggie, "What Makes the World Hang Together?", s. 862.

¹⁶⁵ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 231.

¹⁶⁶ Reus-Smit, "Constructivism", s. 188.

¹⁶⁷ Katzenstein, **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, s. 18.

¹⁶⁸ Ibid., 334.

¹⁶⁹ Yücel Bozdağlıoğlu, "Constructivism and Identity Formation: An Interactive Approach", **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Cilt 3 (11), 2007, s. 129.

¹⁷⁰ Katzenstein, **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, s. 12.

¹⁷¹ Hollis ve Smith, "Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations", s. 402.

olarak çıkar algılaması ve tanımlaması değişerek dış politika eylemleri de farklılaşabilecektir. Bu durum, devletlerin, diğer devletler ile etkileşim sürecinde belli bir siyasi sosyalleşme süreci yaşayarak ve öğrenerek davranışlarını değiştirebilme olanağı olduğu anlamına gelmektedir. Ancak bu kabul, daha önce de belirtildiği gibi, değişimi sistemik etkileşimin doğasına tesir eden faktörler dikkate alınmaksızın sadece öznelarası etkileşime bağlamış olması nedeniyle eleştirilmektedir.

Uluslararası politika sürecinde devletler diğer aktörlerle ilişkileri sırasında kimliklerini oluşturur ve değiştirirler.¹⁷² Wendt'e göre devletler, öteki ile olan ilişkilerinde sürekli belirli kimlikler üstlenirler ve buna bağlı olarak karşıt kimliklerin üretilmesine neden olurlar ve uluslararası düzlem de bu sürekli döngü üzerinde şekillenir.¹⁷³ Bu kimlikler devletlerin motivasyonlarını, eylemlerini, kararlarını, çıkarlarını etkilemektedir. Diğer aktörlerle iletişim sürecinde oluşturulan bu kimlikler üzerinde ulusal güvenlik ve ulusal çıkar kavramları gelişmektedir.¹⁷⁴ Bu bağlamda, kimlik üzerinde etkili olan unsurların dış politika pratiklerinde tesirli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, Wendt'e göre tüm devletlerin sabit, sosyal etkileşime dışsal, salt kimliklerinden kaynaklanan ve fiziksel olarak varlığını sürdürme, özerklik, ekonomik refah ve kendine saygıyı korumak olarak tanımladıkları "ulusal çıkarlar"ı vardır ve bu çıkarlar kimlikler gibi sabit ve tüm devletler için aynıdır.¹⁷⁵ Bu durum ise (realizmde olduğu gibi) yine devletlerin devlet olmalarından ötürü verili ve sabit varsayılan kimliklerinden kaynaklanmaktadır.¹⁷⁶

¹⁷² Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 21.

¹⁷³ Helin Sarı Ertem, "Kimlik ve Güvenlik İlişisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: "Kimliğin Güvenliği" ve "Güvenliğin Kimliği"', **Güvenlik Stratejileri**, Yıl: 8, Sayı: 16, s. 199.

¹⁷⁴ Zehfuss, **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality**, s. 40.

¹⁷⁵ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 233-237.

¹⁷⁶ Ibid., 233.

Kimlikle ilgili çalışmalarda farklı sınıflandırmalar yapılmaktadır. Özkırımlı, kimlik oluşumunu, ulusların, ulusçuluktan önce var olduklarını savunan “ilkçi yaklaşımlar”; önce ulusçuluğun, sonra ulusların ortaya çıktığı görüşüne sahip olan “modernistler”; bu olgunun son yıllarda ortaya çıktığı görüşüne sahip olan “etnik-sembolcüler” olarak tasnif etmektedir.¹⁷⁷ Cederman’a göre, kimlik oluşumunda özcü (essentialism) ve inşacı olmak üzere iki temel yaklaşım bulunmaktadır.¹⁷⁸ Rumelili’ye göre ise, kimlik çalışmalarında özcü, araçsal ve inşacı yaklaşımlar bulunmaktadır.¹⁷⁹ Uluslararası ilişkiler çalışmalarında kimliğe dair analizlerde oldukça bilinen bir yaklaşım olan “özcü” yaklaşıma göre, toplumların kimliklerini, bireylerin sahip olduğu din, etnisite gibi verili özelliklerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Kimliğin ulusların tarihsel ve kültürel olarak doğal özelliklerin toplamı olduğunu ve doğal olarak oluştuğunu savunan özcü yaklaşıma göre, kimlikler verili ve sabittir. Kimliklerdeki değişim ise, ancak belirli kriterler çerçevesinde mümkün olabilir.¹⁸⁰ Bu sebeple özcü yaklaşım İnşacılık ile pek bağdaşamaz çünkü ulus ve ulus-devlet bir inşa sürecidir.¹⁸¹ Diğer kimlik analiz yaklaşımı olan “araçsal” yaklaşıma göre ise kimlik, siyasi aktörler tarafından siyasi amaçlarına meşruiyet kazandırmak için stratejik olarak yönlendirilirler.¹⁸² İnşacı yaklaşım açısından kimliklerin siyasi aktörler tarafından yönlendirildiği inkâr edilemez ancak kimliklerin sadece siyasi

¹⁷⁷ Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 70; Anthony Smith milliyetçiliğin modern ancak ulusların etnik kökenlerinin modern öncesi döneme dayandığını ileri sürerek ilkçiler ve modernistler arasında bir orta yol benimser. Etno-sembolcüler “yorumsamacı” ve sembolik etkileşimciliğe” daha yakındırlar çünkü etnik grubun kendini yeniden üretmede vurguyu sembollere ve mitlere yaparlar. Yapısalcı ve yapılandırmacı olan modernistler ise aktörlerin fikirlerinin toplumsal, ekonomik ve siyasi yapılar tarafından nasıl şekillendirildiklerine vurgu yaparlar.

¹⁷⁸ Özcü ve inşacı yaklaşımlar esas itibarıyla birbirinden farklı olmakla birlikte, birleştikleri ortak nokta kimliğin oluşumu sürecinde kültür ile siyaset arasındaki ilişki üzerinde yoğunlaşmalarıdır.

¹⁷⁹ Bahar Rumelili, “Kimlik”, **Küresel Siyasete Giriş: Kavramlar, Teoriler ve Süreçler**, İstanbul, 2016, s. 389-391.

¹⁸⁰ Rumelili, “Kimlik”, s. 389.

¹⁸¹ Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, s. 75.

¹⁸² James D. Fearon ve David D. Laitin, “Violence and the Social Construction of Ethnic Identity”, **International Organization**, Vol.54 (4), Autumn, 2000, s. 845-877.

aktörlere indirgenmesi de kabul edilemez. Milliyetçilik literatüründe milliyetçiliği modernleşme süreçleriyle birlikte ele alan veya onların bir ürünü olarak gören “modernist” yaklaşım ise, İnşacı yaklaşımlara daha yakın durmaktadır. Modernist yaklaşımı benimseyenlerin ortak paydası, milletler ve milliyetçiliğin modern çağa özgü yapılar olduğu iddiasıdır. Ulus-devletleşme sürecinin aracı olan “ulusal kimlik” oluşumu, “ulusçuluk” ideolojisi çerçevesinde şekillenmektedir ve ulus-devletlerin oluşumu da bu ulusçu ideolojinin bir ürünüdür.¹⁸³ Başka bir ifadeyle, modern çağda devletin kimliği ile devleti oluşturan yurttaşların varsayımsal kimliği örtüşmektedir. Gellner’e göre, milletler ancak tarihî ihtiyacın sonucu, sanayi toplumunun birer meyvesidir.¹⁸⁴ Dolayısıyla milliyetçilik, modern dünyada sosyolojik bir gereklilik haline gelmiştir.¹⁸⁵ Milletler ve milliyetçiliği modern çağa özgü yapılar olarak gören Gellner’e göre, milliyetçilik siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarının sonucudur ki Gellner’in ulusçuluk tanımında yer alan “siyasal birim” devlete, “ulusal birim” ise ulusa işaret etmektedir.¹⁸⁶

Dış politika analizlerinde realist veya liberal çalışmaların savunduğu fayda artırıcı kavramını İnşacı yaklaşım eleştirmektedir. Devletler sahip oldukları farklı kimlikleri sebebiyle farklı davranışlar sergileyebilir ve her zaman rasyonel hareket etmeyebilir. Dolayısıyla, devletler diğer devletlerle ilişkilerinde ve dış politika üretimlerinde her zaman “fayda-maliyet” analizi yaparak karar vermeyebilir. Wendt’e göre, uluslararası politikada güç ve çıkarın açıklayamadığı birçok şey vardır ve düşünceler güç ve çıkar üzerinde kurucu etkiye sahiptir. Çıkarı meydana getiren şeyin sadece küçük bir bölümü maddidir ve bu maddi güç insan doğasıdır. Esas belirleyici olan düşünsel, yani ortak

¹⁸³ Yurdusev, “Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği”, s. 22.

¹⁸⁴ Ernest Gellner, “Milliyetçilik ve Milletlerarası Düzen”, **Milliyetçiliğe Bakmak**, İstanbul, 2016, s. 42-58.

¹⁸⁵ Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, s.159; Modern çağdan önce, toplum için yönetenlerin milliyetinden daha ziyade adaletli, merhametli ve dürüst olmalarıyla ilgilenmekte idi. Modernist milliyetçilik kuramının temel savı milliyetçiliğin milletleri yarattığıdır, milletlerin milliyetçiliği değil.

¹⁸⁶ Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Hil Yayınları, İstanbul, 2006, s. 71.

düşünceler veya kültür tarafından meydana getirilen yapılardır.¹⁸⁷ Wendt'in dayandığı bilimsel gerçekçiliğe göre, gözlemlenen olguların yanında gözlemlenemeyen bileşenlerin de etkileri gözlemlenebildiği oranda bilimsel bilgi kabul edilir ve etkilerini gözlemleyebildiğimiz için de gerçek varsayırlırlar.¹⁸⁸ Dolayısıyla çalışmalara dahil edilmesi gereklidir. Kratochwill'in ifadesiyle, sosyal gerçeklik aktörler tarafından inşa edilir.¹⁸⁹ Bu yaklaşıma göre objektif bir gerçek yoktur; gerçeklik denilen şey aktörlerin inançları, fikirleri, söylemleri ve anlayışları çerçevesinde anlamlandırılmaktadır. Wendt'e göre ise, bizden bağımsız olarak nesnel bir gerçeklik vardır ve biz ancak teorilerimiz aracılığı ile bu gerçekliğe erişebiliriz.¹⁹⁰ Dolayısıyla Wendt'e göre, devletler inanç, istek ve niyet gibi insani özellikleri yükleyebileceğimiz gerçek aktörlerdir.¹⁹¹ Bir başka ifadeyle Wendt'in yaklaşımında “devletler de insandır”.¹⁹²

Devletleri insan nitelikli olarak kabul etmek, devletlerin bazı durumlarda rasyonel olmamalarının da bir bakıma açıklaması olacaktır. Genel anlamda eylemler “arzu” ve bu arzuyu gerçekleştirmek için “inanç” unsurlarının bir araya gelmesi ile gerçekleşir. Bir kişi bir yere gitmek (arzu) ister ve bir araba ile gitmenin en iyi çözüm (inanç) olduğunu düşünür. Eylemin gerçekleşmesine sebep olan şey, arzu ve inancın bir araya gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla herhangi bir eylem, arzu ve inancın varlığıyla ortaya çıkar ve açıklanır;¹⁹³ burada inanç, arzuyu tatmin etmek için kullanılacak araçları belirtir. Bununla birlikte, tek başına arzu, gerçekleştirilen spesifik eylemi öngörmeye veya yönlendirmeye yeterli olmayacaktır, arzuya eşlik eden bir inanç da gereklidir; “ancak uygun inançlar var

¹⁸⁷ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s.113-115.

¹⁸⁸ Fulya Ereker, “Dış Politikayı Analiz Etmek: Dış Politika Analizinde Yapan-Yapı Sorunu”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 9 (36), Kış 2013, s. 61.

¹⁸⁹ Griffiths, C.Roach ve Salamon, “İnşacılık”, s.128.

¹⁹⁰ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 47.

¹⁹¹ Ibid., s. 197.

¹⁹² Ibid., s. 215-216.

¹⁹³ Ibid., s. 117.

olduğunda, eylem için gerekli enerji arzudan gelir.”¹⁹⁴ Bu rasyonalist yaklaşım arzu ve inancı birbirinden bağımsız olarak kabul etmektedir.¹⁹⁵ Wendt, bu rasyonel davranış/seçim yaklaşımındaki arzuyu “tercihler veya çıkarlar”; inancı ise “beklenti veya düşünceler” olarak formülize etmektedir. Ancak Wendt bu konuda eylemlerin oluşumuna dair farklı bir görüşe sahiptir. Bazı eylemler – ki psikolojide genel olarak “temel eylemler” olarak adlandırabileceğimiz davranışlar- bazen herhangi bir arzu-inanç kombinasyonuna ihtiyaç olmaksızın gerçekleşir. Wendt, uluslararası politikada gücü, çıkarların dağılımı olarak görmekte ve çıkarların içeriğinin ise büyük oranda düşünceler tarafından oluşturulduğunu söylemektedir. Ancak, bu konuda düşüncelerin, güç ve çıkardan bağımsız veya daha önemli olduğu kastedilmemektedir. Wendt “güç ve çıkarın ortaya koyduğu etkileri, onları meydana getiren düşünceler sayesinde ortaya koyabildiklerini” iddia etmektedir.¹⁹⁶ “Savaşların sorgulanması durumunda açıklama olarak çok kutupluluk sebep gösterilebilir ancak savaşan tarafları düşman haline getiren söylemlere bakmak gereklidir” diyen Wendt’e göre, düşüncelerin önemi maddi temeli oluşturmasından gelmektedir.¹⁹⁷ Bir başka ifadeyle güç ve çıkarlara ilişkin oluşumların açıklamaları düşüncelerle olmaktadır ve düşüncelerin motivasyonu ile oluşan yapılar aslında kültürel formlardır. Devletlerin eylemlerinin çoğunun düşünceler olduğunu kabul etmemizin sebebi, düşüncelerin öncelikle maddi temeli oluşturmasıdır. Dolayısıyla eylemler için sadece inanç yani düşünceler yeterli olacaktır. Dolayısıyla, eylemler, düşüncelerin bir sonucu olacaktır; “istediğimiz şeyi, onun hakkındaki düşünce şeklimiz nedeni ile isteriz.”¹⁹⁸ Sovyetler Birliği’nin çöküşünü örnek olarak kullanan Wendt bunu şöyle ifade etmektedir: “Sovyetler Birliği’nin davranışları değişti çünkü mevcut beklenti

¹⁹⁴ Idem.

¹⁹⁵ William F. Harms, **Information and Meaning in Evolutionary Process**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 201.

¹⁹⁶ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 135.

¹⁹⁷ Ibid., s. 136.

¹⁹⁸ Ibid., s. 119.

ve çıkarlarını gözden geçirerek yeniden tanımladılar.”¹⁹⁹ Bir başka deyişle, SSCB kültürel olarak kendisini yeniden şekillendirmiştir.

Analiz seviyesini sistem seviyesine çekmemiz durumunda uluslararası sistemin yapısı yine kültür olarak tanımlanacaktır.²⁰⁰ Wendt’e göre, uluslararası sistemin yapısı anarşinin değil, sosyal pratikler yoluyla yaratılan kültürün sonucudur. Wendt’in yaklaşımının özgün yanı ise, kültür kavramını iş birliğiyle özdeşleştirmemesidir. Uluslararası sistemin kültürü iş birliği yaratabileceği gibi çatışma da doğurabilir. Bu nedenle sistemde anarşi zorunlu değildir. Anarşinin sonuçları veya iş birliği ya da çatışma doğurup doğurmayacağı sistemin kültürü tarafından belirlenir.²⁰¹ Bununla birlikte, anarşik yapıların tek değil birçok mantığı olduğunu ileri süren Wendt’e göre, anarşinin yapısı ve mantığı değişebilir.²⁰² Çünkü “anarşi devletlerin bunu nasıl anladıklarına bağlıdır.”²⁰³

Çalışmanın öznesi olan Pakistan, güvenli ve istikrarlı olmak için halihazırdaki dış politika davranışlarını sergilemektedir. Burada Pakistan bir “insan” olarak düşünüldüğünde, “çıkar”dan ziyade güvenlik ve istikrar “düşüncesi” daha kavrayıcı bir niteliğe sahip olmaktadır ve düşünce çıkarı da içine almakta, eylem olan dış politika davranışlarını harekete geçirmekte veya devam ettirmektedir. Çünkü “faillerin dünyayı nasıl gördüğü, onların eylemlerini açıklamada önemlidir.”²⁰⁴ Pakistan etrafını güvensiz, Hindistan’ı ezeli rakip, Afganistan’ı kendi stratejik derinliği olarak görmekte, işte bu sebeple bugünkü politikalarını uygulamaya devam etmektedir. Bu durumda düşünceler ve fikirler tek başına dış politika eylemleri için kurucu bir etkiye sahiptir. Zaten dış politika eylemlerini kimlik ve çıkar ilişkisinin bir sonucu olarak gördüğümüze göre ve kimlikleri ve çıkarları

¹⁹⁹ Ibid., s. 129.

²⁰⁰ Ibid., s. 253.

²⁰¹ Ibid., s. 250.

²⁰² Ibid., s. 255.

²⁰³ Ibid., s. 267.

²⁰⁴ Ibid., s. 137-138.

da paylaşılan düşünce ve fikirlerin inşa ettiğini kabul ettiğimizde, arzuların da inançlardan ibaret olduğunu söyleyebiliriz.

Dış politika davranışlarında kimliğin kurucu gücünü kabul ettiğimizde, çıkarların gerektirdiği akılcı kararların alınmadığı, maceracı bir dış politikanın ortaya çıkması da gayet mümkün bir hale gelmektedir. Çünkü dış politika bir sosyal ve kültürel inşa süreci olup devletlerin karar alıcı mekanizmalarının ve liderlerin sahip oldukları sosyal kimliklerin ve fikirlerin etkisi altında oluşur. Ertem, buna devletlerin “savaş kararı” konusunu örnek vermiştir. Rasyonel yaklaşımlar devletlerin mantıksal çıkarlarından dolayı savaşa girdiklerini öne sürerken, İnşacı yaklaşımlar devletlerin bazı durumlarda mantıklı olmayan eylemlerde bulunabileceğini düşünmektedir. Bir başka deyişle devletler, bazen sadece “istediği için” eylemlerde bulunur. Bu sebeple, devletler arasındaki ilişkilerin analizinde sadece çıkar odaklı değil, aynı zamanda kimlik temelli faktörleri de dikkate almak gereklidir.²⁰⁵

Kimlik ve devamında çıkarların sosyal yapılarca oluşturulduğunu ve zaman içerisinde değişiklik gösterebileceğini belirtmiştik. Bu süreç, devletlerin aralarındaki doğal ilişki biçimlerini ve dolayısıyla iş birliğine veya çatışmaya yatkınlığını göstermektedir.²⁰⁶ Kimliğe yönelik özcü, araçsal ve inşacı yaklaşımların arasındaki farklılıklara rağmen²⁰⁷ uluslararası sistemde benzer siyasi kimliklere sahip devletlerin birbirlerini olumlu yönde görmeleri ve aralarında iş birliği yapacakları beklentisi tüm yaklaşımlarda ortaktır.²⁰⁸ Ancak, Pakistan ve Afganistan gerek etnik gerekse sosyal kimlikler bağlamında birçok ortak unsura sahip olmasına rağmen bu görüşe ayrıkışı ilişki içindedirler. Yaşanan bu

²⁰⁵ Ertem, “Kimlik ve Güvenlik İlişisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: “Kimliğin Güvenliği” ve “Güvenliğin Kimliği””, s. 203.

²⁰⁶ Wendt, A. “Constructing International Politics”, s. 74.

²⁰⁷ Rumelili, “Kimlik”, s. 260-261.

²⁰⁸ Bozdağlıoğlu, “Constructivism and Identity Formation: An Interactive Approach”, s. 142.

kimlik temelli uyumsuzluğun ulus kimlik bir başka ifadeyle uluslaşma sürecine dayandığı düşünülmektedir. Çünkü ulusal kimlik, siyasi sosyalleşme sürecinin bir ürünü olarak kurumsallaşır ve bu sürecinin sonucunda içselleştirilerek dış politikanın bir aracı haline gelir.²⁰⁹

Devletlerin dış politika davranışlarında ulusal çıkarlarını gözetmeleri doğal bir durumdur. Burada sorulacak soru ise bu “çıklarlar nasıl oluşmaktadır?” Devletlerin dış politika kaynağı olan ulusal çıkarlar sabit olmayan ve öz olarak ulusal kimlikten etkilenen değişkendir. Sosyal etkileşimle şekillenen ulusal kimliğin kendisi de sabit değildir; içsel ve dışsal etkilerce şekillenmekte ve değişmektedir.²¹⁰ Bununla birlikte, siyasal düzen ile toplumun uzlaşısı belirginleştikten sonra istikrarlı bir sosyal kimlik oluştuğundan, değişim potansiyeli olmakla birlikte kimliğin büyük bir değişime uğraması zorlaşmaktadır. Bu bağlamda, İnşacılık yaklaşımı altında yapılan dış politika analizi çalışmalarında kimliklerin daha öne çıktığı ve çıkarların belirlenmesindeki doğrudan etkisine vurgu yapılmaktadır. Bu yaklaşım düşünsel unsurları da çalışmaya dahil ederek tarihsel bir perspektifte analiz zeminini oluşturmaktadır.²¹¹ Çünkü, toplumların kendilerine has sosyal ve tarihsel ortak paylaşılan fikirleri devletlerin çıkarlarını şekillendirmektedir.²¹² Nitekim Wendt’e göre, kimlik devletlerin davranışını, özellikle dış politika davranışlarını doğrudan etkiler.²¹³ Hatta kimlikler dış politikaya yansıyan çıkarların temelidir. Dolayısıyla sosyal-düşünsel unsurların dış politikaya olan şekillendirici etkisini görmezden gelemeyiz.

²⁰⁹ Efeğil, **Türkiye'nin Çatışma Bölgelerine Yönelik Dış Politikasının Analizi**, s. 268.

²¹⁰ Wendt, “Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, s. 399-400.

²¹¹ Houghton, "Reinvigorating the Study of Foreign Policy Decision Making: Toward a Constructivist Approach.", s. 25-26.

²¹² Hopf, **Social Construction of International Politics: Identities & Foreign Policies, Moscow, 1955 & 1999**, s. 16-20.

²¹³ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 337-339.

Basit anlamda devletlerin diğer devletlere karşı davranışları olarak tanımlanabilecek dış politikanın anlaşılması ve açıklanması dış politika analizinin temel amacıdır. Geleneksel yaklaşımlar çerçevesinde yapılan dış politika davranışlarının analizinde, dış politika kararlarının tek ve homojen bir birim tarafından alındığı, karar alan birimlerin üniter bir yapı içerisinde bulundukları savunulmuştur. Bu nedenle dış politika çalışmaları, devleti kararlı ve rasyonel bir aktör olarak tanımlanmıştır. Yakın dönem dış politika analizlerinde ise, Soğuk Savaş düzeni boyunca göz ardı edilmiş olan devlet dışı aktörler ve diğer sosyal faktörler çalışmalarda yer almaya başlamıştır. Çok sayıda aktörün yer aldığı ve farklı seviyelerde etkileşimlerin yaşandığı uluslararası alanda, bu karmaşık ve yoğun ilişki durumunun seviyeler arası etkileşimi de dikkate alınmak zorunda kalınmıştır.

Dış politika, bir devletin uluslararası alanda yer alan diğer devletlerle yürüttüğü iletişim ve etkileşimlerin bütünüdür. Devletlerin dış politika pratiklerini onları oluşturan süreçlerden bağımsız bir şekilde değerlendirmek mümkün değildir. Bununla birlikte, devletlerin dış politika inşa süreçlerinde devlet dışı aktörler de etkili olmaktadır. Bu sebeple devletlerin dış politika davranışlarını, bu karmaşık süreci ve bileşenleri analitik ve metodolojik bir hâle getirmek için, analiz seviyesi yaklaşımı ile incelemek faydalı görülmektedir. Bu bağlamda İnşacılık, realist ve liberal yaklaşımların kabul ettiği geleneksel analiz düzeylerinden farklı olarak daha çok öznelerarası (birey, devlet ve sistem) analiz düzeyinden bahsetmektedir.²¹⁴ Analiz seviyesi yaklaşımı ile uluslararası ilişkilerde devletler ve diğer aktörler ile süreçlerin aynı seviyede incelenmesi ve analizi yapılan sorunsalın daha sağlıklı tartışılması beklenmektedir.

“Birey seviyesinde analiz” aktörlerin algıları, seçimleri, davranışları ve hareketleriyle ilgilenir. Aktörün dahil olduğu bürokratik yapı da eylemlerini ve kararlarını etkileyebilir. Bireysel seviyede analizde, liderlerin bireysel/kişisel özellikleri, düşünceleri ve inançları

²¹⁴ Guzzini, “A Reconstruction of Constructivism in International Relations”, s. 173-174.

dış politika davranışlarını şekillendiren unsurlar olarak incelenmelidir. Bu konuda Rol Teorisi de liderlerin dış politika analizinde önemli yeri olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu seviyede yapılan analiz, herhangi bir devlette yaşanabilecek iktidar değişikliğinin, yeni iktidarın fikirleri ve bu fikirlerin yarattığı yeni kimlik ve çıkarları yoluyla diğer devletlerle olan ilişkileri dönüştürebilme ihtimalini açıklamaktadır. “Devlet seviyesinde analiz” sadece devletle değil, devlet seviyesinde incelenebilecek kamuoyu, çıkar grupları, siyasi yapılar, kamu kurum ve kuruluşları gibi birimlerin araştırılmasını içerir. Bu analiz seviyesinde, devletin dış politikasını şekillendirecek içsel özellikleri de yer almaktadır. Bu bağlamda devlete ait unsurlar arasında sayılabilecek etnik yapı, ekonomik durum, tarih, kültür ve siyasi yönetim incelenebilecek unsurlardır. “Sistem seviyesinde analiz”, devletlerarası seviyede veya devlet üstü ve küresel yapıyı kapsayan bir yaklaşımdır. Uluslararası ölçekli veya küresel çapta yaşanan terörizm, ekonomik buhran, çevre sorunları gibi bazı olaylar küresel seviyede sonuçlar doğurabileceklerinden devletlerin dış politikalarına etkilerinin incelenmesi gerekmektedir. Nitekim ABD’nin terörizme karşı başlatmış olduğu ve halen devam etmekte olan harekâtı, Pakistan dış politikasında göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir yer tutmaktadır.

Holsti tarafından dış politika analizlerinde kullanılmaya başlayan Rol Teorisi, İnşacı yaklaşım perspektifinden ulusal kimlik ve dış politika eylemleri arasındaki etkileşimi açıklamaya uygun bir yönelimdir. Uluslararası politikada aktörün belli bir kimlikle topluma katılımını ve davranışlarını düzenleyen kavram roldür ve Rol Teorisi, ulusal çıkar ile uluslararası sistem arasında bir bağ kurulmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla Rol Teorisi bireysel ve sistem düzeyinde analiz yapılmasına olanak sağlamaktadır.²¹⁵ Holsti, Rol Teorisinde devletlerin tabiatına odaklanmak suretiyle devlet liderlerini ve bu

²¹⁵ Carl W. Backman, “Role Theory and International Relations: A Commentary and Extension”, *International Studies Quarterly*, Vol.14 (3), September 1970, s. 311.

liderlerin devlete ilişkin sahip olduğu inançları araç olarak seçmektedir.²¹⁶ Bozdağlıoğlu'na göre, “Bireyler toplumda nasıl belli roller üstleniyorsa, devletler de, uluslararası sistemde belli roller üstlenirler ve duruma göre sahip oldukları rollerden birini oynamaya çalışırlar. Bu roller, ya bilinçli olarak seçilmiş ve kaynağı iç politikada olan roller, ya dış çevreye göre belirlenmektedir ya da her ikisinin birleşimi olarak ortaya çıkmaktadır.”²¹⁷ Holsti ise yaptığı analizlerde, devletlerin ya kendileri tarafından inşa edilmiş veya yapı içerisinde yer alan diğer aktörler tarafından dayatılan, verilen roller aracılığı ile uluslararası sistemdeki davranışlarını belirlemekte ve kendilerini konumlandırmakta oldukları sonucuna varmaktadır.²¹⁸

Bu bağlamda Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin kimlik-çıkarcı ilişkisinin, içsel alanda kimlik inşası üzerinde etkili olan bileşenler ve ülke siyasi tarihine yöne veren liderlerin özelliklerini de kapsayacak şekilde bireysel; başta Hindistan ve komşu diğer devletler olmak üzere bölge ülkeleri ile etkileşimlerini içerecek şekilde devlet; ABD'nin önemli rol oynadığı gelişmeler bağlamında küresel terörizmle mücadele faaliyetlerini de kapsayacak şekilde sistem seviyesinde, tarihsel bir metodolojiyle analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Tek bir analiz seviyesine bağlı kalmak yerine farklı seviyelerin birbirlerine sağlayacağı tamamlayıcı sonuçların analizin açıklama gücünü destekleyeceği değerlendirilmektedir. Bu sebeple, analiz seviyesi yaklaşımının farklı seviyelerde dış politika olaylarının nasıl yorumlanacağına önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Dış politikanın bir diğer fonksiyonu ise, devletlerin içsel olarak kimlik kavramını canlı ve dinamik tutabilmesinin önemli bir aracı olmasıdır.²¹⁹ Bu bağlamda dış tehdit unsurları,

²¹⁶ Efegil, **Türkiye'nin Çatışma Bölgelerine Yönelik Dış Politikasının Analizi**, s. 270-271.

²¹⁷ Bozdağlıoğlu, “Konstrüktivizm ve Rol Teorisi: Kimlik, Rol ve Dış Politika Analizi”, s. 141.

²¹⁸ Ertan Efegil, **Sosyolojik Unsurların Dış Politikaya Etkisi**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 216-217.

²¹⁹ Sanjoy Banerjee, “The Cultural Logic of National Identity Formation: Contending Discourses in Late Colonial India”, (ed.) Valerie M. Hudson, **Culture and Foreign Policy**, London, 1997, s. 33.

dış politikanın kimliği koruyucu rolünün dayanağı olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü devletler meşruiyetlerini ulusal kimliği dışarıdan ve içeriden gelecek tehlikelere karşı korumak yükümlülüğünü yerine getirmek yoluyla sağlamaktadırlar.²²⁰ Nitekim bir ülke içindeki siyasal düzen aynı zamanda kimliksel bir bütünleşmenin yansımasıdır. Pakistan, ülkeyi oluşturan bireylerini bir sosyal kimlik temelinde birleştirerek aidiyet duyabilecekleri bir siyasal düzen oluşturmada sorunlar yaşamaktadır. Bu sebeple bireyler tarafından içselleştirilmiş istikrarlı bir sosyal kimlikten yoksun olarak inşa edilen siyasal toplum, çıkarlarının inşasında da rasyonel olamamaktadır.

²²⁰ David Campbell, **Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity**, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1998, s. 50.

II. BÖLÜM

PAKİSTAN DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE DIŞ POLİTİKA BELİRLEYİCİLERİ

Pakistan, bağımsızlığı sonrasında milli birliktelik anlamında önemli sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmış; otoriter bir siyasi yapı ile bölgesel, etnik, din ve mezhep çatışmaları gölgesinde kimlik inşasını sürdürmüştür.²²¹ Kurulduğu günden itibaren demokrasiden daha çok askeri rejimlerle yönetilmiş olan, demokrasi ve uzlaşıdan ziyade muhalif kesimin tepkileri ile iktidarın el değiştirdiği Pakistan'da ordu her daim iç ve dış politika inşasında söz sahibi ve belirleyici bir rol üstlenmiştir.²²² Hindistan'la olan rekabetçi ilişki biçimi, orduya daha fazla kaynak aktarılmasına ve ordunun siyasi etkisinin güçlenmesine yol açmıştır.²²³ Ordunun Pakistan iç ve dış siyasetindeki etkinliği ve sıklıkla yaşanan siyasi krizlerin neticesinde askeri darbeler Pakistan'da alışılmış bir hal almış, demokratik düzene geçiş denemeleri yapılmış olsa da yönetime seçim yoluyla gelen hükümetler uzun ömürlü olamamıştır.²²⁴ Bu durum ise nihayetinde kurumsallaşmış siyasal geleneklerin oluşmasına engel olmuştur.

Bu bölümün amacı, Pakistan devletinin kuruluş süreci ile siyasal kimlik inşasını, kimlik-çıkarcı ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan dış politika eylemlerini analiz etmektir. Bu

²²¹ Bill Ashcroft, Gareth Griffiths ve Helen Tiffin, **Post-Colonial Studies, The Key Concepts**, Routledge Press, New York, 2007, s. 116.

²²² Ijaz Ahmad Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", **Pakistan Horizon**, Vol.60 (2), 2007, s. 143; Ommar Hayat Abbasi ve Mohd.Zaini Abu Bakar, "Pakistan's Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu", **Science International**, Lahore, May-June 2015, s. 2934; Aryaman Bhatnagar ve C. Raja Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 90.

²²³ Stephen P. Cohen, "Pakistan: Arrival and Departure", (ed.) Stephen P. Cohen, **The Future of Pakistan**, Washington, 2011, s. 2; Hamza Alavi, "Nationhood and the Nationalities in Pakistan", **Economic and Political Weekly**, Vol.24 (27), 8 July 1989, s. 1527; Bhatnagar ve Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", s. 90.

²²⁴ Husain Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, Vanguard Books, Lahore, 2005, s. 175-177.

kapsamda çalışmanın en önemli bileşeni kimlik olacaktır. Devletin kimliği, içsel alanda kimlik yaratma pratiklerinin bir ürünüdür. Kimlik yaratma pratikleri, devletlerin uluslaşma süreçleriyle, bir başka ifadeyle gerek devletin siyasal varlık olarak kuruluşu gerekse bir kimliğe sahip olma duygusunu yaratma süreçleriyle ilgilidir.²²⁵ Çalışmada devlet kimliği olarak vurgu yapılacak kavram, Wendt'in tanımladığı birleşik ve sosyal kimliğin bir bütünü olarak değerlendirilecektir. Dolayısıyla Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin kimlik inşa süreci “öteki”lerle sosyal etkileşim yoluyla inşa edilen sosyal kimliğinin yanı sıra devlet kimliğine doğrudan etki eden içsel dinamiklerle birlikte ele alınacaktır. Nitekim, Pakistan İslam Cumhuriyeti kimliğinin inşa sürecinde, içsel yapılar ile uluslararası ortamda öznelerarası etkileşimin katkılarının kesin sınırlarla birbirlerinden ayıramayacağı veya ayrılmaması gerektiği düşünülmektedir. Müteakiben, Pakistan devletinin kimlik-çıkar ilişkisi bağlamında çıkarların şekillenışı ve sonucunda dış politika eylemlerinin nasıl oluştuğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Bunun yanında, seviyeler arasındaki sınırların belirsizleşmiş olduğu düşünüldüğünden, dış politika analizi, açıklama gücünü desteklemek için birey, devlet ve sistem düzeyinde yapılacaktır.

A. Pakistan Devletin Kuruluşu

Dünyanın en eski ve büyük medeniyetlerinin doğup geliştiği Hint yarımadasında yer alan Pakistan, bağımsızlığına kadar Hindistan ile ortak bir tarihe sahiptir. Bölge, tarihsel olarak medeniyetlere ev sahipliği yapmış olduğundan halen yüzlerce etni ve binlerce dil varlığını devam ettirmektedir. Hint yarımadasının ilk yerleşimcilerinin Dravidler ve Vedalar olduğu, Hint-Ârî kökenli beyazlarınsa M.Ö. 2000'li yıllarda bölgeye geldiği tahmin edilmektedir.²²⁶ Daha sonraki çağlarda bu bölgede Persler, Yunanlılar, Makedonlar,

²²⁵ Bloom, **Personal Identity, National Identity and International Relations**, s. 55; Alavi, “Nationhood and the Nationalities in Pakistan”, s. 1527.

²²⁶ Esra Büyükbahçeci, “Hint'te Kast Sisteminin İlk İzleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri”, **DTCF Dergisi**, Sayı 56 (2), 2016, s. 241.

Akhunlar, Türkler ve Afganlar kendi medeniyetlerini kurmuşlardır. Geçmişte Hinduizm ve Budizm'in merkezlerinden olan bugünkü Pakistan coğrafyası 7. yüzyıldan itibaren Emeviler döneminde İslamiyet'le tanışmış, Emeviler'in ve Abbasiler'in ardından bugünkü Afganistan ve Pakistan toprakları Gazneliler'in hâkimiyetine geçmiş ve İslamiyet'in yayılması hızlanmıştır. Yaklaşık 300 yıldan fazla bölgede hüküm süren Babür İmparatorluğu döneminde bugünkü Afganistan, Pakistan, Hindistan'ın bir kısmı ve Bangladeş'in de içinde bulunduğu coğrafyada İslamiyet'in etkisi daha da artmıştır.²²⁷

İngiltere, bu bölgeye, 17. yüzyılın başlarından itibaren ilgi göstermeye başlamıştır. 1858 yılında Babür İmparatorluğu'nun yıkılması sonrasında bölge Birleşik Krallık sömürgesi haline gelmeye başlamış ve 19. yüzyıl ortalarında bugünkü Pakistan, Hindistan ve Bangladeş sınırlarını da içine alan coğrafyada İngilizlerin yönetiminde bir sömürge bir krallık kurulmuştur.²²⁸ Bu tarihten itibaren bölgenin yerleşik unsurları olan Müslümanlar ve Hindular 20. yüzyılın ortalarına kadar bu sömürge düzeninden kurtulmak için bağımsızlık mücadeleleri vermiştir. İngiliz güdümündeki sömürge düzeninin Müslümanlar arasında yarattığı rahatsızlığın sonucunda Sör Seyid Ahmed Han, 1906 yılında, Tüm Hindistan Müslüman Birliği (Müslüman Birliği) Partisini kurmuş,²²⁹ 1913 yılında Pakistan'ın kurucusu (Quaid-e-Azam-Büyük Lider) Muhammed Ali Cinnah partinin başına geçmiştir.²³⁰ İngiliz Hindistanı'nın ağırlıklı olarak kuzeydoğu ve kuzeybatısında yaşamakta olan Müslümanları bir araya getirerek bir Müslüman devleti kurmak fikri ise ilk olarak 1930 yılında Muhammed İkbal tarafından ortaya atılmıştır.

²²⁷ Bijan Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", **Asian Affairs**, Vol. XL (II), London & New York, July 2009, s. 181-182.

²²⁸ Ibid, s. 182.

²²⁹ Kanishkan Sathasivam, **Uneasy Neighbors: India, Pakistan and US Foreign Policy**, Routledge Press, London and New York, 2017, s. 2.

²³⁰ Aparna Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, Routledge Press, New York, 2011, s. 8-9.

Hindistan bağımsızlık hareketinin siyasi ve ruhani lideri olan Mahatma Gandhi de İngilizlere karşı verilen mücadelede Müslümanlara destek vermiş ve İngilizler'in bölgeden çıkarılması için birlikte hareket etmişlerdir. Muhammed İkbal'in ardından 1940 yılında, Muhammed Ali Cinnah tarafından Hindu ve Müslümanlardan oluşacak iki ayrı devlet önerisi tekrar gündeme getirilmeye başlamıştır. 1946 yılı ortalarında Hindistan'ın Batı Bengal eyaletinin başkenti Kalküta'da başlayan gösteriler sırasında Hindular ve Müslümanlar arasında çıkan çatışmalarda binlerce insan ölmüş ve yüz bine yakın insan yer değiştirmek zorunda kalmıştır.²³¹ Yaşanan bu olaylar ve İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler sonucunda İngiltere, Hindistan'daki varlığının sürdürülebilir olmadığını anlamış ve 18 Temmuz 1947 tarihinde Hindistan Bağımsızlık Bildirgesini kabul ederek Hindistan'dan çekilme kararı alması üzerine 14 Ağustos 1947 gecesini Pakistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Pakistan bağımsızlığını ilan ettiğinde bugünkü Bangladeş devleti, Doğu Pakistan adıyla Pakistan'a bağlı bir coğrafya olmuştur. Ertesi gün ise Hindistan bağımsızlığını ilan etmiştir.²³²

Pakistan'ın İngiliz Hindistanı'ndan ayrılış süreci iki boyutta olmuştur. İngiliz sömürge döneminde Hindistan, doğrudan İngiliz hâkimiyetinde olan ve "British Raj" olarak adlandırılan bölgeler ile yerel racaların yönetimindeki dolaylı bağılıkları olan prenslikler olmak üzere iki ayrı siyasi yapıdan oluşmaktaydı. Bağımsızlık öncesinde İngiliz hâkimiyetinde yer alan eyaletlerde Pakistan veya Hindistan'a katılma ilişkin referandum yapılmış, Müslümanların çoğunluklu yaşadığı Pencap, Hayber-Pahtunhva, Keşmir, Sind ve Belucistan eyaletlerin bir araya gelmesiyle Pakistan ortaya çıkmıştır.²³³

²³¹ Ömer Ersoy, "Keşmir Üzerinde(n) Güç Mücadelesi", **Stratejik Düşünce Enstitüsü**, 8 Temmuz 2011, <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/1565/kesmir-uzerinde-n-guc-mucadelesi.aspx>, erişim tarihi: 08 Temmuz 2020

²³² Farzana Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, Oxford University Press, New York, 2009, s. 187; Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 18.

²³³ Cihan Aktaş, **Pakistan Dosyası**, Akabe Yayınları, İstanbul, 1987, s. 52.

Racaların yönetiminde olan prensliklerde ise tercih hakkı, o dönemde iktidarda olan Racalara bırakılmıştır. Racalar genel olarak yönettikleri bölgelerdeki nüfusun çoğunluğuna göre tercih belirlemiş ve bu prensliklerde çoğunlukla Hinduların yaşamasından dolayı Hindistan’a bağlanma yönünde kararlar verilmiştir. Öyle ki Müslüman Racalar tarafından yönetilen ancak nüfusu Hindu ağırlıklı olan Haydarabad ve Cunagar bile Hindistan topraklarında kalmıştır. Bunun tek istisnası ise, Müslüman çoğunluğa sahip olup Hintli bir Raca tarafından yönetilen Jammu ve Keşmir olmuştur.²³⁴ Jammu ve Keşmir Racasının Hindistan’a katılma kararını, Haydarabad ve Cunagar prensliklerini örnek gösteren Pakistan bu karara itiraz ederek Keşmir’in Pakistan’a ait olması gerektiğini savunmuştur.²³⁵ Kaldı ki halkının o dönemde %77’si Müslüman olan Jammu ve Keşmir prensliği Hindistan’a katılmak istememiştir.²³⁶ Zamanla tartışmalar ve Keşmir bölgesinde silahlı iç çatışmalar devam ederken, 26 Ekim 1947’de, Hindistan, Jammu ve Keşmir Racasının²³⁷ Jammu ve Keşmir’in Hindistan’a ilhakı belgesini imzaladığı duyurmuş ve bu bölgenin Hindistan’ın bir parçası olduğunu ilan etmiştir. Ertesi gün Hindistan birlikleri bu belgeyi dayanarak göstererek bölgeye asker göndermiştir. Başlayan savaş, Pakistan ve Hindistan’ın bölgeye dair ilk savaşı olmuştur. 1948 yılında sona eren savaş sonrasında oluşan ve bugüne kadar pek değişmeyen ateşkes hattına göre, Keşmir bölgesinin üçte birlik kesimi Pakistan kontrolünde, üçte ikilik kesimi ise Hindistan kontrolünde bulunmaktadır. Pakistan kontrolünde bulunan bölge, Azad (veya Özgür) Keşmir olarak adlandırılmakta ve özel bir statü ile yönetilmektedir. Pakistan, 1963 yılında kendi denetimindeki Şaksgam Vadisi (Geçidi) bölgesini Çin Halk

²³⁴ Abdullah Al-Ahsan, “The Never-Ending Kashmir Dispute and Its Implications on the Contemporary Global Governance and Peace”, **Al-Shajarah, Journal of Islamic Thought and Civilization of The International Islamic University Malaysia**, 2017, s. 3.

²³⁵ Ashutosh Varshney, “India, Pakistan, and Kashmir: Antinomies of Nationalism”, **Asian Survey**, Vol.31 (11), November 1991, s. 1007; Al-Ahsan, “Kashmir Dispute”, s. 3.

²³⁶ Syed Rifaat Hussain, “Resolving the Kashmir Dispute: Blending Realism with Justice”, **Pakistan Development Review**, Vol.48, 2009, s. 1008.

²³⁷ Maharaja Senedi olarak bilinen belge Keşmir’in Hintli Prensi Sih Maharaja Hari Sing tarafından imzalanmıştır.

Cumhuriyeti'ne vermiştir.²³⁸ Keşmir'in Hindistan kontrolündeki özerk statüye sahip olan Jammu ve Keşmir bölgesi ise, Hindistan'ın on beş eyaletinden biri olup Hindistan'da Müslümanların çoğunlukta olduğu tek eyalettir.²³⁹

Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılma süreci o dönemde büyük bir nüfusun yer değişimi hareketliyle sonuçlanmış, yaklaşık 15 milyon Hintli, Sih ve Müslüman kendi yerleşik coğrafyalarını terk ederek yeni yerlerine göç etmişlerdir.²⁴⁰ Ancak bu büyük toplum göçü birçok isyan ve katliamı beraberinde getirmiş ve bazı kaynaklara göre 500.000, bazı kaynaklara göre ise 1 milyona yakın kişi hayatını kaybetmiştir.²⁴¹ Kurulduğunda Batı Pakistan ve Doğu Pakistan olarak birbirinden 1600 kilometre mesafede iki ayrı coğrafi ve idari birimden oluşan ülke, dil ve etnisite farklılıkları yanında 1971 yılında yaşanan iç savaş neticesinde bölünmüş ve o dönemki Doğu Pakistan bağımsızlığını kazanarak bugünkü Bangladeş Devleti'ne dönüşmüştür.²⁴²

Resmi adı Pakistan İslam Cumhuriyeti olan Pakistan devleti, din motivasyonu ile Hint yarımadasında yaşayan bütün Müslümanları birleştirecek ve merkeziyetçi bir otorite ile idare edilecek bir devlet olmayı amaçlamıştır.²⁴³ Bu ideal ile Hindistan'daki Müslüman Birliği Partisi önderliğinde, İngiltere hâkimiyetinde bulunan Hindistan coğrafyasındaki

²³⁸ I-Wei Jennifer Chang, "China's Kashmir Policy and Crisis management of South Asia", **Peace Brief**, United States Institute of Peace, February 2017, s. 2.

²³⁹ Hindistan kayıtlarına göre, Jammu ve Keşmir bölgesindeki nüfusun %68'i Müslümandır. bkz. Lawrence Pintak, "Pakistan on Kashmir: They have colonized the territory", 5 Eylül 2019, Middle East Institute İnternet Sitesi, <https://www.mei.edu/publications/pakistan-kashmir-they-have-colonized-territory>, erişim tarihi 02.01.2020

²⁴⁰ Ahmad Faruqi, **Rethinking the National Security of Pakistan: The price of strategic myopia**, London, 2003, s. 1; Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 15.

²⁴¹ Christian Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", **Security and Peace**, Vol.28 (4), 2010, s. 247.

²⁴² Michael Klare, **"Rogue Staes and Nuclear Outlaws: America's Search for a New Foreign Policy"**, Hill and Wang Publish, New York 1996, s. 156; Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s. 247; Kalim Bahadur, "Pakistan's Policy Towards Afghanistan", **International Studies**, July 1980, s. 651.

²⁴³ Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 143-144; Husain Haqqani, "Pakistan's Internal Divisions", **Pakistan's Future and US Policy Options**, Report of CSIS, 1 December 2003

Müslümanların çoğunlukta olduğu²⁴⁴ beş eyaletin Pakistan yanlı tutumu sonucunda, P=Pencap, A=Afganistan (bugünkü Peştunların çoğunlukta yaşadığı bölge olan Hayber-Pahtunhva), K=Keşmir, S=Sind ve Tan=Belucistan eyaletlerin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle Pakistan devleti kurulmuştur.²⁴⁵ Ancak, Pakistan'ın kurucu devlet başkanı Cinnah'ın bağımsızlık ilanının hemen sonrasında, 1948 yılında vefatının ardından ülkede siyasî karışıklıklar artmıştır. Ülkenin ilk başbakanı olan Liyakat Ali Han döneminde hazırlanıp 1949 yılında kabul edilen ve anayasasının temellerini teşkil eden “Çözünürlük Amacı” başlıklı anayasa raporu ile Pakistan'ın temel ilke olarak İslami ideoloji ile yaşam deneyiminin bir örneği olacağı ilan edilmiştir.²⁴⁶ Nitekim anayasanın yapım sürecinde Cinnah “*Bu anayasanın son halinin ne olacağını bilmiyorum, ancak İslam prensiplerini somutlaştıran, demokratik bir anayasa olacağından eminim*” diyerek ülkenin siyasi görünümüne ilişkin beklentilerini ifade etmiştir.²⁴⁷ Ancak, İslam unsurunun anayasada nasıl yer alacağına yönelik devam eden tartışmalar sebebiyle devletin ilk anayasası 1956 yılına kadar yapılamamıştır.²⁴⁸ Şubat 1956'da kabul edilen ilk Anayasa ile devletin resmi ismi Pakistan İslam Cumhuriyeti olarak ilan edilmiştir. Anayasa ise, temel ilke olarak hedeflenen modern değerlerden uzaklaşarak İslam hükümlerini içermiştir.²⁴⁹ Bu dönemde Doğu Pakistan meclisinin özerklik ilanı üzerine ülkedeki istikrarsızlık daha da artmış, 1958'de dönemin devlet başkanı İskender Mirza, meclisi ve siyasi partileri kapatarak sıkı

²⁴⁴ Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 4-12.

²⁴⁵ Aktaş, s. 52.

²⁴⁶ Muhammad Qasim Zaman, **Islam in Pakistan: A History**, Princeton University Press, Washington, 2018, s. 4-5, 56-57.; Hasan Askari Rizvi, “Pakistan: Ideology and Foreign Policy”, **Asian Affairs: An American Review**, Vol.10, s. 49.

²⁴⁷ **Jinnah Speeches and Messages**, 26 February 1948, Pakistan resmi internet sitesi, http://www.pakistan.gov.pk/Quaid/messages_page3.html, erişim tarihi: 23.06.2020

²⁴⁸ Hugh Tinker, **India and Pakistan: A Political Analysis**, Praeger Press, New York, 1965, s. 71.

²⁴⁹ Sumita Kumar, “Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges”, **Institute for Defence Studies & Analyses (IDSA) Occasional Paper**, No. 54, New Delhi, August 2019, s. 3; Zaman, **Islam in Pakistan: A History**, s. 63-64; Pakistan'da İslam unsurunun devlet yapısı içindeki yerine ilişkin teokratik devlet destekçileri ile ılımlılar arasında tartışmalar sonucunda ılımlılar mücadeleyi kaybetmiş ve teokratik devlet destekçisi olan ulemalar daha sözleri dinlenir bir konuma gelmişlerdir.

yönetim ilan etmiş ve anayasayı yürürlükten kaldırmıştır. İskender Mirza'nın başbakanlığa getirdiği General Eyüp Han, Ekim 1958'de gerçekleştirdiği darbe ile Mirza'yı görevinden alarak yeni devlet başkanı olmuş, 10 yıl süren iktidarı süresince Pakistan'ı askerî rejim ile yönetmiştir.

Hindistan ile Keşmir bağlamında yaşanan 1965 yılındaki savaşın başarısızlıkla sonuçlanması ve artan baskılar üzerine Eyüp Han görevinden ayrılmak zorunda kalmış, onun yerine gelen Yahya Han döneminde de ülkedeki siyasî kaos devam etmiştir. Aralık 1970'de yapılan seçimler sonrasında yeni kurulması öngörülen hükümetin oluşturulamaması ve Mart 1971'de Millet Meclisinin teşkilinin ertelenmesi üzerine Doğu Pakistan bunu meşru haklarının ihlali saymış ve genel greve gitmiştir. Bu duruma askeri olarak müdahale edilmesi üzerine Doğu ve Batı Pakistan arasında iç savaş başlamış, 1971 yılı sonunda Doğu Pakistan'ın Bangladeş adıyla bağımsızlığını ilan etmesiyle sonuçlanmıştır.

Yahya Han'dan sonra iktidara gelen Zülfikar Ali Bhutto döneminde sol politikalar öne çıkmaya başlamış, aynı zamanda başbakanlık makamını da üstlenen Bhutto bu dönemde geniş yetkileri elinde toplamıştır. 1977 seçimlerinde yaşanan siyasî karışıklıklar üzerine Muhammed Ziya ül-Hak yönetime el koymuş, Bhutto ise 1979'da idam edilmiştir. Ziya ül-Hak yönetiminde gerek güvenlik gerekse İslamlaşma politikaları ön plana çıkmıştır.²⁵⁰

1990'lı yıllarda ülke siyasetinde öne çıkan iki isim Navaz Şerif ve Benazir Bhutto olmuştur. Ancak her iki siyasetçi tarafından kurulan yönetimler görevden alma ve istifalar sebebiyle fazla uzun sürmemiş, her iki lider de yurtdışına sürgüne gönderilmiş, bu yönetim boşluğundan kaynaklanan kaos sebebiyle Pakistan'da siyasî istikrarın sağlanabilmesi mümkün olmamıştır. 1999 yılında gerçekleştirdiği darbe ile ülke

²⁵⁰ Salim Çevik, **Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu**, SETA Yayınları, Ankara, Mayıs 2013, s. 85-86.

yönetimine el koyan Pervez Müşerref, 2008 yılına kadar iktidarda kalmıştır. 2007 yılı sonlarına doğru sürgünden dönen Benazir Bhutto, uğradığı ilk suikast saldırısından kurtulmasına rağmen, 27 Aralık 2007'deki ikinci suikastta yaşamını yitirmiştir. Navaz Şerif ise, 2013 yılındaki seçimleri kazanarak başbakan olmuş ve Pakistan siyasi hayatında ilk kez bir sivil hükümet görev süresini tamamlamıştır. Ancak 2017 yılında (Panama Davası sebebiyle) Pakistan Yüksek Mahkemesi tarafından görevinden uzaklaştırılmıştır. Son olarak 2018 yılı Temmuz ve Eylül ayında gerçekleştirilen seçimlerle başbakanlığa İmran Han, cumhurbaşkanlığına ise Arif Alvi seçilmiştir.

Pakistan İslam Cumhuriyeti parlamenter demokratik sistemle yönetilmekte olup, eyaletlerden oluşan federal bir yapıya sahiptir. Pakistan parlamentosu, 342 üyeli bir Ulusal Meclis ile 104 üyeli bir Senato'dan oluşmaktadır. Ayrıca, her eyaletin yerel düzeyde gerçekleştirilen seçimlerle göreve gelen milletvekillerinden oluşan eyalet meclisleri bulunmaktadır. Eyaletlerde, seçimle işbaşına gelen bir Eyalet Başbakanı ve merkezi yönetimi temsilen, Cumhurbaşkanı tarafından atanan bir Eyalet Valisi görev yapmaktadır. Ülkede yürütme erki merkezî yönetim ile eyalet yönetimleri arasında paylaşılmış durumdadır. Ülkede dört eyalet (Pencap, Sind, Hayber-Pahtunhva ve Belucistan) bulunmaktadır. Afganistan sınırında bulunan ve 7 İdari Birimden müteşekkil “Aşiretler Bölgesi” (Federally Administered Tribal Areas / FATA) Mayıs 2018 ayında yapılan anayasa değişikliğiyle Hayber-Pahtunhva (Khyber Pakhtunkhwa) eyaletine katılmıştır.²⁵¹

B. Pakistan'ın Uluslaşma Süreci ve Kimlik İnşası

Bağımsızlığını kazanan devletlerdeki yeni örgütlenme çalışmaları, ister doğal bir süreç sonucu, isterse belirli zorlamalar ve etkilerle olsun, sosyal ve siyasal pratiklerin

²⁵¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı internet sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/pakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, erişim tarihi: 04.05.2020

değişimine paralel olarak kimlik bunalımları ve kimlik oluşturma çabalarıyla karşılaşmıştır. Bu kimlik temelli olgular, kaçınılmaz olarak uluslaşma süreçlerinde kurucu etkiye sahip olmaktadır.²⁵² Çünkü her ulus doğal olarak bir toplumdur ancak her toplum henüz ulus olmayabilir.²⁵³ Bu manada Pakistan, dar çerçeveli ve sıklıkla ordu tarafından müdahale edilen bir siyasi yapının şekillendirdiği, etnik/bölgesel kimlik, din/mezhep ve şehirli/kırsal ayrımının ayrıştırıcı bir faktör olduğu ve bu bağlamda ulusal bütünleşme anlamında ciddi sorunlar yaşayan bir ülke profili çizmektedir.²⁵⁴ Her iki Dünya Savaşının ardından özgürlüklerini kazanan devletler, Westfalyen düzen sonucu ortaya çıkan ve ulus-devlet modeli olarak tüm dünyaya yayılan, sanayileşmiş ve gelişmelerini tamamlamış Avrupa ulus-devlet sistemini örnek almışlardır.²⁵⁵ Zira yeniden şekillenen uluslararası ilişkiler ortamında modern çağın siyasi yapıları, bütün toplulukları “ulus-devlet” şeklinde örgütlenmeye zorlamıştır.²⁵⁶ Ancak dekolonizasyon sonrası oluşan yeni sistemde ortaya çıkan zayıf ve kırılgan devletlerin fiziksel sınırları sömürgecilik döneminde genelde yapay olarak tanımlanmış etnik ya da dinî kimlikler üzerinden belirlenmeyi sürdürmüştür. Bu durum ise, kaçınılmaz olarak beraberinde birçok sorun ve çatışma getirmiş, yeni devletler, kimlik politikalarına uygun vatandaş yaratma gayretlerine girişmiş ve bunun sonucunda Pakistan gibi birtakım devletler yıkıcı ve olumsuz sonuçlarla karşı karşıya kalmış, toplum ile yönetim arasında telafisi güç olan meşruiyet sorunları ortaya çıkmıştır.

Hopf’a göre kimlikler, uluslararası ilişkiler açısından aktörlere belirli ölçülerde düzen ve

²⁵² Kemal H. Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12-13.

²⁵³ Yıldız, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, s. 13.

²⁵⁴ Wagner, “Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan”, s. 247; Karl Von Vorys, **Political Development in Pakistan**, Princeton University Press, Washington, 2015, s. 151-152.

²⁵⁵ Gabriel A. Almond ve Sidney Verba, **The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations**, Princeton University Press, New York, 1963, s. 6-7.

²⁵⁶ A. Nuri Yurdusev, “Ulus-Devlet: İnsanlığın En Tehlikeli İcadı”, (ed.) Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkilerde Post Modern Analizler-1, Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika**, Bursa, 2012, s. 64.

öngörülebilirlik sağlamaktadır. Devletler birbirlerine kimliklerine göre davranışlar sergilemektedir ve kimlikler devletlere, diğer devletlerin tanıyacağı ve ona göre karşılık vereceği eylemlerinin temelini oluşturmaktadır.²⁵⁷ İnşacı yaklaşım bağlamında devlet kimliğini bağımsız, dış politikayı ise devlet kimliğine bağımlı bir değişken olarak varsaydığımızda, devletlerin kendilerini diğer devletlere göre nasıl tanımladıkları, çıkarlarını ve dış politika davranışlarını belirlemelerinde önemlidir.²⁵⁸ Kimlik olgusunun, Wendt'in ileri sürdüğü gibi sadece etkileşim sonucu olarak değil, aynı zamanda içsel süreçlerin de etkisiyle oluştuğunu dikkate almak gerekir.²⁵⁹ Çünkü bir devletin bir yapıyı nasıl algıladığı kimlik ile açıklanabilir.

Ulus-devletleşme sürecinin bir aracı olan ulusal kimlik inşası, özellikle sömürge sonrası döneme ait bir kavram olarak görünürlüğünü artırmıştır. Bu süreçte, devletin kimliği ile devleti oluşturan bireylerin varsayımsal kimliğinin örtüştüğü kabul edilmektedir.²⁶⁰ Örtüşmemesi durumunda ise, kimlik sorunsalı olarak karşımıza çıkan konu, büyük oranda etnik/dini kimlik ile ulusal kimlik ayrımına dayalıdır. Etnik/dini kimlik ile ulusal kimlik arasında temel farklılık varoluşsaldır. Etnik/dinsel kimlik doğumsallıkla bağıntılı iken, ulusal kimlik Westfalyen yapının ve modern çağın içsel bir kavramı olarak çeşitli yapay unsurlara bağlıdır.²⁶¹ Çünkü kültürel bir nitelik taşıyan etnik/dini kimlikten farklı olarak ulusal kimlik toplumsal konsensüs ile ilintili bir kavramdır ve bu durum toplumu doğa durumundan yapay bir oluşuma, bir başka ifade ile devletsizlik durumundan devletlilik

²⁵⁷ Hopf, "The Promise of Constructivism in International Relations Theory", s. 174-175.

²⁵⁸ Weldes, "Constructing National Interests", s. 276.

²⁵⁹ McSweeney, **Security, Identity and Interest: Sociology of International Relations**, s. 127-128.

²⁶⁰ Yıldız, "Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği", s. 12.

²⁶¹ M. Umutcan Yüksel, "Ortadoğu'ya İnşacı Kuram Açısından Alternatif Bir Yaklaşım: Ortadoğu'da Kimlik Sorunu", s. 3, Academia internet sitesi, https://www.academia.edu/4128738/Ortado%C4%9Fuya_%C4%B0n%C5%9Fac%C4%B1_Kuram_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_Alternatif_Bir_Yakla%C5%9F%C4%B1m_Ortado%C4%9Fuda_Kimlik_Sorunu

durumuna evirmektedir.²⁶² Tarihin bir ürünü olan ulusal kimlik siyasi bir süreçtir ve ulusal kimlikler de ulusal ve uluslararası siyasi süreçlerle ve etkileşimle oluşmaktadır.²⁶³ Dolayısıyla, Doğu toplumlarında yaşanan kimlik sorununun temelde yapay kurumlar ile ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Tek başına etnik dayanışma duygusu ulusu oluşturmaya da etnik gruplar belirli şartlar oluştuğunda ulusa dönüşme potansiyeline sahip olduğundan uluslaşmanın ilk adımı olarak görülebilir; çünkü etnik gruplar siyasallaşmaları halinde ulusçuluk ideolojisiyle hareket etmekte, bu ise ulus inşasına olanak sağlayabilmektedir.²⁶⁴ Kuramsal olarak ulus-devlet, belirli sınırları olan toprak parçası üzerinde, idaresindeki toplulukları ve bu etnik topluluklara özgü dil, din, gelenek gibi alt kimlik unsurlarını kompoze ederek ortak kültür ve değerler çerçevesinde bütünleştiren ve genelleştirilmiş tek bir üst kimlik dahilinde örgütleyen siyasi yapılardır.²⁶⁵ Ulus-devlet, dayanışma ve sağlam bir siyasal örgütlenmeye sahip olduğu düşünülen bir varsayımdır ve ulus-devlet bağımsız ve tek siyasal “birlik” ile türdeş ve tek kültürel “kimlik” ister.²⁶⁶ Ulus inşası projesindeki başarı, ortaya çıkacak siyasi ve toplumsal birçok riski azaltacaktır. Buradaki başarı ölçütü ise, ulusu oluşturan topluluk bireyleri arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılarak türdeş bir yapının kurulması ve bir bütün olduğuna inanılmasıdır.

Ancak, çok etnisiteli toplumların, ulus-devlet süreçlerinde kimlik temelli sorunları tam olarak aşamadığı birçok örnekte görülmüştür ki bu durumun ulus-devletin oluşum aşamasındaki sosyal ve yapısal birtakım faktörlerden kaynaklandığını söylemek yanlış

²⁶² Idem.

²⁶³ Katzenstein, **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, s. 5.

²⁶⁴ Erol Kurubaş, “Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki”, **Doğu Batı**, Sayı:44- Ocak-Şubat-Mart 2008, s. 22.

²⁶⁵ Ibid., s. 12.

²⁶⁶ Erol Kurubaş, **Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlıkların Korunması ve Avrupa Yaklaşımı**, Asil Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 15.

olmayacaktır. Nitekim, ulus-devlet inşasında genellikle ana temeli oluşturan dil, din, ırk ve etnisite faktörlerinin sahip olduğu potansiyel çatışma sahaları, İslam coğrafyasındaki yeni ulus-devlet düzenine geçiş sürecinde de gerçek bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Sadece ırk, coğrafya veya din birliği ulus-devletin oluşmasında yeterli değildir; dil, din, ırk ve etnik ortaklıklara rağmen ortak kimlik inşası süregelen bir sorunsal olmuştur. Nitekim Pakistan sadece etnik gruplara ve eyaletlere bölünmüş bir ülke olmaktan ziyade bölgesel aidiyetlerin, etnik kimliklerin, kabile ve aile bağlarının, dini kutuplaşmaların ve siyasi gruplaşmaların iç içe geçmiş olduğu bir ülke durumundadır.²⁶⁷ Bu durum ise, kaçınılmaz olarak Pakistan'ın siyasi yapısını ve toplumsal yaşamını karmaşık bir hale getirmektedir.

Ağırlıklı olarak İslami kimlik temelinde kurulmaya çalışılan devletlerin sabit sınırlar içerisinde ve tam egemenlik anlayışı ile yönetilmesi düşüncesi, sömürge sonrası toplumlarda, Batılı devletlere kıyasla pek de başarılı gelişim gösterememiştir.²⁶⁸ Çünkü sömürge dönemindeki toplumun ihtiyaçları ve ülke gerçekleriyle bağdaşmayan eski kural ve uygulamaları yeni yapılanmalarında ortadan kaldıramamış, bu durum ise toplumsal çatışmaları ve ülke içi mücadeleleri daha da derinleştirmiştir. Sömürge yönetimlerinden kurtulan ülkelerin liderleri, genelde toplumun büyük kesimini ve farklı grupları dışlayıcı iktidarlara ile sadece yönetici elitleri ve çevresini kalkındırmışlar, toplumun büyük kesimi ile etkili ve yeterli bir devlet-toplum ilişkisi tesis edememişler, dolayısıyla meşruiyetlerini tam olarak sağlayamamışlardır.²⁶⁹ Nitekim, ulus-devlet yapılanmasında bir tür olan ve bir nevi ihraç yoluyla, yani Batılı değerlerle ulus-devlete ait kimlik inşası²⁷⁰ Pakistan ve

²⁶⁷ Vorys, **Political Development in Pakistan**, s. 153-155.

²⁶⁸ Alavi, "Nationhood and the Nationalities in Pakistan", s. 1527.

²⁶⁹ Denisa B. Kostovicova ve Vesna Dzelilović, **Persistent State Weakness in the Global Age**, Ashgate Publishing Group, United Kingdom, 2009, s. 3.

²⁷⁰ Jürgen Habermas, "**Öteki**" **Olmak**, "**Öteki**"yle Yaşamak, İlknur Aka (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s.13-14

Afganistan’da yaşanan ve halen devam etmekte olan bir süreçtir. Ancak her iki ülkedeki içsel yapıları senkronize edecek olan başta idari yapıların sağlıklı ve etkin çalışmaması, farklı etnik grupların bir ortak kimlik temelinde bir araya gelmesini mümkün kılamamıştır.²⁷¹ Kuruluşundan itibaren ülke içindeki yapı ve uluslararası alanda yaşanan gelişmeler neticesinde kimlik ve bileşeni olan ulusa dair kavramları tanımlamada yeterliliği tartışmalı olan Pakistan, bazı araştırmacılara göre millet olmaksızın milliyetçiliğe sahip olmaya çalışan bir devlet yapısındadır.

Etnik topluluklar kendilerine has nesnel ve öznel özellikler taşımaktadırlar ve etnisite, kimlik sahibi olmanın ve diğerleri tarafından tanınmanın bir bileşimidir.²⁷² Hindistan ve Pakistan’ın ayrılış sürecinde iki ülke arasında gerçekleşen Hindu ve Müslüman mübadelesi sebebiyle 10 milyon civarında insan Pakistan’a gelmiş, bu da farklı etnik ve kültürel yapılara sahip kesimler arasında pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Pakistan, Hindistan gibi çok dilli ve etnisiteli, homojen olmayan toplumsal bir yapıya sahiptir²⁷³ ve Pakistan coğrafyasında yaşayan sıradan ülke vatandaşından karar verme mekanizmalarında olan elitlere kadar birçok birey kendisini etnik kimlikleriyle tanıtmakta ve tanınmaktadır. Nitekim 1960-1980’li yıllarda Pakistan siyasi yaşantısında yer alan ve anayasa yapımında önemli rolü olan Vali Han, ulus ve etnik kimlik bileşenleri arasındaki bu dilemmayı “*ben binlerce yıldır bir Peştunum, 1300 yıldır bir Müslümanım, ve sadece 40 yıllık bir Pakistanlıyım*” sözleriyle dile getirmiştir.²⁷⁴ Etnik grupları oluşturan bireyler, nesnel açıdan “biz” yapan ortak ve ayırıcı bileşenler olan dil, din, kültür gibi paylaşılan unsurların yanı sıra, öznel olarak da bu bileşenlere aidiyet

²⁷¹ Vorys, **Political Development in Pakistan**, s. 27-28.

²⁷² Yurdusev, “Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği”, s. 19-20.

²⁷³ Vorys, **Political Development in Pakistan**, s. 27-31.

²⁷⁴ S. Ahmed Akbar, “Tribes, Regional Pressures and Nationhood”, (ed.) Victoria Schofield, **Old Roads and New Highways: Fifty Years of Pakistan**, Karachi, 1997, s. 14.

duygusunu her türlü yapısal kimliğin önünde tutmaktadırlar.

Bununla birlikte, toplumsal yapı içerisinde etnik-bölgesel kimlik, din-mezhep ve şehirli-kırsal ayrımı ciddi bir şekilde ayırt edici özellik olarak görülmektedir.²⁷⁵ Birçok kavim ve etnisitenin İslam dini ortaklığı ile oluşan Pakistan'da hâlen birbiriyle tam olarak kaynaşmamış ve aralarında ciddi sosyal tabakalaşma olan değişik beş etnik topluluk yaşamaktadır. Ülkenin doğusunda Pencap Eyaletinde yaşayan Pencaplılar %45 gibi bir çoğunlukla ülkenin en önemli etnik grubunu oluşturmaktadır. %14'lük kesimi oluşturan Sindliler, %10'luk kesimi oluşturan Seraikiler ve %8'lik kesim olan Urduca konuşan Hindistan Muhacirleri güneydoğuda Sind Eyaletinde; %15 gibi bir orana sahip olan Peştunlar (Pathanlar) Afganistan sınırı boyunca yer alan Kuzey Batı Sınır Eyaletinde (North-West Frontier Province- NWFP)²⁷⁶ ve %4'lik kesim olan Beluciler güneybatı bölgesinde Belucistan Eyaletinde yaşamaktadır.²⁷⁷ Ülkenin bahse konu çoğul etnik varlığı içinde Pakistan ulusal kimliği ile bu etnik gruplara ait aidiyetlerin arasındaki ilişki yapısının nasıl olacağı konusunda çözüm bulunamamıştır. Bir başka ifadeyle siyasi yapı etnisite bağlamında yaşanan bu çoğulluk durumunu ulusal kimlik yapısı altında kurumsallaştıramamış ve bu kurumsallaşma süreci içselleştirilmemiştir. Bu durum, kaçınılmaz olarak, Pakistan'da etnik ve mezhepsel çatışmaların siyasi istikrarı tehdit etmesine, ülkenin dışsal etkilere daha açık bir hale gelmesine ve yönetiminin zorlaşmasına yol açmaktadır.

Pakistan uluslaşma sürecini henüz tamamlayamamış bir devlettir. Uluslaşmadan beklenen paylaşılan ortak değerler etrafında toplanmayı ve birlikte bir gelecek ideali

²⁷⁵ Vorys, **Political Development in Pakistan**, s. 27-31.

²⁷⁶ 19 Nisan 2010 tarihli düzenleme ile Hayber-Pahtunhva eyaleti adını almıştır.

²⁷⁷ İbrahim Özhazar, **Modern Dönem İslam Ülkeleri (2. Cilt), Balkanlar, Türkistan ve Güney Asya**, Tire Kitap, İstanbul, 2017, s. 216; Rehan Mullick ve Joseph Hraba, "Ethnic Attitudes in Pakistan", **International Journal of Intercultural Relations**, Vol.25, 2001, s. 166-169.

yaratmayı başaramamıştır. Etnik toplulukların kendilerini halen öncelikli olarak etnik kimlikleri ile tanıtmaları aşılabilmiş bir sorun değildir. Pakistan'ın sahip olduğu etnik çoğulluk ve farklılıklar sebebiyle dine dayalı ortak ulusal kimlik oluşturma ideali bu manada önemlidir.²⁷⁸ Çünkü Pakistan'ın kurucu elitleri, ülkenin çeşitli etnik ve kültürel gruplardan oluşan bu heterojen yapısından kaygı duymuşlardır. Bu sebeple ülkenin kuruluş aşamasından itibaren din olgusu önemli bir birleştirici olarak görülmüştür.²⁷⁹ İlk Kurucu Meclisin “1949 Hedefleri Kararları”nda, İslam'ın öğretilerine ve gereksinimlerine uygun yaşama vurgu yapılarak, İslam hükümlerinin temel alındığı ortak bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır.²⁸⁰ Dolayısıyla, İslamiyet ortak paydası ile milliyetçilik temelindeki kimlik inşası, ülkede birliği sağlamak için kullanılan bir ideoloji olmuştur.²⁸¹ Bu tür bir ideoloji aslında çok da yeni değildir; yüzyıllardan beri, özellikle Doğu toplumlarında din, derin bir şekilde içselleştirilmiş²⁸² toplumsal kimliğin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Avrupa devletlerinde ulusçuluk fikri Orta Çağ düşünce sistemine karşı ve kavim, etnik kimlik temelinde geliştirilmiş iken, Müslüman ülkelerdeki ulusçuluk fikri İslami idealler üzerine inşa edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsız Müslüman ulus devletlerin verdiği sömürge karşıtı mücadeleler ümmet kimliği ve bilinci üzerine bina edilmiş, bir başka deyişle ulusal kimlikte İslamiyet'ten vazgeçilmemiştir.²⁸³ Modern devlet yapılanmasına doğru yaşanan süreçte ise, birçok Müslüman devlet, uluslararası sisteme uyum sağlamak için, din öğesini de barındıran, kendilerine has Batılı

²⁷⁸ Surendra Chopra, “Islamic Fundamentalism and Pakistan's Foreign Policy”, **India Quarterly**, Vol. 49 (1-2), 1993, s. 23-24.

²⁷⁹ Kumar, “Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges”, s. 3; Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 2,3; Rizvi, “Pakistan: Ideology and Foreign Policy”, s. 49-50.

²⁸⁰ C.Christine Fair, “Pakistan's Internal Security Environment”, **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 35-36; Aktaş, **Pakistan Dosyası**, s. 64.

²⁸¹ Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s.2

²⁸² Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, s. 12.

²⁸³ Rizvi, “Pakistan: Ideology and Foreign Policy”, s. 50.

devlet yapılanmalarına dönüşmeye mecbur kalmışlardır.

Bu bağlamda da Pakistan'ın toplumsal ve siyasi yaşamında en önemli unsurların başında din olgusu gelmektedir. Bağımsızlığından bugüne kadar parlamenter demokratik sistemin sürekli kesintilere uğramasının yanı sıra özellikle dil, mezhep, etnik bölünmeler ile ekonomik ve siyasi dengesizlikler yaşayan Pakistan'ın milli birliktelik motivasyonunu bu coğrafyaya özgü bir yapı taşı olan “din” oluşturmuştur.²⁸⁴ Pakistan, Hint kıtasında Müslümanların çoğunlukta yaşadığı (kuzeydoğu ve kuzeybatı) bölgeleri bir araya getirme fikrinin bir ürünü olduğundan, birbirinden 1600 kilometre mesafede olan iki ayrı idari yapının bir devlet çatısı altında birleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Pakistan'ın içsel yapısında din ile devlet ilişkileri ve İslamiyet'in toplumsal ve siyasi yaşamdaki konumu önemli bir yer tutmaktadır. Kuruluşunda temel yapı taşı olan bu öğe, daha sonra Pakistan'ın hemen her siyasi hareketinde etkili bir inşa malzemesi olarak kullanılmış ve sürekli olarak dine atıflar yapılmıştır.²⁸⁵

Toplumsal ve siyasi hayatta büyük bir role sahip olan din öğesi, aslında İngiliz sömürge döneminde de farklı amaçlarla kullanılan bir araç olmuştur. Britanya Hindistanı'nda toplumsal sınıflandırma etnik temelden ziyade dini (Hindu ve Müslüman) temele dayanmaktaydı. Sömürge yönetimi tarafından yapılan bu Hindu-Müslüman ayrımı, bağımsızlık öncesinde Müslümanlar arasındaki etnik ve sınıf farklılıklarını örten bir kimlik anlayışı oluşturmuştur.²⁸⁶ Bu sebeple Pakistan, Müslüman kimliğine dayalı olarak Hinduların çoğunlukta olduğu Hindistan'dan ayrı bir devlet olarak kurulabilmiştir.²⁸⁷ Bu

²⁸⁴ Tilak Devasher, **Missing Factors in India's Policy Towards Pakistan**, Vivekananda International Foundation, New Delhi, June 2017, s. 4.

²⁸⁵ Hasan Askari Rizvi, “Pakistan”, **Asian Affairs: An American Review**, Vol. 10 (1), 1983, s. 49; Khan, “Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy”, s. 142.

²⁸⁶ Abdullah Ahsan, “Pakistan Since Independence: An Historical Analysis”, **The MuslimWorld**, Vol. 93, No.3-4, 2003, s. 353.

²⁸⁷ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 175-176.

bağlamda etnik farklılıklar yüzünden dine dayalı ortak ulusal kimlik oluşturma düşüncesi Pakistan için önem kazanmıştır.²⁸⁸

Bütün üçüncü dünya ülkeleri için yapılan “yapay devlet” iddiası, Pakistan içinde ileri sürülmüştür. Ancak Hint alt kıtasında yaşayan Müslümanların din temelli tercihleri sonucunda ortaya çıkan Pakistan’ın diğer üçüncü dünya ülkelere nazaran daha fazla meşruiyet taşıdığı söylenebilir.²⁸⁹ Kurulduğu dönemde İslam hükümleriyle yönetilen tek ülke olan Pakistan’da, günümüzde bile başarılı olmak isteyen hemen her siyasi hareket dine atıf yapmakta, güncel Pakistan Anayasası kendisini düşünce, konuşma, din ve ibadet özgürlüğü, toplanma, dernek ve basın özgürlüğünün yanı sıra statü eşitliği de dahil olmak üzere temel hakların güvence altına alındığı İslami ve demokratik bir devlet olarak tanıtmaktadır.²⁹⁰ Pakistan’da iktidarlara gelen elitler ister Batı eğilimli (Benazir Bhutto, Pervez Müşerref) olsun ister daha muhafazakar (Navaz Şerif) olsun, din söyleminden ve ülkeyi oluşturmadaki rolünün öneminden vazgeçmemişlerdir.

Pakistan’ın Müslüman halkının büyük çoğunluğu Hint etnik kökenlidir. Yüzyıllar boyunca, milyonlarca insan, bir kısmı zorla olsa da Hinduizmin yapısal özelliklerinden dolayı İslamiyet’i kabul etmiştir. Müslüman kalabilmelerinin var olmalarının temeli olduğuna inanan ve bu kültürü korumak için mücadele veren Hintli Müslümanlar, dönemin yükselen değeri olan “ulus-devlet” çerçevesinde, etnik kökenleri karışık olduğundan kendilerini tam olarak isimlendirememişlerdir.²⁹¹ Bu sebeple din bir birleştirici ve tanımlayıcı kavram olmuştur. Hindistan’la benzer kültürel özelliklere sahip olmakla birlikte Pakistan’ın yaklaşık 210 milyonluk nüfusunun %95-97’si Müslüman

²⁸⁸ Chopra, “Islamic Fundamentalism and Pakistan’s Foreign Policy”, s. 238.

²⁸⁹ Kumar, “Pakistan’s Foreign Policy, Trends and Challenges”, s. 3-4.

²⁹⁰ Pakistan Devleti internet sitesi, <https://thecommonwealth.org/our-member-countries/pakistan/constitution-politics>, erişim tarihi: 20.09.2020

²⁹¹ Alavi, “Nationhood and the Nationalities in Pakistan”, s. 1527.

olup diğerk azınlık gruplar olan Hristiyan, Hindu, Sih, Budist, Ahmedî ve Bahailerin fazla ağırlıkları yoktur.²⁹² Müslüman kesimin %80-85'ini Sünniler, %10-15'ini de Şiiiler oluşturmaktadır ki Pakistan, İran'dan sonra en fazla Şii nüfusuna sahiptir.²⁹³ Pakistan mevcut nüfusu ile çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkeler sıralamasında Endonezya'dan sonra ikinci sıradadır.

Müslümanlığın sağladığı birlikteliğe rağmen Sünni çoğunluk ile Şii azınlık arasında mezhepsel kutuplaşmalar söz konusudur. Devlet, kuruluşundan itibaren, bu sorunu aşmak için İslam'ın bir "milliyet" olarak algılanmasına çalışmış, uluslaşmanın ve dini ülke içi bütünleşmenin bir harcı olarak kullanmıştır. Cinnah, Müslümanların bir millet olduğunu özellikle vurgulamış ve Hindistan'dan ayrı Müslüman bir devlet kurmak için İslam'ı kullanmıştır.²⁹⁴ Ziya ül-Hak da Pakistan'ın "İsrail gibi ideolojik bir devlet olduğunu ve nasıl Yahudilik olmadan İsrail olamayacaksa, İslâm olmadan da Pakistan'ın olamayacağını" söylemiş,²⁹⁵ ve İslam'ı uzun zamandan beri yaşanan ulusal kimlik sorunun da çözümü olarak görmüştür.²⁹⁶ Nitekim günümüze kadar 1956, 1962 ve 1973 yıllarında yapılmış olan anayasalarda Müslüman, Urduca konuşan, federal bir İslâm cumhuriyeti kurulmaya çalışılmıştır.²⁹⁷

Pakistan için bir diğerk iç yapısal sorun sahası siyasi meşruiyettir. Bu durum ülke içi siyasi

²⁹² Pakistan Hükümeti İstatistik Bürosu internet sitesi, <http://www.pbs.gov.pk/sites/default/files/tables/POPULATION%20BY%20RELIGION.pdf>, erişim tarihi: 20.09.2020

²⁹³ Çevik, **Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu**, s. 85.

²⁹⁴ Chopra, "Islamic Fundamentalism and Pakistan's Foreign Policy", s.238; O.N. Mehrotra, "Pakistan and the Islamic World", **Strategic Analysis**, Vol. 5 (1-2), 1981, s. 32.

²⁹⁵ Shahid Javed Burki, **Pakistan: A Nation in the Making**, Oxford University Press, London, 1986, s. 77-78.

²⁹⁶ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 122.

²⁹⁷ Matthew J. Nelson, "Informal Agencies of Influence in Pakistan: The Interdependence of Social, Religious, and Political Trends", **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 68; Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 22; Swarna Rajagopalan, "Internal Unit Demarcation and National Identity: India, Pakistan and Sri Lanka", **Nationalism and Ethnic Politics**, Vol. 5, Issue 3, Routledge, 1999, s. 204.

yapının gelişmemesinde önemli bir yer tutmuştur.²⁹⁸ Batı devletleri demokratik yapılar sayesinde kendilerini topluma kabul ettirmişlerdir. Ancak Pakistan’da, kuruluşundan itibaren İslami ideolojiye²⁹⁹ dayalı ulusal kimlik oluşturma çabaları devam ederken, bölgesel ve küresel ölçekli değişimler çerçevesinde uluslararası alanında karşılaşılan güçlükler, devleti ulusal ve uluslararası meşruiyet anlamında birtakım sorunlarla karşıya getirmiştir. Pakistan’ın bağımsızlığı yolunda en önemli role sahip olan ve halen siyasi yaşantısına devam eden Müslüman Birliği Partisi, devlet ve toplum arasında demokratik bir uzlaşma kuramamış, toplum içinde arabulucu ve uzlaştırıcı bir rol oynayamadığından etnik ve bölgesel farklılıkların aşılmasını sağlayamamıştır. Dolayısıyla ulusal birlik sorunlu bir hal almıştır.³⁰⁰

Pakistan’ın kuruluşunda büyük rol oynayan Pakistan Müslüman Birliği liderlerinin büyük çoğunluğu, Batılı laik bir eğitim almış, avukat, doktor, gazeteci, tüccar ve toprak sahiplerinden oluşmakta idi. Aslında Cinnah’ın amacı, İslami inanışları evrensel bir anlam yükleyerek demokratik bir hukuk sistemiyle birleştirmeye çalışmak; demokratik ve laik bir Pakistan oluşumu sağlamaktı.³⁰¹ Cinnah Pakistan’ın teokratik bir devlet olmayacağını özellikle vurgulamıştı.³⁰² Ancak bağımsızlık hareketinin başını çeken Müslüman Birliği Partisi elitleri ile Müslüman geniş halk kitleleri arasında sosyal ve kültürel bir uçurum mevcuttu.³⁰³ Partinin içinde yer alan kişiler ayrılma sürecinde sıkıntılar yaşamamış, mülteci olmamış ve Hindistan’dan kaynaklanan tehditleri tecrübe

²⁹⁸ Mahin Karim, “Mapping Pakistan’s Internal Dynamics: Implications for State Stability and Regional Security”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 4-5.

²⁹⁹ Pande, **Explaining Pakistan’s Foreign Policy: Escaping India**, s. 2.

³⁰⁰ Alavi, “Nationhood and the Nationalities in Pakistan”, s. 1527.

³⁰¹ Mobasher Jawed Akbar, **Tinderbox: The Past and Future of Pakistan**, Harper Collins Press, New Delhi, 2011, s. 265.

³⁰² **Jinnah Speeches and Messages**, 26 February 1948, Pakistan resmi internet sitesi, http://www.pakistan.gov.pk/Quaid/messages_page3.html, erişim tarihi: 23.06.2020

³⁰³ Alavi, “Nationhood and the Nationalities in Pakistan”, s. 1527-1529.

etmemişlerdi.³⁰⁴ Bununla birlikte, ayrı bir Pakistan fikri en büyük eyaletler olan Pencap ve Sind bölgelerinde yeterli destek görmemişti. Partinin elitleri, Müslümanların iktidarda olduğu bir devlet istemekle birlikte ideoloji ile pek ilgilenmiyorlardı.³⁰⁵ Ayrıca, din hakkında da bilgileri fazla yeterli olmayan bu lider kadro, eğitim seviyesi daha düşük din adamları tarafından destekleniyordu. Dolayısıyla siyasi bakımdan Müslüman Birliği Partisi, Hindistan'daki iktidar partisi olan Kongre Partisi gibi halkı birleştirici bir rol oynayamamıştır.³⁰⁶ Bu sebeplerden ötürü Cinnah, Pakistan'ın kurulması aşamasında birleştirici bir unsur olması amacıyla İslami ideolojiden yararlanmıştır.³⁰⁷

Pakistan'da siyasal meşruiyet sorununa yol açan faktörlerden birisi de var olan devlet kurumlarının bağımsızlık sürecinde geleneksel ve yapısal olarak Hindistan'da kalmış olmasıdır. Pakistan'ın bağımsızlığının ardından, İngiliz Hindistanı Hükümetinin sivil ve askeri yeteneklerin paylaşımı konusunda Pakistan'a yeterli desteği vermemesi başlı başına bir sorun kaynağı olmuştur.³⁰⁸ Bu sebeple yeni oluşan devlette tüm idarî, hukukî, malî ve siyasî yapı yeni baştan kurulmak durumunda kalmıştır. Ve bu yeni kurulacak sistemin, örneğine az rastlanabilir biçimde Hindistan'ın doğu ve batısında yer alan ve aralarında 1600 km. mesafe olan iki parçadan oluşan bir devlet mekanizması olması gerekli idi.

Bununla birlikte, siyasi elitlerin kimlikle ilgili bakış açısı, topluluklar arasındaki etnik ve kültürel farklılıkları ve bu farklılıklardan siyasi manada ne şekilde istifade etmek istedikleriyle ilgilidir. Çünkü devletlerin karar alıcıları, kimlikleri, çıkarları ve dış politika

³⁰⁴ Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 143.

³⁰⁵ Idem.

³⁰⁶ Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s. 247.

³⁰⁷ Sathasivam, **Uneasy Neighbors: India, Pakistan and US Foreign Policy**, s. 1-6, Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 22-23.

³⁰⁸ Naseem Ahmed, "Military and the Foreign Policy of Pakistan", **South Asian Survey**, Vol. 17 (2), 2010, s. 319-320.

eylemlerini inşa eden ortak anlamları belirleyen otoritelerdir ve bu kimlik üzerinde hükmetme ve şekillendirme gücüne sahiptirler.³⁰⁹ Günümüzde Pakistan’da dinin toplumsal ve siyasal hayattaki rolü halen büyüktür ve siyasal yaşamda çok sayıda dini parti yer almaktadır. Ülkede var olan yirminin üzerindeki partinin birçoğu İslami kimlikleri adlarında taşıırken, birçoğu mezhepsel kimliği de ön plana çıkarmakta, bazıları etnik kimliklerini öne sürerken, bazıları da belirli bir mesleki grubun çıkarlarını ön planda tutmaktadır. Bu durum Pakistan’daki mevcut siyasi partilerin ülkede ulusal bilincin ve ulusal kimliğin oluşumu ve pekişmesi yönünde etkin olmadığını göstermektedir.³¹⁰ Halen Pakistan’da iktidar için mücadele eden gerek sol gerekse liberal siyasal hareketler dine atıf yapmakta, öncelikli olarak dini hususlara eğilmekte veya din tabanlı söylemler üzerinden taraftar kazanmaya çalışmaktadır.³¹¹ Şu an halihazırda iktidarda olan Pakistan Adalet Partisi ve lideri İmran Han’ın söylemleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Pakistan’ın geçmişten beri gelen siyasal meşruiyet sorunu din ile aşılmaya çalışılmıştır.

C. Ordunun Kimlik İnşasındaki Rolü

Uluslararası sistemde devletler, kendi anlam dünyaları çerçevesinde karar verirler ve bu kararların kendi kimliklerinden bağımsız olması düşünülemez.³¹² Kimliğin oluşumunda ve dış politikaya yansımada elitler önemli rol oynamaktadırlar ve ülkedeki karar alıcı elitlerin kimliğe yönelik bakış açısı, bu kimlikten siyasi manada ne şekilde istifade edilmek istendiği ile ilgilidir. Bununla birlikte, Pakistan’ın tarihi boyunca iktidara seçimle

³⁰⁹ Adler, “Seizing the Middle Ground: Constructivism and World Politics”, s. 336.

³¹⁰ Fair, “Pakistan’s Internal Security Environment”, s. 44-46.

³¹¹ Mumtaz Ahmad, “Mapping Pakistan’s Political Superstructure”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 12; Nelson, “Informal Agencies of Influence in Pakistan: The Interdependence of Social, Religious, and Political Trends”, s. 60-61.

³¹² Michael Fischer, “Culture and Foreign Politics”, **The Limits of Culture: Islam and Foreign Policy**, England, 2006, s. 60.

ve/veya darbe ile gelen tüm yönetici elitler, ülkenin dış politikasını jeopolitik konumu ve beraberinde gelen “beka endişesi” temelinde realist bir bakış açısı ile inşa etmişlerdir.³¹³ Pakistan cumhurbaşkanlarından Muhammed Eyüp Han anılarında, “*güneyimizde Hindistan, yukarıda Sovyetler, doğuda Çin var. Coğrafyamız bizim için büyük zafiyet*”³¹⁴ diyerek Pakistan’ın coğrafi konumunun ülke için hassasiyetini ortaya koymuştur. Benzer şekilde Zülfikar Ali Bhutto da ülkenin konumunun dikte ettiği unsurların etkisiyle dış politikaya yön vermiştir.³¹⁵ Başbakan İmran Han da aynı faktörler çerçevesinde “*Pakistan’ın coğrafi şartları durumumuzu zorlaştırıyor. Güneyden ve doğudan Hindistan sıkıştırıyor; ABD yanlısı bir Irak ile ABD yanlısı bir Afganistan arasında kalmaktan korkan İran yine yanı başımızda. Orta Asya’daki Müslüman cumhuriyetlerin Pakistan ve Afganistan’dan etkilenmesini istemeyen bir Rusya çok uzağımızda değil; ABD Afganistan’da El-Kaide bahanesiyle dibimizde.*”³¹⁶ demektedir.

Pakistan’da iktidarların değişmesi kimliklerin, çıkarların ve dolayısıyla dış politikanın değişmesine yol açmamıştır. Bu durumun en önemli sebebi bağımsızlığından itibaren demokratik iktidarlardan çok askeri yönetimlerin ülkeye yön vermiş olmasıdır.³¹⁷ Pakistan’da ordu iç ve dış politika oluşumunda temel belirleyici aktördür.³¹⁸ Ordunun bu

³¹³ William B. Milam ve Matthew J. Nelson, “Pakistan’s Populist Foreign Policy”, **Survival: Global Politics and Strategy**, Vol.55, 2013, s. 130; Devasher, **Missing Factors in India’s Policy Towards Pakistan**, s. 6; Sani Hussain Panhwar, “Foreign Policy of Pakistan”, **A Compendium of Speeches made in the National Assembly of Pakistan 1962-64, by Zülfikar Ali Bhutto**, 1965; Kumar, “Pakistan’s Foreign Policy, Trends and Challenges”, s. 3; Khan, “Understanding Pakistan’s Pro-Taliban Afghan Policy”, s. 143.

³¹⁴ Ömer Aslan, “Pakistan: Balancing Between Iran and Saudi Arabia; The Shah, Ayatollahs, and Kings”, **Al-Sharq Forum Research Paper**, Eylül 2017, s. 9; Ahmed, “Military and the Foreign Policy of Pakistan”, s. 321.

³¹⁵ Shafqat Ali Shah, “Pakistan’s foreign policy dilemmas in the new millennium”, **The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs**, 2001, s. 350.

³¹⁶ Imran Khan, **A Personal History**, Bantam Press, London, 2012.

³¹⁷ Milam ve Nelson, “Pakistan’s Populist Foreign Policy”, s.121; Abbasi ve Bakar, “Pakistan’s Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu”, s.2934; Khan, “Understanding Pakistan’s Pro-Taliban Afghan Policy”, s. 141; Wagner, “Pakistan’s Foreign Policy Between India and Afghanistan”, s. 247.

³¹⁸ Abbasi ve Bakar, “Pakistan’s Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu”, s. 2934; Wagner, “Pakistan’s Foreign Policy between India and Afghanistan”, s. 247-248; Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 6-8.

konumunun en önemli nedenlerinden biri değişmeyen “öteki” Hindistan algısı, diğeri ise ülkedeki siyasal istikrar ve iç barışın sağlanamamasıdır.

İngiltere idaresi döneminde ordu siyasetten uzak tutulmuştu ve bu durum kuruluşları sırasında Pakistan için olduğu kadar Hindistan için de geçerliydi. Bağımsızlığının ilk günlerinde Cinnah “*silahlı kuvvetlerin halkın hizmetkarları olduğunu unutmayın. Ulusal politika yapmıyorsunuz; bu meselelere karar veren bizler, sivilleriz ve size emanet edilen bu görevleri yerine getirmek sizin görevinizdir*” diyerek ordunun Pakistan’daki konumuna ilişkin düşüncelerini açıkça ifade etmiştir.³¹⁹ Bağımsızlık süreci ve Keşmir meselesi dışında aktif bir rolü olmayan ordu, ülke içinde devam eden istikrarsızlık, bütünleşmemenin sağlanamaması ve Hindistan kaynaklı güvenlik endişeleri nedeniyle zaman içinde siyasal bir unsur olmaya başladı. Bunun devamında ise yaşanan askeri darbeler orduyu ülke siyasetinin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir.³²⁰ Kuruluşundan itibaren dört askeri darbe sonucunda ülke 36 yıl askeri yönetim ile idare edilmiş,³²¹ ordunun bu denli etkinliği Pakistan’ın iç ve dış siyasetinde neredeyse bir gelenek halini almıştır.³²² Bu sebeple Pakistan dış politikası süreklilik ve tutarlıktan uzak, daha çok tepkisel nitelikte olmuş, ağırlıklı olarak ülke içi gelişmelerin etkisiyle şekillenmiştir. Öyle ki kamuoyunu etkileme ve yönlendirmede, siyasal yaşamda, ulusal çıkarların belirlenmesinde ve dış politika pratiklerinin oluşturulmasında ordunun rolünün göz ardı edilemeyecek bir unsur olduğu açıktır.³²³ Bu bağlamda ordunun elitleri, güvenlik ve din

³¹⁹ **Jinnah: Speeches and Statements 1947-1948**, by Muhammad Ali Jinnah, İnternet erişim, https://www.goodreads.com/author/quotes/792644.Muhammad_Ali_Jinnah

³²⁰ Hugh Tinker, “South Asia at Indipendence: India, Pakistan and Sri Lanka”, (eds.) Jeyaratnam Wilson ve Dennis Dalton, **The States of South Asia**, London, 1982, s.16.

³²¹ Ahmad, “Mapping Pakistan’s Political Superstructure”, s. 13; Wagner 32 yıl askeri yönetim dönemi demektir. bkz. Wagner, “Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan”, s. 248.

³²² Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 175-177.

³²³ Pande, **Explaining Pakistan’s Foreign Policy: Escaping India**, s. 25; Alavi, “Nationhood and the Nationalities in Pakistan”, s. 1527; Bhatnagar ve Mohan, “India-Pakistan Relations and Regional Stability”, s. 90.

kavramlarını ulusal kimlik ve bunun ürünü olan dış politikada etkin olarak kullanmışlar³²⁴ ve Pakistan'ın dış politika pratiklerini, makro düzeyde beka ve güvenlik temellinde, özelde ise Hindistan merkezli bir güvenlik ideolojisi çerçevesinde şekillendirilmişlerdir.³²⁵

İngiltere Hindistanı'ndan ayrılmasından sonra Pakistan batı ve doğu sınırlarına tam anlamıyla askeri bir saldırı olmamasına rağmen, SSCB destekli Hint-Afgan tehdidini hissetmekte idi. Dolayısıyla ülkenin politika yapıcıları bu potansiyel tehdidi iç ve dış politikalarında etkili kullanmışlardır. Pakistan'ın ABD liderliğindeki güvenlik ve savunma yapılanmalarında yer almış olması da bu potansiyel tehdit ortamının oluşmasına bir diğer etken olmuştur. Bu sebeple Pakistan, İngiliz Hint ordusunun bölünmesinden sonra miras aldığı silahlı kuvvetlerini yeniden yapılandırmaya öncelik vermiş, ordusunun neredeyse tüm birimlerini yeniden teşkilatlandırmış, her üç kuvvetini de modernize etmek için Batı devletlerinden silah, teçhizat ve askeri eğitim desteği almıştır.

Devletler içsel alanda kimlik dinamiğini sürekli canlı tutmaya çalışırlar çünkü kimlik devlet içinde “karar verme” yapılarının siyasal alandaki meşruiyetlerinin en önemli bileşenidir.³²⁶ Devlet kimliğini korumanın önemli araçlarından birisi de dış politikadır. Daha somut ifadeyle dış tehdit unsuru, dış politikanın kimliği koruyucu rolünün dayanağını oluşturmaktadır.³²⁷ Pakistan da ulusal kimliğini iç ve dış tehditlere karşı korumak görevini dış politika eylemleriyle meşrulaştırmaktadır ve bu alanda büyük rolü

³²⁴ C. Christine Fair, **Pakistan's Strategic Culture: Implications for How Pakistan Perceives and Counters Threats**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.61, Washington, December 2016, s. 10; Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 6-7.

³²⁵ Milam ve Nelson, “Pakistan's Populist Foreign Policy”, s.123; Khan, “Foreign Policy of Pakistan in the Changing Regional and Global Settings”, s. 21; David O.Smith, **The Quetta Experience, A Study of Attitudes and Values Within the Pakistan Army**, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, 2018, s.52-54; Kumar, “Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges”, s. 3; Panhwar, “Foreign Policy of Pakistan”; Shankar, “Pakistan's Foreign Policy”, s. 22; Khan, “Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy”, s. 141-144.

³²⁶ Breuning, **Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction**, s. 115-116.

³²⁷ Alden ve Aran, **Foreign Policy Analysis, New Approaches**, s. 125-126.

ordu oynamaktadır. Pakistan ordusu ülke içinde ve yapılan araştırmalarda en itibarlı kurum durumundadır. Ordunun bu denli etkin ve istikrarlı imajını korumasının önemli sebeplerinden birisi, diğer kamu kurumlarına nazaran, geniş mali olanaklara sahip olmasıdır. Bu yapısı ile ordu, kimliğin taşıyıcısı konumundadır. Aslında ordunun bu konumu ve rolü, Avrupa kıtası devletleri dışındaki ülkelerde sıklıkla görülen bir durumdur.

Ancak Pakistan’da ordunun sivil yönetimler ve hatta yabancı yazarlar nezdinde etkili ve olumlu imaja sahip olmasının nedenlerinden biri siyasi yapının zayıflığıysa, diğeri de siyasal yaşamda doğal bir unsur olarak görülen yolsuzluk, iltimas gibi sorunların orduda bulunmadığına yönelik inançtır. Pakistan ordusu birçok araştırmacıya göre ülkenin en dürüst ve etkin kurumu olarak kabul edilmekte ve bu sebeple ülke güvenliği dışındaki konularda da ordu karar alma süreçlerine dahil olmaktadır. Halihazırda Pakistan Genelkurmay Başkanı olan Orgeneral Qamar Javed Bajwa, ordu bürokratları arasında en realist ve ılımlı kişi olarak tanınmaktadır ve Bajwa’nın gerek ülke içinde sivil bürokrasi ve iş adamları ile yaptığı görüşmeler, gerekse (başta Suudi Arabistan, İran, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Çin ve Afganistan olmak üzere) diğer ülkelere savunma politikalarını geliştirmek için sıklıkla gerçekleştirdiği temaslar Pakistan dış politikasında ordunun halen devam eden etkisinin en somut örneğidir.³²⁸

Pakistan ordusunun en önemli özelliklerinden diğeri, ulusal bilinci en gelişmiş ve ulusal birliktelik adına etnik grupları homojen olarak içeren yapıya sahip kurum olması iddiası taşımasıdır. Ancak ordunun homojenliği ve ulusal birlik için kendisinden beklenen etkinliği gösterdiğini söylemek zordur. Zira ülkenin süregelen siyasi istikrarsızlığında ve 1971’de yaşanan Bangladeş devletinin ayrılarak bağımsız olmasında ordunun rolünü göz

³²⁸ Proud of ties with UAE and Saudi Arabia: Pakistan’s Army Chief General Qamar Javed Bajwa, 05 September 2019, Gulf News internet sitesi, <https://gulfnews.com/world/asia/pakistan/proud-of-ties-with-uae-and-saudi-arabia-pakistans-army-chief-general-qamar-javed-bajwa-1.66229001>

ardı etmememiz gerekir. Çünkü bahse konu gelişmeler ülkenin birliği ve bakası adına olumsuz gelişmeler olmuştur ve ordu kurumu bu başarısızlıklarda da pay sahibidir.

Bunun yanında, ordunun ulusal kimliği gerçek anlamda ne kadar yansıttığı etnik iç yapısı ile açıklanabilir³²⁹ çünkü Pakistan ordusu kuruluş yıllarından itibaren Pencabi bir kurum olmuş ve ordu içerisinde Pencaplıların ağırlıkları sıklıkla dile getirilmiştir.³³⁰ Özellikle Bangladeş bağımsızlığını ilan etmeden önce Pakistan nüfusunun yarısını oluşturan Bengalliler³³¹ orduda neredeyse yok denecek kadar azdı. Öyle ki Pakistan ordusunda 1960'lı yılların ortasında 58 generalden sadece birisi Bengalliydi.³³² Pencaplıların ordu içindeki bu belirgin üstünlüğü Bengallilerin ülkeye yabancılaşmasının nedenlerinden biri olmuş ve ordunun ülkenin bütününe yansıttığı iddiasını çürütmüştür. Bunun yanında, 1965 yılında Hindistan ve Pakistan arasında Keşmir meselesi temelinde yaşanan savaşın henüz başlarında Pakistan ordusunun Doğu Pakistan'a yeterli askeri destek gönder(e)memesi ve kaderleriyle baş başa bırakması Bengalliler tarafından ordunun gücünün ve Pakistan kimliğinin sorgulanmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla ordu, Pakistan devletinin toprak bütünlüğünü koruma ve ulusal birlikteliğin sağlanması adına Bangladeş olgusunda başarılı olamamıştır.

³²⁹ 2013 yılında orduda %70-75 Pencaplı, %15-21 Peştun, %3-5 Mucahir ve Sindli ve %0,3 Beluci etnik kökenli personel görev yapmaktadır. bknz. Ayesha Siddiqa, "Pakistan Military-Ethnic balance in the Armed Forces and problems of Federalism", **Manekshaw Paper**, Centre for Land Warfare Studies, No. 39, 2013, s.14.

³³⁰ Pakistan ordusundaki Pencaplı ağırlığı İngiliz yönetiminin "Savaşçı Irklar" (Martial Race) teorisine dayanmaktadır. İngilizler, Hint kıtasında Pencaplıların askerlik için en uygun yaratılıştaki olduğunu düşünmüşler ve özellikle 1857'de yaşanan isyanlardan sonra Hindistan'daki askeri birliklerini sadece Pencaplılardan kurmuşlardır. bknz. V. Vidya Lakshmi, **Pakistan Army: Martial Race or National Army**, 2 June 2016, https://mantraya.org/pakistan-army-martial-race-or-national-army/#_edn1, erişim tarihi: 09 Temmuz 2020

³³¹ Pakistan'da 1951'de yapılan nüfus sayımına göre, Doğu Pakistan'ın nüfusu 41,9 milyon, Batı Pakistan'ın nüfusu ise 33,7 milyondur.

³³² Christophe Jaffrelot, "Introduction: Nationalism Without a Nation: Pakistan Searching for its Identity", (ed.) Christophe Jaffrelot, **Pakistan: Nationalism without a Nation?**, London, 2002, s. 19.

D. Keşmir Meselesinin Pakistan Kimlik İnşa Sürecine Etkisi

Pakistan, Hindistan, Afganistan, Çin ve Tacikistan arasında bir coğrafya olan Keşmir bölgesi, uzun süre bölge toplulukları arasında mücadele alanı olmuş ve bu mücadelelerde yer alan İngiltere, 1846 tarihli Amristar anlaşması ile idaresini Hindu olan Gulab Singh'e vermiştir.³³³ Mihrace ailesinin bölgedeki hakimiyeti Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlıklarına kadar devam etmekle birlikte çoğunlukta olan Müslüman halk sürekli yönetime isyanlarla varlıklarını hissettirmeye çalışmıştır. Pakistan ve Hindistan'ın ayrılma sürecinde bölgede yaşayan ve sayıları 600'ü bulan irili ufaklı pek çok yönetim biriminin (racalık, sultanlık, nizamlık, prenslik vb.) idari olarak iki ülkeden birini tercih etmeleri konusunda mutabakata varılmıştır.³³⁴ Bağımsızlık öncesinde yerel prenslerin yönetiminde olan prensliklerde Racalar genellikle idaresi altındaki nüfusun sayısal çoğunluğuna göre Pakistan veya Hindistan'a katılma tercihlerini kullanırken tek istisna Müslüman çoğunluğa sahip olup Hintli bir Raca (Sih Maharaca Hari Sing) tarafından yönetilen Jammu ve Keşmir olmuştur.³³⁵ Jammu ve Keşmir Racasının Hindistan'a katılma kararı alması ve daha sonra Hindistan tarafından işgal edilmesi üzerine bugüne kadar devam eden Keşmir sorunu ortaya çıkmıştır. Ve Pakistan o zamandan bugüne kadar bu karara itiraz edegelmiştir.³³⁶

Günümüzde Hindistan ile Pakistan arasında adeta bir kangrene dönüşen Keşmir sorunu, bugüne kadar (1947-1948, 1965 ve 1971 yıllarında) üç savaşa ve birçok kez silahlı

³³³ Türkkaya Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 1960, Cilt: 15 (1), s. 196.

³³⁴ Al-Ahsan, "Kashmir Dispute", s. 3.

³³⁵ 1941'de İngilizler tarafından Keşmir bölge genelinde gerçekleştirilen nüfus sayımında bölge nüfusunun %77'sinin Müslüman %20'sinin ise Hindu olduğu belirlenmiştir. bkz. Syed Rifaat Hussain, "Resolving the Kashmir Dipsute: Blending Realism with Justice", **Pakistan Development Review**, Vol. 48, 2009, s. 1008.

³³⁶ Varshney, "India, Pakistan, and Kashmir: Antinomies of Nationalism", s. 1007.

çatışmalara varan gerginliklere sebep olmuştur.³³⁷ Pakistan'ın dış politikasının en sorunlu bileşenlerinden olan bu konu bir bakıma İngiliz sömürge döneminden kalan bir mirastır. Halen herhangi bir çözüme kavuşmamış olan sorun, sadece bir toprak mücadelesinden değil, Hindistan'ın Pakistan'ın kuruluşuna karşı tutumu, iki toplum arasındaki farklılık, bölgenin su kaynakları ve yeraltı zenginlikleri başta olmak üzere stratejik öneme sahip olması gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.³³⁸

Hâlihazırda Pakistan (Azad Keşmir ve Gilgit-Baltistan %35), Hindistan (Jammu ve Keşmir, %45) ve Çin (Aksai Çin, %20) arasında paylaşılmış olan “Jammu ve Keşmir”, bölünmeden önce, Pakistan ve Çin tarafında kalan bölgeler de dâhil tüm siyasi coğrafyanın ismi iken günümüzde sadece Hindistan idaresinde olan bölgeyi ifade etmektedir. Günümüzde bu bölge Hindistan, Pakistan ve Çin arasında dağılmış olan beş farklı idari birimden oluşmaktadır. Bunlar; Hindistan tarafında kalan bölge olan Jammu ve Keşmir ile Ladak³³⁹; Pakistan tarafında kalan bölge olan Azad Keşmir ve Gilgit-Baltistan; Çin tarafında kalan bölge olan Aksai Çin; Pakistan ve Çin arasında bölünmüş bölge olan Şaksgam Vadisidir. Pakistan kontrolünde bulunan Azad Keşmir ve Gilgit-Baltistan özel bir statü ile yönetilmektedir. Pakistan, 1963 yılında kendi denetimindeki Şaksgam Vadisi bölgesini Çin Halk Cumhuriyeti ile birlikte kullanma kararı almıştır.³⁴⁰ Keşmir'in Hindistan kontrolündeki özerk statüye sahip olan Jammu ve Keşmir bölgesi ise Hindistan'ın on beş eyaletinden biri olup Hindistan'da Müslümanların çoğunlukta olduğu tek eyalettir ve resmi dili Pakistan gibi Urduca'dır.³⁴¹ Günümüzde şiddet

³³⁷ Faruqi, **Rethinking the National Security of Pakistan: The price of strategic myopia**, s. 5-7.

³³⁸ Mohammad Ayub Khan (Field Marshal), “Essentials of Pakistan's Foreign Policy”, **Pakistan Horizon**, Vol. 14 (4), 1961, s. 266.

³³⁹ Hindistan İçişleri Bakanlığı resmi internet sitesi, <https://www.mha.gov.in/about-us/organizational-structure>, erişim tarihi: 14.06.2020

³⁴⁰ Chang, “China's Kashmir Policy and Crisis management of South Asia”, s. 2.

³⁴¹ Hindistan kayıtlarına göre Jammu ve Keşmir bölgesindeki nüfusun %68'lik bölümü Müslümandır. bkz. Lawrence Pintak, “Pakistan on Kashmir: They have colonized the territory”, 5 Eylül 2019, Middle East Institute internet sitesi, <https://www.mei.edu/publications/pakistan-kashmir-they-have-colonized-territory>,

olaylarının ve sorunların yoğunlukla yaşandığı bölge, Hindistan kontrolündeki Jammu ve Keşmir’de bulunan Keşmir Vadisidir. Bu vadi genel olarak Jammu ve Keşmir’in %10’unu oluşturmaktadır. Bununla birlikte, tüm Jammu ve Keşmir eyaletindeki nüfusun yarısı burada yaşamaktadır. Vadi, aynı zamanda bütün eyaletin gelirlerinin de kaynağıdır.³⁴²

Pakistan, 1948 yılından itibaren Keşmir konusunu uluslararası arenaya taşıyarak uluslararası kuruluşların denetiminde bölgenin geleceğine yönelik bir referandum yapılmasını dile getirmiştir. Birleşmiş Milletler (BM)’e bağlı Hindistan ve Pakistan Komisyonu, 13 Ağustos 1948 ve 5 Ocak 1949 tarihlerinde, referandumun yapılmasını kararlaştırmıştır.³⁴³ Ancak Hindistan, 17 Kasım 1956’da Keşmirli temsilcilerden oluşan heyetin Maharaca Senedi adı verilen ve Keşmir’in Hindistan’a bağlanmasını talep eden kararını öne sürerek referandumun yapılmasını engellemiş ve Keşmir’in kendisine ait olduğu tezini savunmuştur.³⁴⁴ Hindistan, halk oylamasının gerçekleşmesi için, Pakistan’ın işgali altında bulunan bölgelerden askerlerini çekmesi gerektiği argümanını da ileri sürmektedir.³⁴⁵

İki ülke arasında yaşanan 1971 savaşından sonra, 1972 yılında BM’nin öncülüğünde Jammu ve Keşmir bölgesinde Simla Ateşkes Hattı oluşturulmuş ve bu kararın iki ülke tarafından kabul edilmesiyle normalleşme sürecinin başlaması için önemli bir adım atılmıştır.³⁴⁶ Bununla birlikte, Pakistan’daki iç siyasi gelişmeler neticesinde Pervez Müşerref’in iktidardan ayrılmasını müteakip, 2008 yılında Cumhurbaşkanlığını Asif Ali

erişim tarihi 02.01.2020.

³⁴² Alastair Lamb, **Kashmir: A Disputed Legacy 1846-1990**, Oxford University Press, Lahore and Islamabad 1992, s. 8.

³⁴³ Hasan Askari Rizvi, “Peaceful Resolution of The Kashmir Dispute” **Strategic Studies**, Vol. 17 (1/2), 1994, s. 124-125; Tooba Khurshid, “United Nations Security Council Resolutions: Status of the People of Jammu and Kashmir”, **Strategic Studies**, Vol.36 (4), 2016, s. 101.

³⁴⁴ Varshney, “India, Pakistan, and Kashmir: Antinomies of Nationalism”, s. 999.

³⁴⁵ Ataöv, “Keşmir Meselesinin Önemi”, s. 203-20

³⁴⁶ Khurshid, “United Nations Security Council Resolutions: Status of the People of Jammu and Kashmir”, s. 115-117.

Zerdari ve Başbakanlığı Yusuf Rıza Gilani gibi ılımlı isimlerin uzun yıllardan sonra üstlendiği ilk sivil yönetim, iki ülke arasındaki ilişkilerin çatışma ortamından uzaklaşarak müzakere yolu ile çözüleceğine yönelik inancı güçlendirmiştir.

Ancak, son dönemlerde yeniden başlayan ve şiddet içeren toplumsal olaylar, özellikle Hindistan'da iktidarda bulunan aşırı Hindu milliyetçileri tarafından desteklenmekte ve Hindu milliyetçiliği gerilimi tırmandırmaktadır. Jammu ve Keşmir bölgesi 1949'dan bu yana Hindistan içerisinde özerk statüye sahiptir.³⁴⁷ Kendisine ait bayrağa ve anayasaya sahip olan Jammu ve Keşmir, dışişleri, savunma ve iletişim alanları dışında kendi yasalarını yapmaktadır. Ancak 5 Ağustos 2019 tarihinde, Hindistan'ın iktidar partisi (Hindistan Halk Partisi- Bharatiya Janata Party-BJP) tarafından alınan kararla Jammu ve Keşmir'in özerk statüsü kaldırılmış ve mevcut statükosu değiştirilmiştir. BMGK kararlarına aykırı olduğu iddia edilen Jammu ve Keşmir'in özerkliğinin kaldırması kararı, başta Pakistan olmak üzere bölgede gerginliğe sebep olmuştur.³⁴⁸ Çünkü bu karar Pakistan yönetimince Müslümanların yakın zamanda azınlığa düşeceklerine sebep olacak bir nitelik taşımaktadır. Nitekim bu karar Hindistan Anayasası'nın Jammu ve Keşmir'e ayrıcalık tanıyan 370³⁴⁹ ve 35A³⁵⁰ maddelerinin iptalini içermekte olup bu uygulama, doğrudan Pakistan'ı hedef almaktadır.³⁵¹

³⁴⁷ Hindistan Anayasasının 370. maddesi ve bu madde çerçevesindeki 1956 yılı tarihli Başkanlık kararı olan 35A maddesi gereğince özel statüye sahiptir.

³⁴⁸ Emre Yıldırım, **Keşmir'de İhlaller Kaygı Uyandırıyor**, 06 Şubat 2020, İNSAMER internet sitesi, https://insamer.com/tr/kesmirde-ihlaller-kaygi-uyandiriyor_2672.html

³⁴⁹ Hindistan Anayasasının 370. maddesi, Hindistan'daki diğer eyaletlerden farklı olarak Jammu ve Keşmir'e farklı haklar tanımakta idi. Jammu ve Keşmir, kendi yasalarını yapabilen, bayrağı, dış işleri, savunma ve iletişim konularında bağımsız olan bir konumda idi.

³⁵⁰ Hindistan Anayasasının 35A maddesi, demografinin korunması adına eyalet dışındaki Hindistan vatandaşlarının ve/veya yabancıları bölgeye yerleşmesine, mülk edinmesine ve çalışmasına izin vermeyen bir düzenleme idi.

³⁵¹ Azad Jammu ve Keşmir Başkanı Sardar Masood Khan ile yapılan basın görüşmesi, Lawrence Pintak, "Pakistan on Kashmir: They have colonized the territory", 5 Eylül 2019, Middle East Institute internet sitesi, <https://www.mei.edu/publications/pakistan-kashmir-they-have-colonized-territory>, erişim tarihi 02.01.2020; Anant Chauhan, **An Insight to Article 35A and Article 370 of the Constitution of India**, Temmuz 2019

Bununla birlikte, son yıllarda Hint güvenlik güçlerinin baskı ve saldırılarını yoğunlaştırdığı Jammu ve Keşmir’de, paramiliter güçler üzerinden vekalet savaşı türünden faaliyetler de yürütülmektedir. Bölgede Pakistan tarafından desteklenen yerel paramiliter gruplar ile Hindistan güvenlik güçleri ve Hint paramiliter güçleri arasındaki çatışmalar değişik yoğunluklarda sürekli olarak devam etmektedir.³⁵² BJP tarafından cesaretlendirilen Hindu milliyetçileri, Müslümanların azınlık oldukları yerlerde şiddet uygulamakta, Müslümanları ekonomik açıdan sindirerek başka bölgelere göç etmeye zorlamaktadır. Bugüne kadar Jammu ve Keşmir’de 70 binin üzerinde can kaybına neden olan gerilim ve çatışmalar, Hint aşırı milliyetçilerinin doğrudan yönetim taleplerine de dayanak teşkil ettiği için bu duruma Hindistan yönetimi tarafından göz yumulmaktadır.³⁵³ Bölgedeki istikrarın tesisi ve mevcut durumun çözüme kavuşturulması maksadıyla başta BM ile ABD, Rusya ve Çin olmak üzere diğer devletler iki ülkeye de çağrı ve baskı yapmasına karşın³⁵⁴ kalıcı bir gelişme kaydedilememiştir.

Keşmir meselesinin günümüzde tekrar gündeme gelmesinde küresel aktörlerin değişen çıkarları ve politikaları da rol oynamaktadır. Hindistan’ın bu bölgede baskılarını artırması, ABD’nin Çin’i kontrol etme veya çevreleme stratejisi ile açıklanabilir. Nitekim Keşmir meselesinde Çin, Pakistan’ı desteklemektedir. Çin “Bir Kuşak Bir Yol Projesi” kapsamında Pakistan ile yakın ilişki kurmakta ve bu proje Keşmir bölgesini içine almaktadır. ABD bu sebeple Hindistan’ı destekleyerek Çin’in girişimlerini engellemeye çalışmaktadır.

Pakistan, Keşmir meselesinde Hindistan’ın kendisine yönelttiği suçlamaları reddetmekte ve mevcut durumu uluslararası zemine taşıyarak çözüm bulmak istemektedir. Pakistan’a

³⁵² C. Christine Fair, “The Militant Challenge in Pakistan”, **Asia Policy**, National Bureau of Asian Research, Number 11, January 2011, s. 110.

³⁵³ Yıldırım, **Keşmir’de İhlaller Kaygı Uyandırıyor**

³⁵⁴ Muhammad Ishaque Fani, “Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11”, **Pakistan Horizon**, Vol. 58 (4), 2005, s. 60-61.

göre, Keşmir’de yaşanan toplumsal olaylar halkın Hindistan egemenliği altında yaşamak istememesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum, bölgede çoğunluğu oluşturan Müslüman halkın, Hindistan’dan ziyade Pakistan’a bağlanmak istediği anlamına gelmektedir. Çünkü Pakistan’a göre, Keşmir halkının İslam kimliği Pakistan’la birlikte yaşama arzusunu geliştiren bir motivasyondur. Bu bağlamda Keşmir meselesine Pakistan’ın bakış açısı, ülkesinin İslam kimliği temelinde tesis edilmiş bütünlüğüne bir tehdit olarak algılanmaktadır. Müslüman topluluğu kendi ülkesinin ayrılmaz bir parçası olarak gören Pakistan için, Azad Keşmir başta olmak üzere Jammu ve Keşmir bölgesinin kaybedilmesi, Bangladeş devletinin kurulmasında yaşadığı bunalımın bir tekrarı olacaktır. Bunun devamında ise, bir domino taşı etkisiyle Belucilerin yaşadığı Belucistan eyaletinin, Peştun toplulukların yaşadığı Hayber-Pahtunhva eyaletinin Pakistan’dan ayrılmasıyla devam edecek bir parçalanmaya gitme olasılığı ortaya çıkacaktır. İslam motivasyonunun ulus oluşturma başarısının sorgulandığı bir yapıda Keşmir meselesindeki hayal kırıklığı, ordunun da etkinliğini ve yeterliliğini sorgulanır bir duruma getirecektir. Bu sebeple gerek sivil bürokrasi gerekse ordu elitleri, Keşmir meselesini Pakistan’ın Müslüman devlet kimliğinin bir beka sınavı olarak görmektedir. Dolayısıyla, günümüzde dahi devam eden bu sorun iki ülkenin birbirlerini olumlu kimliklendirme olasılığının önündeki büyük engellerden biridir.

E. Bangladeş Devleti’nin Kuruluşunun Pakistan Kimliğine Yansımaları

Pakistan ve Hindistan’ın ayrılma sürecinde, Hindistan Müslüman Birliği Partisinin lideri Cinnah tarafından öne çıkarılan “İki Ulus Teorisi” bağlamında Müslüman toplumlardan oluşan bağımsız bir devlet kurulması ideali³⁵⁵, Hindistan Ulusal Kongresi tarafından sürekli olarak reddedilmiştir. Cinnah’ın teorisine göre, Hint yarımadasında yaşayan Müslümanların ve Hinduların iki ayrı ulus olarak değerlendirilmesi gerekmekte idi.

³⁵⁵ Stephen Cohen, **The Idea of Pakistan**, Brookings Institution Press, Washington, 2004, s. 28-29.

Cinnah'ın yapmış olduğu bu ayırım, daha önceden İngiliz yönetiminin de kullandığı şekliyle din unsuru temelli idi. Cinnah, ulus kavramını tanımlamanın temel bileşeni olarak etnik köken, dil veya kültür yerine dini kullanmıştır.³⁵⁶ Dolayısıyla Pakistan ve Hindistan'ın ayrılma sürecinin sonunda, Hindistan'ın kuzeydoğusunda yer alan ve Müslümanların çoğunlukta yaşadığı Doğu Bengal eyaleti, Doğu Pakistan adı ile Pakistan'ın bir parçası olmuştur.

Bağımsızlığının hemen ardından anayasa çalışmalarına başlanmasına rağmen etnik, dini ve kültürel açıdan heterojen bir yapıya sahip olan Pakistan'da, mevcut devlet kaynaklarının dağılımına yönelik olarak, farklı etnik gruplar arasında bir denge gözetilmemiştir. Bunun en önemli sebebi siyaset ve ordu bürokrasisinde Pencaplıların belirgin bir üstünlüğünün olması idi. Kuruluşunda Bengal etnik grubu nüfusun çoğunluğunu oluşturmaya rağmen³⁵⁷, etnik ve kültürel farklılıkları Batı Pakistan tarafından dışlanmalarına sebep olmuştu. Bu algı ise, Doğu Pakistan'da Bengal kimliği etrafında Batı Pakistan'a karşı bir dayanışmaya sebep olmuştur. Bunun yanında sosyoekonomik olarak yeterli destek ve ülke bürokrasisinde yeterli temsil imkânı verilmemesi, Begalli ulus kimlik inşa sürecini desteklemiştir. Etnik veya kültürel farklılıkları temel alarak ülkenin maddi ve sosyal kaynaklarının adil olmayan şekilde dağıtılmasının, mağduriyet hisseden grupların tepki göstermesine yol açacağı beklenmelidir.³⁵⁸ Kaldı ki yeni kurulan Pakistan devletinin anayasa çalışmalarında dahi Bengallilerin beklediği haklar ve özgürlükler karşılık bulamamıştır.

Dolayısıyla kuruluşundan itibaren Müslüman Birliği tarafından uygulanan dini kimlik üzerinden homojen bir Pakistan ulusu yaratma gayretleri, o dönemde Doğu Pakistan olan

³⁵⁶ Bidanda M. Chengappa, "Pakistan: The Role of Religion in Political Evolution", **Strategic Analysis**, Vol. 24 (12), 2001, s. 2171.

³⁵⁷ Pakistan'da 1951'de yapılan nüfus sayımına göre, Doğu Pakistan'ın nüfusu 41,9 milyon, Batı Pakistan'ın nüfusu ise 33,7 milyon idi.

³⁵⁸ Ernest Gellner, **Thought and Change**, University of Chicago Press, Chicago, 1964, s. 171-172.

Bengalliler tarafından kabul görmemiştir.³⁵⁹ Birbirinden fiziksel olarak ayrı yaşayan Doğu Pakistan ve Batı Pakistan toplumunu birbirine bağlayan tek bağın din olmasına rağmen aslında her iki halkın gelenekleri, adetleri ve dilleri birbirinden farklı idi.³⁶⁰ Nitekim, kimliğin diğer kurucu unsurlarından olan ortak tarih, kültür, din, sosyal yaşam ve dil gibi unsurlar göz önüne alındığında Bengalliler, Batı Pakistan'daki Müslüman Pencaplılar veya Peştunlardan çok Hindistan'ın Batı Bengal bölgesindeki toplumlarla ortak niteliklere sahiptiler.³⁶¹ Ayrıca, Hint Müslümanları için Urdu dili İslam dili anlamına gelmekte idi ve o dönemde halkın çok az bir bölümünün (%4) ana dili olmasına rağmen Pakistan kimliğinin kurucu unsurlarından biri olarak algılanmaktaydı. Bu sebeple Pakistan merkezi yönetimi bütün etnik grupların kullanabileceği ve yerel olmayan Urduca dilini tek ve resmi dil ilân etmek istemiştir. Oysa Doğu Pakistanlılar bölgesel dilleri olan Bengalce'nin resmi dil olarak kabul edilmesini istemişlerdir.³⁶² Bengallilerin Urdu dili yerine kendi etnik dillerini kullanma talepleri, Batı Pakistan'da öncelikle İslam'a ve Pakistan'a yönelik bir sadakatsizlik olarak algılanmıştır. Bu sorun 1956 Anayasası ile Bengalce ve Urduca'nın resmi diller olarak kabulü ile aşılmıştır.

Kurulduğunda Batı Pakistan ve Doğu Pakistan olarak iki ayrı coğrafi ve idari birimden oluşan ülke, İslam temelindeki bir kimlik ile bir arada tutulmaya çalışılmıştır. Zaman içerisinde fiziksel olarak birbirinden ayrı olmanın yanında dil ve etnisite farklılıkları daha belirgin bir kimlik unsuru olarak öne çıkmış, din temelli ulus inşası çabaları Doğu Pakistan'ın ayrılmasına engel olamamıştır.³⁶³ Dolayısıyla Bengal toplumunun etnik

³⁵⁹ Devasher, **Missing Factors in India's Policy Towards Pakistan**, s. 6.

³⁶⁰ T.C.A. Rangachari, "Pakistan and the Dilemma of Democracy", (ed.) Ravi Kalia, **Pakistan: From Rhetoric of Democracy to the Rise of Militancy**, New Delhi, s. 113.

³⁶¹ Idem.

³⁶² Lawrence Ziring, "Recent Trends in Pakistan's Foreign Policy", **Asian Affairs: An American Review**, Vol. 2, 1975, s. 295.

³⁶³ Doğu ve Batı Pakistan arasındaki ekonomik ve dengesiz kalkınma kaynaklı sorunlar, Aralık 1970'de yapılan seçimler sonucunda siyasal bir bunalıma dönüşmüştür. 7 Aralık 1970'de yapılan seçimlerde Doğu Bengal asıllı Şeyh Mucibur Rahman'ın lideri olduğu Avami Ligi, Zülfikar Ali Bhutto'nun karşısında Ulusal Meclis'te salt çoğunluğu sağlayacak şekilde büyük bir üstünlük kazanarak galip çıkmış ve bu durum

kimliğinin dini kimlikten daha üstün bir siyasi bağ oluştuğu görülmüş³⁶⁴ ve 1971 yılında yaşanan iç savaş neticesinde bugünkü Bangladeş Devleti kurulmuştur.³⁶⁵

Bangladeş'in bağımsızlığı, Müslüman kimlik temeli üzerine homojen bir Pakistan ulusu oluşturma çabalarının başarısızlıkla sonuçlandığının bir göstergesi olmuş³⁶⁶ ve Doğu Pakistan'ın ana gövdeden kopması Pakistan'da ciddi bir bölünme sendromuna yol açmıştır.³⁶⁷ Aslında din faktörü Pakistan elitleri tarafından o kadar etkili bir birleştirici olarak görülmüştür ki Bangladeş'in ayrılmasının ardından yaşanan travma sonrasında düzenlenen devlet destekli kültür ve tarih çalıştayında, Prof. Waheeduz-Zaman'ın *"Pakistan'ın kuruluşunun temel taşı, halkın ideolojisi ve yeni bir ulus devletin doğuşundaki temel arzu Müslüman bir bölgede Allah'ın krallığının hayata geçmesi idi. Eğer İslam ideolojisinin kaybolmasına izin verirsek, başka bir yolla ulus olarak bir arada kalamayız. Eğer Araplar, Türkler veya İranlılar Müslümanlıktan vazgeçse Arap yine Arap, Türk yine Türk, İranlı yine İranlı olarak kalacaktır ama biz vazgeçersek Müslümanlıktan, biz ne olarak kalacağız?"*³⁶⁸ şeklindeki sözleri, ülkenin müteakip yönetimlerinde de İslam öğesinin neden bu denli yoğun ve geleneksel olarak kullanılmaya çalışıldığının bir nevi açıklaması niteliğindedir. Nitekim Ziya ül-Hak'ın

Pakistan'da siyasi bir bunalıma sebep olmuştur. Daha sonra, Mart 1971'de, Rahman'ın Dakka'da düzenlenen geniş halk katılımlı mitingde Doğu Pakistan'ın bağımsızlığına yönelik açıklamalarda bulunması gerginliği artırmıştır. İktidar partisi olarak göreve başlayan Avami Ligi, hazırlanacak anayasada Doğu Pakistan için neredeyse bağımsızlığa varan bir özerklik talebinde bulunmuş, bu talebe Bhutto ve Halk Partisi tarafından şiddetle karşı çıkmıştır. Bu gelişmeler sonucunda 26 Mart 1971'de Doğu Pakistan Bangladeş Devleti adı ile bağımsızlığını ilan etmiştir. bkz. İsmail Akbaş, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri**, Zeus Kitabevi, İzmir, 2013, s. 106-110.

³⁶⁴ Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s. 247.

³⁶⁵ Klare, **"Rogue Staes and Nuclear Outlaws: America's Search for a New Foreign Policy"**, s. 156; Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s. 247; Bahadur, "Pakistan's Policy Towards Afghanistan", s. 651.

³⁶⁶ Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 15; Nelson, "Informal Agencies of Influence in Pakistan: The Interdependence of Social, Religious, and Political Trends", s. 70.

³⁶⁷ Husain Haqqani, "Pakistan and the Threat of Global Jihadism: Implications for Regional Security", **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 144.

³⁶⁸ Akbar, **Tinderbox: The Past and Future of Pakistan**, s. 251-252.

Batı medyasına verdiği demeçlerin birinde “Müslümanlık olmaz ise kendilerinin sadece ikinci sınıf bir Hintli olacakları” ifadesi endişesinin ve dinden beklentisinin ne boyutta olduğunu göstermektedir.³⁶⁹

Bu noktada hayal kırıklığı yaratan husus, yetmiş yılı aşkın bir zaman içerisinde Pakistan’ın birleştirici ve bir arada tutucu olmasını beklediği ve ağırlıklı olarak dine dayanan bir ulusal kimlik inşası gerçekleştirememiş olmasıdır. Bu sebeple, Bangladeş’in bağımsızlığını, Batı Pakistanlılar İslam kimliğinin başarısızlığından ziyade Doğu Bengal halkının Müslümanlığını sorgulayarak, bir başka ifadeyle gerçekten Müslüman olmadıklarını ima ederek açıklamayı tercih etmiştir.³⁷⁰ Zira bağımsızlık sürecinde Hindistan’ın Batı Bengal ve Bihar bölgelerinden göç ederek Doğu Pakistan’da yaşayan ve Urdu dilini konuşan muhacirler, kendi inançlarının "gerçek" İslam olduğunu, Bengallilerin Müslümanlık algısının Hindu ve Budist gelenekleri ile karışarak bozulduğunu ileri sürmekte idiler. Bu durum ise Bengallilerin Müslümanlığının sorgulanmasına sebep olmuştur.³⁷¹ Dolayısıyla Bengallilerin bağımsızlığı Batı Pakistanlılar tarafından İslam'a ve Pakistan'a ihanet olarak algılanmıştır. Bu tür bir söylem, Pakistan devletinin Müslümanları bir araya getirmek için kurulduğuna dair ideali yaşatan bir motivasyon olmuştur. Çünkü Pakistan’ın var oluş motivasyonu, Hint yarımadasında yaşayan Müslümanlar için bir vatan oluşturmaktı.

Doğu Pakistan’da yaşayan Bengallilerin özerklik talebi ve arkasından gelen bağımsızlığı, Pakistan için nüfus ve toprak kaybından daha farklı ve daha önemli anlamlar taşımaktadır. Bu Müslümanları bir arada tutabilme konusundaki başarısızlığın, Hint coğrafyasının köklü ve derin kültürel geçmişinin bir sonucu olarak, Pakistan da dahil olmak üzere

³⁶⁹ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 123.

³⁷⁰ Cohen, **The Idea of Pakistan**, s. 169.

³⁷¹ Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 52-53.

bölgede yaşayan ve kendilerine ait dilsel, kültürel ve etnik çeşitliliği olan çeşitli toplulukların incelenmesiyle açıklanabileceği düşünülmektedir. Nitekim bağımsızlıklarından sonra Pakistan sınırlarında kalan bu topluluklar halen kendini Pakistanlıdan ziyade Pencaplı, Sindli, Beluç, Peştun olarak görmektedirler.³⁷² Çünkü bu topluluklar önceden de Müslümandı ve İslami geleneklerle yaşıyorlardı ve yaşam tarzları herhangi bir tehdit altında değildi. Bu toplulukları bir arada tutan dinden ziyade dilleri, kültürleri ve tarihi bağları idi. Dolayısıyla din unsuru, İngiliz Hindistanı'nda yaşayan Müslüman azınlıklar üzerinde sağladığı birleştirici etkiyi bu bölgelerde oluşturmamıştır.³⁷³ Bunun yanında Pakistanlı siyasi ve askeri elitler, ülkenin farklı etnik gruplarının demokratik bir yapı içinde siyasi ve ekonomik kurumlarda yeterli temsillerine imkan tanımamış veya bu konuya önem vermemiş, bu heterojen etnik yapı için uygun bir konsensüs ortamı oluştur(a)mamıştır.³⁷⁴ Pakistan elitleri ülkeyi oluşturan toplulukların çeşitliliklerini göz ardı ederek baskın olan etnisite ve dil kimliği üzerinde İslamiyet temelli bir ortak kimlik empoze etmeye çalışmıştır.³⁷⁵ Dolayısıyla Pakistan yönetimleri tarafından etnik çeşitliliğe yeterli önemin verilmemesi ve bazen de bu çeşitliliğin kabul görmemesi, Müslüman kimliğinin ulus inşasında tek başına yeterli olmadığını göstermektedir. Zira bu parçalanma, Pakistan'da Afganistan ile süre gelen sınır probleminin önemli bir bileşeni olan Peştunların da bir zaman sonra Büyük Peştunistan³⁷⁶ oluşturma amacıyla Pakistan'dan koparılmaya endişesini ortaya çıkarmıştır.³⁷⁷ Bunun

³⁷² Fair, "Pakistan's Internal Security Environment", s. 35, 44-45; Alavi, "Nationhood and the Nationalities in Pakistan", s. 1527-1529.

³⁷³ Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 144.

³⁷⁴ İftikhar H. Malik, "The State and Civil Society in Pakistan: From Crisis to Crisis", *Asian Survey*, Vol.36 (7), 1996, s. 685.

³⁷⁵ Fair, "Pakistan's Internal Security Environment", s. 35.; Nelson, "Informal Agencies of Influence in Pakistan: The Interdependence of Social, Religious, and Political Trends", s. 67-68.

³⁷⁶ Julian Schofield, "Pakistan's Afghanistan Policy, Blockades, and Strategic Trade", *Security and Peace*, Vol. 28 (4), 2010, s. 252; Zahid Shahab Ahmed ve Stuti Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", *Pakistan's Foreign Policy Analysis*, Pakistan Institute of International Affairs, Vol. 60 (2), Nisan 2007, s. 160.

³⁷⁷ Haqqani, "Pakistan and the Threat of Global Jihadism: Implications for Regional Security", s. 144;

yanında, 1960'lerden beri süregelen Pakistan'ın Belucistan bölgesinde ayrılıkçı Beluçların³⁷⁸ devam eden isyanları bir başka bölünme sendromu yaşatan sorun olarak günümüzde dahi devam etmektedir.

F. Güney Asya Bölgesel İlişkilerinin Pakistan'da Kimlik İnşasına Etkisi

Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin devlet kimliğinin diğer bir parçası olan ve öznelarası etkileşimle inşa edilen sosyal kimlik boyutu doğal olarak bölgesel ve dönemsel gelişmeler çerçevesinde şekillenmiştir. Gerek bölge devletleri gerekse uluslararası alanda gelişmeler çerçevesinde bölgeye nüfuz etmeye çalışan bölge dışı aktörlerin fazla ve etkili olmaları, Pakistan'ın kendi inisiyatifiyle davranabilme yeteneğini görece olarak kısıtlamıştır. Kendi kimliğini tanıtmaya ve tanınma sürecinde Pakistan'ın bölge ve bölge dışı aktörlerle kurmuş olduğu ilişkiler ve karşılıklı etkileşim, çıkar ve dış politika pratiklerinin şekillenmesini sağlamıştır.

Pakistan'ın sınır komşusu olan İran ile kaçınılmaz etkileşimi oldukça karmaşık dinamikler içermektedir. İki ülke arasında ortak olan ve birbirine yakınlaştıran birçok bileşen aynı zamanda iki ülkenin çatışma sebebi olmuştur.³⁷⁹ İran, Pakistan'ı ilk tanıyan devletlerden biridir. Pakistan ise İran'da 1979 yılında gerçekleşen devrimden sonra yeni yönetimi tanıyan ilk devlet olmuştur.³⁸⁰ Bağdat Paketi'nde yer alarak güvenlik alanında iş birliği yapan iki devlet,³⁸¹ Soğuk Savaş sonrası dönemde de İran'ın nükleer programı

Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 204.

³⁷⁸ Belucilerin yaşadıkları coğrafya İran, Pakistan ve Afganistan arasında bölünmüştür. Pakistan'ın en büyük eyaleti olan ve batı sınırını oluşturan Belucistan Eyaleti, yaklaşık olarak 12 milyon nüfusa sahiptir. İran topraklarında yer alan Beluci coğrafyası, Sistan-Belucistan Eyaleti adını taşır ve bu eyaletin nüfusu yaklaşık 2,5 milyondur. Afganistan'da Belucilerin yaşadığı bölgede yaklaşık 200.000 Beluci'nin yaşadığı tahmin edilmektedir.

³⁷⁹ Syed Imdad Shah, "Evolving Relations Between Pakistan and Iran: Will Cooperation Endure?", **Pakistan Horizon**, Vol.66 (4), 2013, s. 53-54.

³⁸⁰ Shah, "Evolving Relations Between Pakistan and Iran: Will Cooperation Endure?", s. 54-55.

³⁸¹ Tariq A. Karim, "Pakistan's Relations with Iran and the Implications for Regional Stability", **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 114.

bağlamında yakın iş birliğinde bulunmuş ve Pakistanlı bilim adamları İran'a çalışmalarıyla önemli destek vermiştir.³⁸² Ayrıca doğal kaynak sıkıntılarından dolayı Pakistan, İran ile ilişkilerine özen göstermiştir.³⁸³

Öte yandan İran İslam Devrimi ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali dönemlerinde iki ülke arasındaki ilişkiler dini-ideolojik-bölgesel çıkarlar temelinde çatışmıştır.³⁸⁴ İran Devrimi sonrasında Şiiliği siyasal yayılma aracı olarak kullanmaya başlayan yeni rejime karşı Pakistan sahip olduğu Şii nüfusundan dolayı daha mesafeli olmuştur. Ayrıca, 1980 yılından sonra Sovyetler Birliği'nin işgaliyle Afganistan'da değişen dinamikler, iki ülke ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.³⁸⁵ Bu dönemde Pakistan'ın ABD ile birlikte hareket etmesi, Şii ve Sünniler arasındaki mezhepsel çatışmalar iki ülke ilişkilerine olumsuz yansımıştır. Zira bu döneme kadar Pakistan dış politika pratiklerinde denge politikası izlemiş; gerek ABD gerekse İran ile olan ilişkilerini bu ekseninde yürütmeye çalışmıştır. 1990'lardan sonra ise Afganistan üzerinde etkili olma yarışı ve nüfuz mücadelesi iki ülkenin arasındaki ilişkilere yeni bir boyut katmıştır.³⁸⁶ Pakistan, ağırlıklı olarak Sünni Peştulardan oluşan Taliban'ı desteklerken, İran Afganistan'daki Şiilere destek vermiş, bu karşılıklı mezhepsel destekler bazı bölgelerde (Sind eyaleti) mezhep çatışmalarına sebep olmuştur.³⁸⁷

11 Eylül 2001'de gerçekleştirilen saldırılar ABD'nin Afganistan ve Pakistan coğrafyasına doğrudan müdahale etme durumunu ortaya çıkarmıştır ki bu gelişme terörizmle mücadele

³⁸² Shah, "Evolving Relations Between Pakistan and Iran: Will Cooperation Endure?", s. 55.

³⁸³ Karim, "Pakistan's Relations with Iran and the Implications for Regional Stability", s. 114.

³⁸⁴ Ibid., s. 115-116.

³⁸⁵ Rizvi, "Pakistan: Ideology and Foreign Policy", s. 56; Shah, "Evolving Relations Between Pakistan and Iran: Will Cooperation Endure?", s. 55-57

³⁸⁶ Shah, "Evolving Relations Between Pakistan and Iran: Will Cooperation Endure?", s. 56.

³⁸⁷ Karim, "Pakistan's Relations with Iran and the Implications for Regional Stability", s. 115-116; Anwar H. Syed, "Pakistan in 1997", *Asian Survey*, Vol. 38 (2), 1998, s. 124-125.

konusunda ABD ile müttefiklik yapan Pakistan³⁸⁸ için İran ile olan ilişkilerini belirleyici yeni bir unsur olmuştur.³⁸⁹ Bununla birlikte iki ülkede bulunan Belucistan eyaletlerindeki ayrılıkçılar ve zamanla yaşanan sınır ihlalleri,³⁹⁰ İran'ın Hindistan ile kurmak istediği yakın ilişkiler,³⁹¹ ABD ve Körfez ülkelerinin tutumları zaman zaman ilişkilerin yapısını şekillendirmiştir.

Pakistan'ın ortak sınıra sahip olduğu diğer bir devlet olan Çin, gerek Pakistan gerekse küresel güçlerin bölge politikalarında belirleyici bir konuma sahiptir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bağımsızlığını kazanan Asya-Afrika devletlerinin bir araya geldiği ve Bağlantısızların dünya politikasına ağırlıklarını koymaya başladıkları dönemi açan 1955 Bandung Konferansı'ndan itibaren Pakistan, Çin'in dış politikasında farklı bir yer edinmiştir.³⁹² Pakistan-Çin ilişkilerinin en önemli eksenini, her iki ülkenin de Hindistan ile yaşadığı sorunlar oluşturmaktadır ve bu sebeple Çin, Pakistan'ın jeopolitik konumuna ve bölgesel etkinliğine önem vermiştir.³⁹³ Bu durum her iki ülkeyi de zaman zaman müttefik haline getirmiş ve bölgede Hindistan karşıtı bir yapı oluşturulmasına sebep olmuştur. Çin için Pakistan, Hindistan'a karşı bir bölgesel güç olma niteliği taşıırken, Pakistan için Çin, Hindistan'ı bölgesel düzeyde dengeleyebilecek bir müttefiktir.³⁹⁴

Resmi olarak 1951'de başlayan ilişkiler ve yaklaşık 70 yıllık bir iş birliği sonucunda

³⁸⁸ Abbasi ve Bakar, "Pakistan's Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu", s. 2934; Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 162.

³⁸⁹ Lisa Curtis, "The reorientation of Pakistan's foreign policy toward its Region", **Contemporary South Asia**, Vol.20, 2012, s.262.

³⁹⁰ Ziring, "Recent Trends in Pakistan's Foreign Policy", s. 301.

³⁹¹ Karim, "Pakistan's Relations with Iran and the Implications for Regional Stability", s. 114.

³⁹² Anwar H. Syed, **China and Pakistan: Diplomacy of an Entente Cordiale**, University of Massachusetts Press, Amherst, 1974, s. 55.

³⁹³ Curtis, "The reorientation of Pakistan's foreign policy toward its Region", s. 256; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 147.

³⁹⁴ Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 192.

Çin³⁹⁵ Pakistan'ın temel silah sistemleri ve teknoloji tedarikçisi olmuştur.³⁹⁶ Yakın dönemde de Çin ile ekonomik, güvenlik ve diplomatik alanlarda yakın iş birliği devam etmektedir. Doğu Türkistan, Tayvan ve Tibet meselesi başta olmak üzere uluslararası toplumun Çin'in karşısında yer aldığı konularda İslamabad Pekin'e; Keşmir³⁹⁷ meselesi başta olmak üzere diğer sorunlarda Pekin İslamabad'a siyasi, askeri ve ekonomik açıdan destek vermektedir.³⁹⁸

Çin'in liderliğini yaptığı "Bir Kuşak Bir Yol"³⁹⁹ projesinin Güney Asya ayağını oluşturan Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru (China and Pakistan Economic Corridor-CPEC) iş birliği projesi Pakistan için çok önemlidir ve bu proje sayesinde ekonomik olarak kalkınmayı hedeflemektedir.⁴⁰⁰ Bununla birlikte Çin, artan enerji talebini karşılayabilmek amacıyla Ortadoğu'ya Pakistan üzerinden girmeye çalışmakta ve bu durum da iki ülke ilişkilerini çeşitlendirmektedir. Bu bağlamda Pakistan, 2016 yılı başlarında, Çin açısından

³⁹⁵ Jayadeva Ranade, "Pakistan's Relations with China and Implications for Regional Stability", **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 101; Hasan Askari Rizvi, The China-Pakistan Economic Corridor: Regional Cooperation and Socio-Economic Development, **Strategic Studies**, s. 2; Mohan Guruswamy, "The China Factor", (ed.) Stephen P. Cohen, **The Future of Pakistan**, Washington, 2011, s. 123; Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s. 248.

³⁹⁶ Ranade, "Pakistan's Relations with China and Implications for Regional Stability", s. 100-102.

³⁹⁷ 1963 yılında Çin ve Pakistan tartışmalı Keşmir bölgesinin bir bölümünün Çin kontrolüne bırakılmasını kabul eden (Sino-Pakistan Agreement) anlaşma imzalamışlardır. bkz. Harsh V. Pant, "The Pakistan Thorn in China-India-U.S. Relations", **Washington Quarterly**, Winter 2012, s. 85; Ranade, "Pakistan's Relations with China and Implications for Regional Stability", s. 105.

³⁹⁸ Raja Muhammad Khan, "Foreign Policy of Pakistan in the Changing Regional and Global Settings", **Journal of Contemporary Studies**, Vol. 4 (1), Summer 2015, s. 25-26; Ranade, "Pakistan's Relations with China and Implications for Regional Stability", s. 102.

³⁹⁹ "Bir Kuşak Bir Yol" projesi olarak bilinen Çin'in İpek Yolu'nu yeniden canlandırma projesi, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21.Yüzyıl Deniz İpek Yolu Projelerinin tek bir proje altında toplanmasına verilen isimdir. İlk olarak 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Şi Jinping tarafından Kazakistan ziyaretinde açıklanan bu proje, Çin'den Avrupa ekonomik bölgesi ve Avrasya ile Asya- Pasifik ekonomi koridorunu kapsamaktadır. Toplam 1 trilyon dolarlık proje içerisinde Çin-Pakistan ekonomik kuşağına ayrılan bütçe yaklaşık 62 milyar dolar civarındadır. bkz: Filiz Kutluay Tutar ve Fatma Şura Bahsi Koçer, "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi: Bir Kuşak Bir Yol", **Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences**, Vol.5 (17), 2019, s. 618-626.

⁴⁰⁰ Samra Naz ve Zafar Nawaz Jaspal, "Afghanistan in the Snare of External Power Struggle", **Strategic Studies**, Vol. 38 (3), 2018, s. 30.

büyük önem taşıyan Gwadar Limanı (Belucistan) merkezli enerji iş birliğine girmiştir.⁴⁰¹

Bölgede doğrudan veya dolaylı olarak varlığı ve etkisini sürdüren ABD, Pakistan için vazgeçilmez bir ortak olmuştur. Pakistan bağımsızlığını elde ettiği dönemdeki bölgesel koşullar dolayısıyla uluslararası alanda yalnız kalmamak için ABD ile 1950 yıllardan itibaren iyi ilişkiler kurmaya başlamış ve ABD'nin SSCB'yi çevreleme politikasının bir parçası olmuş,⁴⁰² karşılığında ise 1954'te ABD'den askeri yardımlar almaya başlamış ve ekonomik ve teknolojik gelişmişlik seviyesinden ötürü giderek ABD'ye daha bağımlı bir hale gelmiştir.⁴⁰³ Özellikle askeri iktidarlar döneminde ABD ile yapılan iş birliği anlaşmaları⁴⁰⁴ Pakistan'a önemli oranlarda askerî ve ekonomik yardımlar yapılmasıyla sonuçlanmıştır.⁴⁰⁵ Ancak, 1960'larda nükleer silahlanma programı ve 1965 yılında Hindistan'la yaptığı savaş sebebiyle ABD'nin uyguladığı ambargolar, Pakistan'ı Batı bloğu dışındaki ülkelerle ilişki kurma arayışına itmiştir.⁴⁰⁶

1980'lerin hemen öncesinde yaşanan İran İslam Devrimi ve devamında SSCB'nin Afganistan'ı işgali gibi bölgesel gelişmeler Pakistan'ı ABD nezdinde yeniden popüler hale

⁴⁰¹ Rizvi, *The China-Pakistan Economic Corridor: Regional Cooperation and Socio-Economic Development*, s. 2; Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 4; Ranade, "Pakistan's Relations with China and Implications for Regional Stability", s. 100-101.

⁴⁰² ABD için Hindistan'ın bu dönemdeki tarafsızlık politikası sebebiyle Pakistan önemli bir konuma sahipti. Pakistan için ise, en önemli tehdit kaynağı olarak Hindistan'ı gördüğünden (CENTO, SEATO gibi) bölgesel ittifaklarda yer almak çıkarlarına uygundu ve bu durum ABD ile zamana ve şartlara bağlı ilişkilerin başlamasına zemin sağlamıştır. bkz. Ömer Aslan, *Uluslararası Terörizm ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi*, Ocak 2018; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 146.

⁴⁰³ ABD'nin 1950'lerde yardımları 500 milyon dolar iken 1965'lerde 2,5 milyar dolara ulaşmıştır. 1965-1980 yılları arasında ise 1965 Hindistan-Pakistan savaşı sonrasında ABD'nin her iki ülkeye yönelik yaptırım kararı nedeniyle oldukça düşmüştür.

⁴⁰⁴ Hasan Gardezi, "The Resurgence of Islam, Islamic Ideology and Encounters with Imperialism", (eds.) H. Gardezi ve J. Rashid, **Pakistan: The Unstable State**, Lahore, 1983, s. 309.

⁴⁰⁵ Hasan Askari Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004", **Briefing Paper For Pakistani Parliamentarians**, Pakistan Institute of Legislative Development and Transparency, Briefing Paper No:11, Lahore, April 2004, s. 20; Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 3.

⁴⁰⁶ "Pakistan: A flexible foreign policy", **The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs**, Vol. 54, 1963, s. 88-89; Rizvi, "Pakistan: Ideology and Foreign Policy", s. 52-53; Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s. 248.

getirmiştir.⁴⁰⁷ SSCB'nin Afganistan'a müdahalesine karşı mücadele çerçevesinde Pakistan-ABD ilişkileri tekrar gelişmeye başlamış, ABD ve Pakistan güçleri Afganistan'daki Sovyet varlığını sona erdirmek amacıyla ittifak ilişkilerini derinleştirmişlerdir.⁴⁰⁸ SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesinin ardından Pakistan fonksiyonel değerini yitirdiğinden ve nükleer programından dolayı⁴⁰⁹ ABD'nin askeri, ekonomik ve teknolojik desteğini kaybetmiş,⁴¹⁰ bunun yanında ABD tarafından yaptırımlara maruz kalmıştır.⁴¹¹ ABD'nin Pakistan'a yönelik olumsuz tutumu Pakistan'ın 1996-2001 yılları arasında Afganistan'daki Taliban rejimine verdiği destek ile daha da derinleşmiştir.⁴¹²

11 Eylül 2001 saldırıları sonucunda Washington'un bölgedeki politikaları Pakistan'ı yeniden önem verilen bir ülke konumuna getirmiş, ABD'den alınan destekler tekrar başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde başta ABD olmak üzere Batı nezdinde çok önemli rollere sahip olan Pakistan, ABD ve Batı ile çok iyi ilişkiler kurmuş, ancak müttefiklerinin çıkarlarını yerine getirme rolünü oynadıktan sonra halen devam eden birçok sorunla başa kalmıştır.⁴¹³ Bununla birlikte Soğuk Savaş döneminde sonrasında gelişen koşullar nedeniyle ABD halen Pakistan üzerinde önemli bir yaptırım gücüne sahiptir.⁴¹⁴

⁴⁰⁷ Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 348; Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 27-29.

⁴⁰⁸ Sripathi Narayanan, **Pakistan & Afghanistan: Understanding Islamabad's Policies and Strategies**, Institute of Peace and Conflict Studies, 2010, s. 6-7.

⁴⁰⁹ Abbasi ve Bakar, "Pakistan's Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu", s. 2934; Chopra, "Islamic Fundamentalism and Pakistan's Foreign Policy", s. 256.

⁴¹⁰ Syed, "Pakistan in 1997", s. 123-124.

⁴¹¹ ABD yaptırımlarının detayları için bkz. Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004," s. 21; Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 348.

⁴¹² Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004," s. 21; Ashley J. Tellis, "Pakistan's Impending Defeat in Afghanistan," Carnegie Endowment for International Peace, 22 June 2012, <http://carnegieendowment.org/2012/06/22/pakistan-s-impending-defeat-in-afghanistan>

⁴¹³ Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 345-356.

⁴¹⁴ Muharrem Hilmi Özev, "Küresel ve Bölgesel Güçlükler Karşısında Pakistan'ın Demokratikleşme Çabaları", **Security Strategies**, Year: 8, Issue: 16, s. 157-159.

Pakistan'ın SSCB ile olan ilişkileri, temel olarak SSCB-Hindistan ilişkisine tepki çerçevesinde şekillenmiştir. SSCB ise Pakistan ve Hindistan ile dengeli ilişkiler yürütmüştür.⁴¹⁵ 1958'de Eyüp Han tarafından yapılan darbenin Pakistan'ın ABD'ye yakınlaşmasına yol açacağını düşünen SSCB, Hindistan'ı desteklemiş, 1965 ve 1971 yıllarında Hindistan ve Pakistan arasında yaşanan savaşlarda Yeni Delhi'ye askeri destek vermiştir.⁴¹⁶ SSCB'nin Pakistan aleyhine izlediği politikalar, Pakistan iç siyasetini de Sovyet aleyhtarları olanlar ve olmayanlar olarak ikiye bölmüştür. Bölge ülkeleri arasında Sovyetler Birliği'ne olan yakınlaşma artarken 1973'de SEATO'dan ayrılan⁴¹⁷ Pakistan'da, aynı yıl iktidara gelen Zülfikar Ali Bhutto, Hindistan ile mücadele için Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmasını zaruret olarak görmüş ve SSCB ile olan ilişkiler tarihin en iyi düzeyine gelmiştir.⁴¹⁸ Doğal olarak Pakistan ile SSCB yakınlaşması ABD tarafından endişe ile karşılanmış ve bir bakıma da Ziya ül-Hak tarafından 1977'de gerçekleştirilen darbeye, müteakiben de SSCB'nin Afganistan'a müdahalesine dolaylı olarak sebep olmuştur.⁴¹⁹

SSCB'nin Afganistan işgalinin sona ermesinden sonra Rusya ile olan ilişkiler geliştirilmeye çalışılsa da Pakistan'ın Afganistan'daki Taliban yönetimini meşru hükûmet olarak tanınması bu durumu engellemiştir.⁴²⁰ Ancak, 11 Eylül saldırılarından sonra Pakistan'ın Taliban hükûmetini gayrimeşru ilan etmesi⁴²¹ ve terörizmle uluslararası

⁴¹⁵ Ibid., 155.

⁴¹⁶ Russell Brines, **Indo-Pakistan Conflict**, Pall Mall Press, London, 1968, s. 143; Almas Haider Naqvi ve Yasir Masood, "Rejuvenating Pakistan-Russia Relations: Discernable Trends and Future", **Strategic Studies**, Vol.37 (4), 2017, s. 21.

⁴¹⁷ Mussarat Jabeen ve Muhammad Saleem Mazhar, "Security Game: SEATO and CENTO as Instrument of Economic and Military Assistance to Encircle Pakistan", **Pakistan Economic and Social Review**, Vol.49 (1), Summer 2011, s. 128.

⁴¹⁸ Ahmad Rashid Malik, "Warming Ties With Russia", **Oriental Review**, 25 Mayıs 2011, <http://orientalreview.org/2011/05/25/warming-ties-with-russia/>, erişim: 17.11.2019

⁴¹⁹ Özev, "Küresel ve Bölgesel Güçlükler Karşısında Pakistan'ın Demokratikleşme Çabaları", s. 155.

⁴²⁰ Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 3-4.

⁴²¹ Fani, "Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11", s. 56.

mücadeleye katılması, Pakistan-Rusya ilişkilerinin hızlı bir şekilde iyileşmesine sebep olmuştur.⁴²² Daha sonraki dönemde ABD-Hindistan ilişkilerinin iyi seviyede gelişmesine tepki olarak Pakistan-Rusya ilişkileri de önemli ölçüde gelişmiştir. Bununla birlikte, 2010 yılında Rusya'nın Hindistan ile stratejik ilişkileri geliştirme arzusu yönündeki açıklamaları tarihî kuşkuları yeniden uyandırmıştır. 2011 yılında ise, Rusya'nın Pakistan'ın Şangay İşbirliği Örgütü'ne katılma başvurusunu desteklemesi, Pakistan'a bazı projelerinde teknolojik destek verme teklifleri ve NATO'nun Pakistan içerisindeki saldırılarını kınaması gibi gelişmeler, Pakistan'ın Rusya ilişkilerinin devamını sağlamıştır.⁴²³

Pakistan ve Hindistan ilişkilerinin dinamikleri, sömürge dönemi ve Soğuk Savaş koşullarında belirlenmiştir ancak hâlâ iki ülkenin ilişki yapısı yeniden tanımlanamamıştır. Bunun temelinde, Pakistan'ın Hindistan'ı varoluşsal biçimde “öteki” olarak tanımlaması yatmaktadır.⁴²⁴ Öyle ki Pakistan'ın gerek dış politikası gerekse iç politikası Hindistan temelinde şekillenmektedir.⁴²⁵ Pakistan kimliği bir aidiyet duygusundan ziyade, Hindistan'a karşıtlık üzerinden şekillenmiştir.⁴²⁶ Genel bir ifade ile Pakistan-Hindistan ilişkileri kontrollü bir gerginlik özelliğine sahiptir.⁴²⁷ Bu gerilim sayesinde Pakistan askerî rejimi, kendisine siyasi alanda ve dış politikada sürekli bir meşruiyet sağlarken, Hindistan milliyetçileri de kendi varoluşlarını sürekli kılmaktadırlar.⁴²⁸

⁴²² Naqvi ve Masood, “Rejuvenating Pakistan-Russia Relations: Discernable Trends and Future”, s. 21.

⁴²³ Ibid., s. 22.

⁴²⁴ Bhatnagar ve Mohan, “India-Pakistan Relations and Regional Stability”, s. 81; Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 1-2; Devasher, **Missing Factors in India's Policy Towards Pakistan**, s. 3.

⁴²⁵ Muqarrab Akbar, “Pakistan's Foreign Policy: Internal Challenges in New Millennium”, **Berkeley Journal of Social Sciences**, Vol.1 (2), February 2011, s. 5.

⁴²⁶ Khan, “Foreign Policy of Pakistan in the Changing Regional and Global Settings”, s. 20-23.

⁴²⁷ Khan (Field Marshal), “Essentials of Pakistan's Foreign Policy”, s. 263.

⁴²⁸ Fair, **Pakistan's Strategic Culture: Implications for How Pakistan Perceives and Counters Threats**, s. 8; Ahmed, “Military and the Foreign Policy of Pakistan”, s. 319-320.

Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılma sürecinde Hint yarımadasında yaşanan ayaklanmalar sonucunda yaşanan toplu göçler, halihazırda çok etnisiteli bir toplum yapısına sahip olan Pakistan'a ilave sorunlar getirmiştir. Çok etnik gruplu toplumlarda ulus-devletlerin inşa sürecinde, komşu devletlerle olan etnik ve kültürel ortaklıklar beraberinde getirdiği etkileşim potansiyelinden ötürü bazı durumlarda bir tedirginlik kaynağı olmakta, bu tedirginlik de topluluklar arasındaki ortaklıkların unutulmasına ve reddedilmesine, olan farklılıkların abartılmasına veya yapay farklılıklar yaratılmasına yol açmaktadır. Freud'un "küçük farklılıkların narsizmi" kavramından yola çıkarak, bazı durumlarda benzerliklerin kimliğin sınırlarını belirsizleştirdiği ve bunun getirdiği tedirginlik ve rahatsızlığın çatışmaları körüklediği ileri sürülmüştür.⁴²⁹ Bu sebeple Gellner'e göre, çok etnik kimlikli ulus-devlet inşası beklendiği kadar kolay gerçekleşmemektedir.⁴³⁰ Pakistan'ın ulusal kimlik inşasındaki Hindistan'a karşı yarattığı "raison d'être (varoluş nedeni)" algısı ve bunu bir yapı harcı olarak kullanması, bu kapsamda değerlendirilebilir.⁴³¹ Bu perspektif çerçevesinde Hindistan'dan ayrı ve farklı bir kimlik yaratma ideolojisi ile Pakistan, en başta dini bir kimlik ile kendini ayırtmış, ders kitaplarında tarihi anlatıları kendine göre biçimlendirmiş, tüm eğitim seviyelerinde "Pakistan Çalışmaları"nı müfredata eklemiş ve Hint kökenli hiçbir tutum ve davranışı hoş görmemiştir. Pakistan'ın ayrı kimlik oluşturma için attığı tüm bu adımlar "tartışmalı" devlet ideolojisi oluşmasına yol açmıştır.⁴³²

Bununla birlikte halihazırda Pakistan ve Hindistan bölgenin iki nükleer gücü olan ülkelerdir ve bu kapasiteye sahip olma arzusunun temelinde yine karşılıklı rekabet ve güvensizlik motivasyonu bulunmaktadır. Bugüne kadar birçok kez yaşanmış olan silahlı

⁴²⁹ Ralph Miliband, **Socialism for a Sceptical Age**, Polity Press, New York, 1995, s. 153.

⁴³⁰ Gellner, "Milliyetçilik ve Milletlerarası Düzen", s. 13.

⁴³¹ Vorys, **Political Development in Pakistan**, s. 151.

⁴³² Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 2.

çatışma ve savaşların geniş çaplı bir savaşa dönüşmemesinin önemli nedenlerinden birisi, her iki ülkenin nükleer güce sahip olmasıdır.

Coğrafi konumlarından dolayı Hindistan, Pakistan için ticari ortak; Pakistan, Hindistan için İslam ülkelerine erişimini sağlayabilecek önemli bir ülke durumundadır. Nitekim, Pakistan, Hindistan'ın İslam ülkeleri ile ilişkilerini yönlendirebilir. Bu jeostratejik konum, Pakistan'ı ABD, Çin, Rusya, Hindistan ve İslam dünyası için merkezi bir konuma taşıyabilecektir. Bunun yanında, Pakistan'ın, Hindistan'da yaşayan Müslüman nüfusu yönlendirebilme gücü de bulunmaktadır.

Son dönemde Pakistan ve Hindistan arasındaki ilişkiler de küresel güç mücadelelerinin etkileri de görülmektedir. Ekim 2019'da yaşanan krizde neden Keşmir bölgesinin statüsü gibi görünmekle birlikte, başta Çin ve ABD olmak üzere küresel ölçekli aktörlerin yer aldığı güç dengesine dayalı yeni küresel jeopolitiğin de önemli bir rol oynadığı ileri sürülebilir. Özellikle son yıllarda bölgede yeniden oluşmaya başlayan güç dengesi ve hegemonya mücadelesinde Çin kendisine rakip olarak Hindistan'ı görmektedir. Çin'in yükselişini kontrol altına almak isteyen ABD ise, Çin'i dengelemek için Hindistan ile özel ilişkiler geliştirme çabası içerisindedir.

1970'li yıllara kadar Pakistan'ın Körfez ülkeleri ile ilişkileri oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır ancak 1973 sonlarına doğru yaşanan petrol krizi sonucunda Körfez ülkelerinin artan önemi neticesinde ilişkiler de gelişmeye başlamıştır. Özellikle petrol, doğalgaz gibi doğal kaynakların yeni bulunduğu Katar, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelere birçok iş gücü vermiştir. Yaklaşık bir milyon Pakistanlıya çalışma imkanı sağlayan Suudi Arabistan, özellikle Vahabizm benzeri bir mantığa sahip Taliban ve benzeri dini militan grupların Pakistan'daki eğitimlerine ciddi oranda kaynak sağlamış,⁴³³

⁴³³ Haqqani, "Pakistan and the Threat of Global Jihadism: Implications for Regional Security", s. 149; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 141.

Pakistan’da yer bulan birçok terörist gruba da destek vermiştir.⁴³⁴ Bununla birlikte Pakistan, nükleer programı sebebiyle ABD ve Batı ülkeleri tarafından dışlandığı dönemlerde, Çin gibi Suudi Arabistan’dan da gerek siyasi gerekse ekonomik destek almıştır.⁴³⁵ Ancak son yıllarda İran tehdidine karşı ABD’nin liderliğindeki koalisyonda yer alan Körfez ülkeleri ile birlikte hareket etmemesi, Yemen’de yürütülen operasyonlarda bu koalisyona destek vermemesi ve Katar krizinde Suudi Arabistan’ın karşısında yer alması Pakistan’ı bölge ülkeler nezdinde sorgulanır bir konuma getirmiştir.⁴³⁶

⁴³⁴ Curtis, “The reorientation of Pakistan's foreign policy toward its Region”, s. 260-261.

⁴³⁵ Ibid., s. 261-262.

⁴³⁶ Arhama Siddiq, Muhammad Abbas Hassan ve Asad Ullah Khan, **Stabilizing Pakistan-Gulf Relations in the post-Yemen Crisis Period**, Center for Iranian Studies in Ankara, January 2019, s. 4-6; **Where does Pakistan fit into the Qatar crisis?**, TRTWORLD internet sitesi, 20 Aralık 2017, <https://www.trtworld.com/opinion/where-does-pakistan-fit-into-the-qatar-crisis--13473>, erişim tarihi: 20.09.2020

III. BÖLÜM:

PAKİSTAN DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKA ANALİZİ ve AFGANİSTAN POLİTİKASI

Pakistan devleti kurucu elitlerinin “İslam” yapı harcını “öteki” ile güçlendirmesi bugüne kadar ülkeyi bir arada tutmayı başarmıştır. Ancak İslam kavramının bağlayıcı gücünü hayatta tutmak için (zaman zaman) radikalleştirmek ne kadar sürdürülebilir? Nitekim İslam o kadar araçsallaştırılmıştır ki tüm siyasi yapılar, devlet kurumları ve ordu ile terör örgütlerinin tamamının ortak paydası dindir. Siyasi, ekonomik ve askeri boyutlardaki başarı görelili olmakla birlikte sosyo-kültürel açıdan dış politika uygulamaları ile toplumsal düzen uyum içindedir. Ülkede yaşayan farklı kültürlere rağmen ortak payda olan Müslümanlık kavramı, özellikle ordunun yön verdiği kamuoyu ve dış politika uygulamaları ile görelili “ulus” bilinci pekiştirilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte Pakistan, İslam kavramının nasıl siyasallaştırıldığının da bir örneğidir. İslami değerlerin ve yaşamın potansiyel olarak tehdit altında olduğu düşüncesi ülkenin bekası ile ilişkilendirilerek içselleştirilmiş ve bu sosyal zemin üzerinde bir kimlik yaratılmış, söz konusu kimlik “öteki” Hindistan ile pekiştirilmiştir. Pakistan’da uluslaşma süreci henüz sonuçlanmamıştır ve dışsal faktörler bu süreci olumsuz etkileme gücüne sahiptir. Bu nedenle Müslümanların bir arada yaşadığı ve İslami değerleri tecrübe ettiği bağımsız ve egemen bir Pakistan ideali pekiştirilmeye muhtaçtır.

Her ne kadar Hindistan kadar olmasa da Pakistan’a parçalanma ve yok olma sendromunu yaşatan bir diğer tehdit Afganistan olmuştur. Afganistan tarafından gerek maddi gerekse düşünsel boyutlarda gündeme getirilen hususlar Pakistan’ın toprak ve toplumsal bütünlüğüne (doğal olarak) tehdit olarak algılanmıştır. Pakistan ve Afganistan devletleri siyasal kimlik olarak kendilerini İslam Cumhuriyeti olarak tanımlamışlar ve öyle de

tanınmaktadırlar. Kimliğe yönelik özcü, araçsal ve inşacı yaklaşımların arasındaki farklılıklara rağmen⁴³⁷ uluslararası sistemde benzer siyasi kimliklere sahip devletlerin aralarında iş birliği beklentisi tüm yaklaşımlarda ortaktır.⁴³⁸ Ancak iki ülke arasındaki ilişki yapısına bakıldığında İslam Cumhuriyeti kimliklerinin sadece nesnel olarak benzer ancak öznel olarak farklı biçimde inşa süreci geçirdikleri söylenebilir. Dolayısıyla her iki ülkenin de çıkar ve dış politika eylemleri iş birliğini sağlayacak bir yapıya sahip olamamaktadır. Pakistan ve Afganistan arasındaki anarşik ilişki yapısının kaynağı uluslararası sistem, aktörlerin doğası veya iç siyasi sistem değil, aralarındaki etkileşim şekliyle ilgilidir. Wendt'in söylemiyle devletlerin dış politika davranışları sonucunda ortaya çıkan anarşik ortam devletlerin bir ürünüdür bir başka deyişle aktörler tarafından inşa edilir.⁴³⁹ Ancak dış politikanın kaynağını oluşturan kimlik ve çıkar yapıları inşalarının ardından devletler için sosyal bir gerçeklik haline geldiğinden değişimleri kolay değildir⁴⁴⁰ ve bu yapı ne kadar içselleştirilmişse, dönüşmesi de o kadar zor olacaktır. Buna rağmen Wendt uluslararası sistemin yapısının değişebileceğini savunmaktadır çünkü yapı, aktörlerin eylemlerinin bir aracıdır ve sonuçta aktörlerin eylemleri sonucunda değişebilir.⁴⁴¹ Ancak uluslararası alanda aktörlerin kimliklerinin ve çıkarlarının bireysel temelde değişmesi, uluslararası sistemin bütünsel yapısını değiştiremez.⁴⁴² Dolayısıyla uluslararası sistemin anarşik yapısını değiştirmenin yolu, Wendt'e göre kimliklerin "kolektif kimlik" oluşturacak şekilde değişmesidir.⁴⁴³ Bu bağlamda Pakistan'ın Afganistan'a yönelik politika davranışlarını anlamlandırabilmek için iki ülkenin

⁴³⁷ Rumelili, "Kimlik", s.260-261

⁴³⁸ Bozdağlıoğlu, "Constructivism and Identity Formation: An Interactive Approach", s. 142.

⁴³⁹ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s.255; Yalvaç, "Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi", s. 80-81.

⁴⁴⁰ Hollis ve Smith, "Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations", s. 402.

⁴⁴¹ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 383-388.

⁴⁴² Ibid., s. 388.

⁴⁴³ Idem.

ilişkilerine tesir eden ortak noktalar ve rekabet alanlarının incelenmesi önemlidir.

A. Pakistan Devletinin Kimliksel Bağlamda Genel Dış Politika Yönelimi

Devletlerin dış politikalarını gerek ülke içindeki gerekse sınırları dışındaki maddi ve düşünsel nitelikteki faktörlerin etkilediği açıktır. Bu sebeple bağımsızlığından itibaren Pakistan'ın jeopolitik ve stratejik konumu, askeri kapasitesi ve iç kamuoyu, iktisadi gücü, sosyo-kültürel yapısı ile uluslararası ortamdaki güçler dengesi dış politika yönelimlerini şekillendirmiştir. Bu faktörlerin bir kısmı yapısal, bir kısmı ise konjonktürel olmuştur. Değişmesi oldukça zor olan ülkenin konumu, askeri ve iktisadi gücü gibi yapısal faktörlerin yanında sosyal etkileşime bağlı olan sosyo-kültürel yapı, siyasi kültür, uluslararası sistemin yapısı gibi konjonktürel faktörler dinamik olmalarından ötürü zaman içerisinde değişiklikler gösterebilmiştir.⁴⁴⁴ Bazı devletler dış politika pratiklerini muhafazakâr bir yapı ile Batı karşıtlığı içerisinde inşa ederken Pakistan gibi bazı devletler ise yapay düşmanlar inşa etme (öteki) yolunu seçmiştir. Devletlerin “ben” ve “öteki” inşası üzerinden kendi kimliklerini güçlendirme çabası varlıklarını da meşrulaştırma ve korumanın bir yöntemi olagelmıştır.⁴⁴⁵

Pakistan'ın dış politikası Eyüp Han tarafından "Pakistan'ın güvenliğine, özgürlüğüne ve ilerlemesine önem veren güçlü dostlar ile ilişki kurmak" şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁴⁶ Dış politika anlamında 1947 yılında bağımsızlık kazandığını söyleyebileceğimiz Pakistan ekonomik ve güvenlik kaygılarından dolayı 1950'lerin ortası ve sonlarına doğru, 1980'lerde ve Eylül 2001'den günümüze kadar Batı ve özellikle ABD ile birlikte yakın ilişkiler kurma politikası izlemiştir. 1960'ların ortasından 1970'lerin sonuna kadar

⁴⁴⁴ Mustafa Aydın, “Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 35, Ekim 1999, s. 154-156.

⁴⁴⁵ Ertem, “Kimlik ve Güvenlik İlişkisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: “Kimliğin Güvenliği” ve “Güvenliğin Kimliği””, s. 196.

⁴⁴⁶ Vladimir Moskalenko, “Pakistan's Foreign Policy”, *Asian Survey*, Vol.14 (3), 1974, s. 269.

tarafsız/bağılantısız bir politika izleyen Pakistan Müslüman devletlerle olan etkileşime ve küresel gelişmelere büyük önem vermiştir.⁴⁴⁷ Soğuk Savaş döneminde ise kutuplar arasındaki güç mücadelelerinde, Pakistan gibi jeostratejik önemi olan ülkeler, yakın oldukları bloğun büyük güçleri tarafından özellikle askerî bakımdan oldukça desteklenmiştir.⁴⁴⁸

Pakistan'ın kuruluşundan itibaren aşması gereken önemli içsel travmaların yanı sıra Soğuk Savaş süresince Keşmir meselesinden kaynaklanan Hindistan ile yapılan savaşlar⁴⁴⁹ ve Afganistan'la yaşanan Peştunistan ve sınır problemleri⁴⁵⁰ gibi uzun süren bölgesel sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Pakistan bu sorunlar karşısında kimi zaman askeri güç kimi zaman da diplomasi kanalını kullanmaya çalışmıştır.

Bölgede süregelen ve çözüm bulamayan sorun sahaları Pakistan'ın dış politika pratiklerinde de zaman zaman çelişkilere sebep olmuştur. Zira Pakistan, bazı dönemlerde terör gruplarına destek veren bir politika izlemiştir.⁴⁵¹ Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali sürecinde Batılı devletler tarafından desteklenen mücahit grupların medreselerde yetiştirilmesine ev sahipliği yapan⁴⁵² Pakistan, coğrafyasında hayat sahası bulan ve kendisine dahi bir tehdit olan Taliban terör örgütünü Afganistan ve Hindistan politikaları çerçevesinde etkili bir araç olarak kullanmıştır.⁴⁵³ Özellikle Hindistan'ın, Pakistan'ın

⁴⁴⁷ Ibid., s. 267.

⁴⁴⁸ Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 3.

⁴⁴⁹ M. Shankar, "Pakistan's Foreign Policy", **Strategic Analysis**, Vol.5, 1981, s. 31; Ahmed, "Military and the Foreign Policy of Pakistan", s.318-319

⁴⁵⁰ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 160; Khurshid Hasan, "Pakistan-Afghanistan Relations", **Asian Survey**, Vol.2, No.7, September 1962, s. 14; Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 3.

⁴⁵¹ Shalini Chawla, **Pakistan's Afghanistan Policy and a Troubled Peace Process**, 05 May 2020, Institute of Peace and Conflict Studies internet sitesi, http://www.ipcs.org/comm_select.php?articleNo=5684, erişim tarihi: 21.09.2020

⁴⁵² Narayanan, **Pakistan & Afghanistan: Understanding Islamabad's Policies and Strategies**, s. 3.

⁴⁵³ Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 3; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s.141, 154.

zengin yer altı kaynaklarına sahip Belucistan eyaletindeki ayrılıkçı hareketlere verdiği desteğe⁴⁵⁴ karşılık Pakistan Taliban ve bazı radikal dinci grupları Hindistan'a yönelik önemli bir denge unsuru olarak elinde tutmaktadır.⁴⁵⁵

Pakistan'ın dış politika enstrümanlarından en önemlisi ise şüphesiz sahip olduğu nükleer silah kapasitesidir. Pakistan, konvansiyonel silah gücünün zayıflığını telafi etmek için nükleer programı benimsemiştir. Müslüman ülkeler arasında nükleer silah yeteneğine sahip tek ülke olan Pakistan,⁴⁵⁶ bu kapasitesinden ötürü Hindistan, Çin, ABD ve Rusya başta olmak üzere diğer ülkeler ile olan ilişkilerine farklı boyutlar katabilme esnekliğine sahiptir. Bu bağlamda, içsel yapılar ve uluslararası aktörlerle kurmuş olduğu ilişkiler sonucunda oluşan kimliği ve bunun sonucunda oluşturulan çıkarlar Pakistan'ın dış politika davranışlarına temel teşkil etmiştir. Bu davranışlar zaman içerisinde konjonktürel ve uluslararası alandaki gelişmelere bağımlı olarak değişmiş ve yeniden şekillenmiştir. Bu sebeple Pakistan'ın dış politika analizi birey, devlet ve sistem düzeyinde ve politika değişiklerinin görüldüğü dönemler olarak tarihsel bir bakış açısıyla analiz edilmesi gereklidir.

Pakistan'ın gerek sivil gerekse askeri karar alıcı elitleri dış politikasında, ilkesel olarak uluslararası hukukun temel kurallarını benimseyen, özellikle bağımsızlığa saygı duyan, dostane ilişkiler temelinde diğer ülkelerin içişlerine karışmamayı hedefleyen, Müslüman uluslar ve özellikle komşu devletler ile iş birliği yapan bir ülke olma hedefini benimsemiştir.⁴⁵⁷ Nitekim Pakistan'ın kurucu lideri Muhammet Ali Cinnah ülkenin dış

⁴⁵⁴ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 164, 168; Bhatnagar ve Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", s. 93.

⁴⁵⁵ Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s.347; Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 3; Bhatnagar ve Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", s. 88.

⁴⁵⁶ Fani, "Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11", s. 54-55.

⁴⁵⁷ Hussain Shaheed Soharwardi, "Pakistan-US Foreign Policy Interaction (1947-2010): A Discourse Assessment", (ed.) Safdar Mehmood, **Current Affairs Digest**, Book No. 200, Lahore, April 2011, s. 95.

politika hedeflerini; “*Dış politikamız, dünya uluslarına karşı dostluk ve iyi niyettir. Herhangi bir ülkeye veya millete karşı düşmanca bir tutum içinde olmayacağız. Ulusal ve uluslararası ilişkilerde dürüstlük ve adalete inanıyoruz ve dünya barışına ve refahın teşvik edilmesine azami katkıyı yapmaya hazırız. Pakistan ezilen ve bastırılmış olan halklara yönelik maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyecek ve Birleşmiş Milletler Şartı’nın ilkelerini yerine getirmeye saygı gösterecektir*” ifadeleriyle dile getirmiş ve Pakistan’ı uluslararası ortama bu şekilde tanıtmıştır.⁴⁵⁸ Benzer şekilde bir başka mülakatında “*dış politikamız dünyanın bütün milletlerine karşı destek ve iyi niyet göstergesidir ve herhangi bir ülkeye karşı düşmanca bir tutumda bulunmayacağız*”⁴⁵⁹ şeklinde kendilerini nereye konumlandığını belirtmiştir. Daha sonra 1973 yılında hazırlanan Pakistan Anayasasında dış politika esasları “*Müslüman ülkeler arasında İslam birliği temelinde dostane ilişkileri korumak ve güçlendirmek için gayret etmek, Asya, Afrika ve Latin Amerika halkının ortak çıkarlarını desteklemek, uluslararası barışı ve güvenliği teşvik etmek, tüm uluslar arasında iyi niyet ve dostane ilişkileri geliştirmek, uluslararası anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesine çaba göstermek*” şeklinde belirlenmiştir.⁴⁶⁰

Bağımsızlığının ardından dış politikasını dönemin Soğuk Savaş koşullarına göre realist bir çerçevede biçimlendirmiş olan Pakistan’ın politika yapıcıları, o dönemde çevresel yapıları ideolojik bir yaklaşım içeren realist perspektiften değerlendirmiş, bölünmesi sonrasında Pakistan’ın İslam devleti olarak kurulmasını kabullenemeyen bir Hindistan tehdidinin var olduğu Hobesyan bir anarşik yapı olarak algılamıştır.⁴⁶¹ Varlığını ve

⁴⁵⁸ Rizvi, “Pakistan’s Foreign Policy: An Overview 1947-2004”, s. 10.

⁴⁵⁹ Pakistan Dışişleri Bakanlığı (Ministry of Foreign Affairs Government of Pakistan) internet sitesi, <http://www.mofa.gov.pk/>, erişim tarihi: 29.10.2019; Aktaş, **Pakistan Dosyası**, s. 64-65.

⁴⁶⁰ G. W. Choudhury, "New Pakistan's Constitution, 1973", **Middle East Journal**, Vol. 28 (1), 1974, s. 10.

⁴⁶¹ Pande, **Explaining Pakistan’s Foreign Policy: Escaping India**, s. 2.

meşruiyetini başta Hindistan olmak üzere çevre ülkelere yönelik beka sorunları⁴⁶² üzerinden açıklayan Pakistan, iç politikasının yanı sıra güvenlik algıları ve dış politikasını da bu bakış açısı ile şekillendirmiştir. Dolayısıyla Pakistan'ın kendi bekasına dayalı sorunları, Hindistan temelli üretilen “öteki” politikaları ile doğrudan ilişkilidir. Sonuçta, bağımsızlığından itibaren ortaya sürülen konular ve oluşturulan tüm politikalar Hindistan'ın Pakistan devletinin varlığını ve bütünlüğünü tehdit ettiği bilincinden hareket etmiştir. Zira Hindistan'da Pakistan'ın ayrı bir devlet olarak kısa bir süre sonra varlığını kaybedeceği ve yeniden Hindistan'a katılacağına yönelik açıklamalar yapan kesimler bulunmaktaydı ve Hindistan'ın Keşmir'e müdahalesi de bu söylemleri destekler nitelikte algılanmıştır.⁴⁶³ Böylece Hindistan düşünce boyutunda kendisinden korku, endişe ve kuşku duyulan bir obje haline getirilmiştir. Bunun da ötesinde, ülkenin sivil ve asker elitleri dahi bu algıyı benimsemiş ve Hindistan'ı devletin bir dış tehdidi olarak görmüşlerdir.

Ülkenin kurucusu Cinnah, Pakistan'ın dış politikasını, “tüm uluslara karşı dostça ve iyi niyetli” olarak tarif ederken Başbakan Liyakat Ali Han, Pakistan'ın “uluslararasıdaki ideolojik çatışmalarda yer almayacağını” belirtmekte idi.⁴⁶⁴ Ülkenin kurucusu Cinnah'ın kendi ifadelerinde de belirttiği şekliyle “birçok sorunla birlikte henüz yeni doğmuş olan Pakistan'ın herhangi bir güce yaslanma veya taraf olma lüksü yoktu”.⁴⁶⁵ Dolayısıyla bağımsızlık sürecindeki dönemin koşulları ve bunların yarattığı etkiler dikkate alındığında yeni ortaya çıkan bir devlet olan Pakistan, bağımsız ve egemen karar

⁴⁶² Panhwar, “Foreign Policy of Pakistan”; Kumar, “Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges”, s. 3; Khan, “Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy”, s. 143.

⁴⁶³ William J. Barnds, **India, Pakistan and the Great Powers**, Pall Mall Press, London, 1972, s. 72.

⁴⁶⁴ Samuel Martin Burke ve Lawrence Ziring, **Pakistan's Foreign Policy: An Historical Analysis**, Oxford University Press, London, 1973, s. 147.

⁴⁶⁵ Muhammad Subtain, Mazher Hussain, Muhammad Anwar Farooq ve Mumtaz Khan, “Dimensions of Pakistan's Foreign Policy: From inception to the 9/11 incident (1947-2001)-An analytical study”, **International Journal of Multidisciplinary Research and Development**, Vol. 3 (4), April 2016, s. 61-62.

verebilme yeteneğine sahip olamamış, bölgesel gelişmeler karşısında kendi başına ve çevresinden bağımsız politika inşasında yeterli olamamıştır. Bu sebeple bağımsızlığından itibaren güvenlik ve ekonomik kalkınmayı dış politikasının merkezine yerleştiren Pakistan, kuruluşunun ilk yıllarında tarafsız bir duruş sergilemiştir.⁴⁶⁶ Bu dönemde Pakistan'ın dış politikasının ağırlık noktalarını Hindistan ile yaşadığı Keşmir sorunu ve Afganistan ile yaşadığı sınır meselesi oluşturmuştur. Bu sebeple çevresel potansiyel tehditler karşısında Pakistan kendi bekası için Müslüman kimliği ile İslam dünyasına yönelmiş, Müslüman ülkelerle dayanışma politikası izlemeye başlamıştır. Ancak 1949-1952 yılları arasında İslam birliğini gerçekleştirmek için düzenlenen uluslararası konferanslarda aynı inanca, stratejik kaygılara ve bakış açısına sahip İslam Birliği'nin kurulması önerisine diğer devletler tarafından destek verilmemiştir.⁴⁶⁷ Dolayısıyla Pakistan'ın kuruluşunda dile getirdiği bölgedeki Müslüman devletlerle dayanışma ve kardeşlik ruhu içinde iş birliği beklentileri 1950'li yıllarda arzulanan sonuçları vermemiş ve Pakistan bölgedeki Müslümanlığın heterojen yapısı ile tanışmıştır. Bölgedeki tüm Müslüman devletlere destek vermesine karşın din ortak kimliği temelli iş birliği beklentisine beklediği karşılıkları almaması Pakistan'da hayal kırıklığı yaratmıştır. Ancak Pakistan'ın öngöremediği husus ise İslam kimliğinin algılayış biçimi ve ortak çıkar yaratma öngörüsü yanılgısı ile açıklanabilir. Dönemin Pakistan liderleri, İslam milliyetçiliği ile Pakistan milliyetçiliğini eşdeğer görmekte idi.⁴⁶⁸ Bu kabullenme çerçevesinde Pakistan, İslam kimliği temelli bir ulus oluşturma ve güvenlik sağlamayı hedeflemişken, diğer bölge devletlerinin önceliği, sömürge devletlerine karşı mücadele vermek olmuştur.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Ahmed, "Military and the Foreign Policy of Pakistan", s. 318.

⁴⁶⁷ Rizvi, "Pakistan: Ideology and Foreign Policy", s. 49-50.

⁴⁶⁸ Chopra, "Islamic Fundamentalism and Pakistan's Foreign Policy", s. 244-245.

⁴⁶⁹ Rizvi, "Pakistan: Ideology and Foreign Policy", s. 49-52.

İslam birliği politikasında umduğu başarıyı elde edemeyen⁴⁷⁰ Pakistan, ülkenin kurucu siyasi elitlerinin Batılı eğilimleri bunun yanında Hindistan'ın Sovyetler Birliği ile yakın ilişkilerinden dolayı uluslararası alanda yalnız kalmamak için özellikle ABD ile 1952 yılından itibaren iyi ilişkiler kurmuştur. ABD'nin SSCB'yi çevreleme politikasının bir unsuru olması karşılığında 1954'te ABD'den askeri yardım almaya başlamış ve giderek ABD'ye daha bağımlı bir hale gelmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi şüphesiz Pakistan'ın ekonomik güçlükleri nedeniyle güvenliği için gerekli olan askeri yapıyı kendi imkanlarıyla gerçekleştiremeyecek olmasıdır. Bu sebeple 1954'te SEATO ve 1955'te CENTO gibi Batı bloğu ve bölge ülkelerinin oluşturdukları güvenlik yapılanmalarına dahil olan Pakistan müttefikleriyle çeşitli alanlarda iş birliği sağlamaya çalışmıştır.⁴⁷¹ Bu gelişmeler neticesinde Pakistan dönemin Soğuk Savaş siyasetine dahil olmuştur.⁴⁷² Soğuk Savaş döneminde ABD başta olmak üzere Batı bloğundan çeşitli askeri ve mali yardım alsa da Hindistan'a karşı Çin ile iş birliğini⁴⁷³ geliştirmek suretiyle esnek bir dış politika veya bir başka deyişle denge politikası izlemiştir.⁴⁷⁴ Devlet kurumlarının oluşumunda, idari, mali ve ekonomik yapılanmada, anayasanın yapımı ve dış politikanın formülasyonunda uluslararası ilkelere saygılı bir vizyona sahip olmaya çalışan Pakistan, başta Keşmir sorunu olmak üzere uluslararası nitelik taşıyan sorunları BM Şartı çerçevesinde çözme yoluna gitmiştir.⁴⁷⁵

1958'de ülkede yaşanan darbe (Eyüp Han) sonrasında devletin laikleşme süreci, 1965

⁴⁷⁰ Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 146.

⁴⁷¹ Deniz Kux, **The United States & Pakistan 1947-2000: Disenchanted Allies**, Johns Hopkins University Press, Washington, 2001, s. 60; Shankar, "Pakistan's Foreign Policy", s. 23.

⁴⁷² Moskalenko, "Pakistan's Foreign Policy", s. 267.

⁴⁷³ Shahid M. Amin, **Pakistan's Foreign Policy: A Reappraisal**, Oxford University Press, Karachi, 2002, s. 2-4.

⁴⁷⁴ "Pakistan: A flexible foreign policy", **The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs**, London, 1963, s. 87-88; Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 347; Curtis, "The reorientation of Pakistan's foreign policy toward its Region", s. 255.

⁴⁷⁵ Subtain, Hussain, Farooq, ve Khan, "Dimensions of Pakistan's Foreign Policy: From inception to the 9/11 incident (1947-2001)-An analytical study", s. 61-62.

yılında Hindistan’la yaptığı savaşın olumsuz sonuçlanması, bu savaş süresince SEATO ve CENTO başta olmak üzere Batı’nın desteğinin beklentilerin altında kalması,⁴⁷⁶ ve ABD’nin uyguladığı ambargolar gibi gelişmeler sonucunda Pakistan, Batı bloğu dışındaki ülkelerle de ilişki kurmaya çalışmıştır.⁴⁷⁷ 1970 ve 1980’li yıllarda Çin ve Sovyetler Birliği’ne yapılan karşılıklı ziyaretler⁴⁷⁸ ile Pakistan kendisine yeni hareket alanı yaratmaya çalışmış, ordusunu modernleştirmek için Çin Halk Cumhuriyeti’ne yönelmiş,⁴⁷⁹ ayrıca kendisine destek veren İran ve Körfez ülkeleriyle de dengeli ilişkiler tesis etmiştir.⁴⁸⁰

1971 yılında iktidara gelen Başbakan Zülfikar Ali Bhutto da ABD ile olan yakın ilişkiler ve SEATO, CENTO gibi Batılı örgütlerde yer alma yanında Çin ve Sovyetler Birliği ile birlikte Müslüman ülkelerle olan iş birliğini geliştirmeye büyük önem vermiş,⁴⁸¹ İran ve Suudi Arabistan’la ilişkilerini sürekli dengede tutmaya çalışmış, sosyalizmle dini harmanlamak adına “İslami Sosyalizm”⁴⁸² politikasını uygulamaya başlamıştır.⁴⁸³ Farklı ülkeler ile ilişki kurma motivasyonu Pakistan’ın ABD’den aldığı yardımların azalması ve

⁴⁷⁶ “Pakistan: Foreign policy under review”, **The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs**, 1962, Vol. 52, s. 197.

⁴⁷⁷ “Pakistan: A flexible foreign policy”, **The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs**, 1963, Vol. 54, s. 88-89; Rizvi, “Pakistan: Ideology and Foreign Policy”, s. 52-53; Wagner, “Pakistan’s Foreign Policy Between India and Afghanistan”, s. 248.

⁴⁷⁸ Pakistan Cumhurbaşkanı Yahya Khan Kasım 1970’de; Pakistan Başbakanı Z.A.Bhutto 1972, 1974 ve 1976’da; Pakistan Cumhurbaşkanı Ziya ül-Hak Aralık 1977, Mayıs 1980, 1982’de Çin’e ziyaret gerçekleştirmiştir. Çin Devlet Başkanı Li Xiannian Mart 1984’de; Çin Komünist Partisi Genel Sekreteri Zhao Zhiyang Haziran 1981 ve Haziran 1987’de; Çin Komünist Partisi Genel Sekreteri Li Peng Kasım 1989’da Pakistan’a ziyaret gerçekleştirmiştir. Pakistan Başbakanı Z.A.Bhutto Mart 1972 ve 1974’de SSCB’ye ziyaret gerçekleştirmiştir.

⁴⁷⁹ Gardezi, “The Resurgence of Islam, Islamic Ideology and Encounters with Imperialism”, s. 309.

⁴⁸⁰ Safia S. Mohammadally, “Pakistan-Iran Relations (1947-1979)”, **Pakistan Horizon**, Vol. 32 (4), 1979, s. 53-55.

⁴⁸¹ Ziring, “Recent Trends in Pakistan’s Foreign Policy”, s. 295-296, 304.

⁴⁸² Akbar, **Tinderbox: The Past and Future of Pakistan**, s. 251; Cohen, “Pakistan: Arrival and Departure”, s.1; Pakistan Halk Partisi, 1967’de kurulduğunda “İslami Sosyalizm” politikasını savunmuş, toprak reformu, gelir dağılımı gibi ekonomik talepler ile İslam’ı harmanlayan bu yaklaşım, partinin 1970’li yıllardaki başarısını sağlamıştır.

⁴⁸³ S. T. Kheli, “In Search of an Identity: Islam and Pakistan’s Foreign Policy”, (ed.) A. Dawisha, **Islam in Foreign Policy**, London, 1983, s. 75.

beklediği desteği görmemiş olmasından dolayı kendisini Hindistan karşısında koruyabilme endişesini yaşamış olmasından kaynaklanmıştır. Zira bu dönemde yaşanan 1973 Arap-İsrail savaşı, petrol krizi ile Hindistan'ın nükleer yetenek kazanması Pakistan'ı dış politikasını yeniden şekillendirmeye zorlamıştır. Bu yakınlaşma ve denge politikası sonuçlarını 1971 Hindistan-Pakistan savaşında göstermiş; İslam ülkeleri Pakistan'a destek vermiş, Bangladeş'in bağımsızlığını Pakistan tanımadan önce diğer Müslüman ülkeler de tanımamıştır.⁴⁸⁴ Bu çerçevede 1970'li yıllarda bölge ülkeleri arasında İslamiyet dış politikada öne çıkmış ve bir dayanışma ortamı oluşmasına zemin sağlamıştır.

Bhutto'yu 1977'de askeri darbeyle devirerek iktidarı ele alan Ziya ül-Hak, siyasi destekten yoksun olan rejimini meşrulaştırmak için yine İslam olgusunu kullanmıştır.⁴⁸⁵ İslami temellere⁴⁸⁶ dayanan bir ülke yaratma arzusunda olan Ziya ül-Hak tüm dışsal baskılara rağmen Bhutto döneminde başlatılan nükleer silahlanma programına devam etmiş, Bhutto'nun dış politikasını izleyerek İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem vermiştir. SSCB'nin Afganistan'ı işgal ettiği dönemde, bu coğrafyada İslam ülkelerinin birlikteliği daha önem kazanmıştır. Nitekim, ABD dış politikası açısından İslamiyet'in rolü 1970'lerin sonuna doğru SSCB'yle ilişkiler ve sosyalizmle rekabet çerçevesinde daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Pakistan, komünizmle

⁴⁸⁴ Chopra, "Islamic Fundamentalism and Pakistan's Foreign Policy, s. 247; Rizvi, "Pakistan: Ideology and Foreign Policy", s. 54.

⁴⁸⁵ R. Kaur, **Islamic Co-operation and Unity**, Deep & Deep Publications, New Delhi, 1993, s. 67; Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 351; Milam & Nelson, "Pakistan's Populist Foreign Policy", s. 122; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 145-146; Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s. 247.

⁴⁸⁶ Ziya ül-Hak, inanç ve fikir yapısı konusunda şöyle demektedir: "... Bir milletin gerçek gücü, ideal sahibi ferdlerin çokluğu ile ölçülür. İdeali olmayan bir millet, ne kadar güçlü olursa olsun, eninde sonunda yıkılmaya ve tarihten silinmeye mahkumdur. Kültür emperyalizminin en önemli hedefi, bir milleti geleceğe dönük ideallerden mahrum bırakmaktır. Bütünüyle Müslüman olan Pakistan için, milli hayatın ve ideallerin İslam ile tespit edilmesi ve sınırlanması Pakistan'da çok çeşitli etnik gruplar oluşu sebebiyle, İslamiyetin birleştirici özelliği, güçlü bir din kardeşliği ve İslam'ın emrettiği dayanışma duygusu; Pakistan'ın bütünlüğü ve bölünmezliği için en güçlü teminatıdır. Pakistan'ın gelişmesi ile toprak ve millet bütünlüğünün idamesi, ancak İslami yaşayış tarzı ile mümkündür. Pakistan'ın durumundaki mantıki yön bir yana, halkın tabii eğilimi onları bu inancı benimsemeye, milliyet ve memleketlerin temel dayanağını bütünleştirmeye yönelmiştir. İslamiyet ayrıca, fert ve toplum için sosyal ve ekonomik adaleti temsil eder ve adil bir toplumun meydana gelmesine önem verir..." (Şerif el-Mücahid'in Pakistan İdeolojisi isimli yazısından).

mücadelenin ilk cephesi olmuş ve darbe ile iktidarı ele alan Ziya ül-Hak ve askeri kanat meşru bir hal almıştır. Bu bağlamda Ziya ül-Hak, daha önceden izlenen denge politikasından farklı bir biçimde Hindistan, İran, Afganistan ve Çin ile ilişkilerini devam ettirmenin yanında Suudi Arabistan ve Körfez emirliklerine daha çok yakınlaşmıştır.⁴⁸⁷ Ancak Pakistan'ın nükleer silahlanma programına devam etmesi ABD ile olan ilişkilerin gerilmesine yol açmıştır.⁴⁸⁸

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaline kadar geçen dönemde art arda askeri diktatörlük yönetimleri altında yaşayan Pakistan'ın siyasal yaşamında Eyüp Han, Ziya ül-Hak ve Pervez Müşerref tarafından yapılan darbeler iz bırakmışlardır. Ülkede yaşanan bu içsel süreçler sonucunda ordu, dış politika, güvenlik politikaları ile ülkenin kaynak kullanımı ve ülke içi siyasi konularda oldukça etkin bir belirleyici rol edinmiş ve ülke çıkarları büyük oranda “ulusal güvenlik” adı altında silahlı kuvvetler tarafından inşa edilmiştir.⁴⁸⁹

Soğuk Savaş dönemi şartlarında Batı tarafından kendisine Sovyetler Birliği'nin bu bölgede etki sahasını genişletmesinin önünde önemli bir savunma hattı rolü verilen Pakistan, bu süreç içerisinde doğal olarak önemli siyasal fonksiyonlar kazanmıştır. Nitekim 1980'lerin hemen öncesinde yaşanan İran İslam Devrimi ve SSCB'nin Afganistan'ı işgali gibi bölgesel gelişmeler Pakistan'ı bölgede daha da önemli bir aktör haline getirmiştir.⁴⁹⁰ SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmemesi ve sonrasında Afganistan'dan geri çekilmesi maksadıyla göstermiş olduğu diplomatik çaba sonuç vermeyen ABD,

⁴⁸⁷ Muhammad Hussain, **Pakistan and Changing Regional Scenario**, Zaildar Park Ichhra, Lahore, 1988, s. 7-10.

⁴⁸⁸ Shah, “Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium”, s. 348.

⁴⁸⁹ Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 25; Khan, “Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy”, s. 143.

⁴⁹⁰ Shah, “Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium”, s. 348; Pande, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, s. 27-29.

Pakistan ile iş birliği yaparak 1980’li yıllar boyunca Pakistan’da bulunan Afganlı mücahitlere ve hükümet karşıtı güçlere ekonomik ve askeri destek vermiştir.⁴⁹¹ Pakistan, 1980’ler boyunca Sovyetlere karşı verilen Afgan mücadelesinde ve 2000’li yıllarda teröre karşı icra edilen operasyonlara verdiği desteğin karşılığında gerek maddi gerekse siyasi önemli kazanımlar elde etmiştir. Güçlenen ABD ilişkileri neticesinde 1980’li yıllarda Pakistan’ın nükleer programına ilişkin uygulanan kısıtlamalar kaldırılmış, ABD’den Pakistan’a yapılan ekonomik ve askeri yardımlar artmıştır.⁴⁹²

SSCB’nin uzun yıllar süren işgal dönemi Afgan halkına ağır bir yük getirmiş, bölgesel ve uluslararası güvenliğe ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Bu ortamda Taliban’ın güçlenmesi ve yükselişi mevcut istikrarsızlık durumuna yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu durum karşısında Pakistan uluslararası alanda SSCB’ye karşı diplomatik baskı sağlamak maksadıyla SSCB’nin BM Şartı’nın ilkelerini ihlal ettiği yönünde kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.⁴⁹³ Bununla birlikte Afganistan’ın işgali bağlamında Pakistan’ın politikası, ağırlıklı olarak Peştun gruplarından oluşan Afgan mücahitlerine destek verilmesi yönünde oluşmuştur.⁴⁹⁴ Bu sayede Pakistan muhtemel bir Afganistan-Hindistan ilişkisinin yeniden oluşturulmasını önlemek için Kabil’de dostane bir hükümete sahip olmak, bununla birlikte Afganistan coğrafyasını ve Orta Asya’ya koridorunu kullanarak Hindistan’a karşı stratejik derinlik oluşturmayı amaçlamıştır.⁴⁹⁵

Bahse konu bölgesel gelişmeler Pakistan’a ABD ve Batılı devletlerin siyasi, ekonomik ve

⁴⁹¹ Amina Khan ve Christian Wagner, “The Changing Character of the Durand Line”, **Strategic Studies**, Vol. 33 (2), 2013, s. 25; Rais Ahmad Khan, “US Policy Towards Afghanistan”, **Pakistan Horizon**, Vol. 40 (1), 1987, s. 69, 72, 77.

⁴⁹² Rizvi, “Pakistan’s Foreign Policy: An Overview 1947-2004,” s. 20; Fani, “Pakistan’s Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11”, s. 59.

⁴⁹³ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 159.

⁴⁹⁴ Rizvi, “Pakistan’s Foreign Policy: An Overview 1947-2004”, s. 20.

⁴⁹⁵ Ahmed ve Bhatnagar, “Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor”, s. 161-162.

askeri desteğini artırmış,⁴⁹⁶ ülkeye İslam dünyasında bir ağırlık kazandırmıştır.⁴⁹⁷ ABD, İran'ın boşluğunu doldurmak ve Sovyetler Birliği'nin ilerlemesini engellemek maksadıyla Pakistan'a olan askeri ve ekonomik yardımlarını artırmış,⁴⁹⁸ Pakistan'ın nükleer programı da bir bakıma görmezden gelinmiştir.⁴⁹⁹ Bunun yanında İran'da gerçekleşen Şii devrimi, İran'ın rejim ihracı söylemlerinden dolayı Körfez ülkeleri arasında ciddi bir sorun olarak algılandığı gibi, Pakistan'da da ülkede yaşayan Şiilerin siyasallaştırılması tehdit olarak görülmüştür.⁵⁰⁰

Bu dönemde Pakistan Müslüman devletlerle samimi ilişkiler politikasının olumlu sonuçlarını İslam Konferansı Örgütü vasıtasıyla Afganistan krizinde kendi topraklarına göç eden Afgan mültecilerine yardım edilmesi kapsamında talep ettiği maddi desteğe karşılık verilmesi ile görmüştür. İslam kimliği bu süreçte birtakım Müslüman ülkelerle ticari, ekonomik ve teknolojik iş birliğinin geliştirilmesine yönelik imzalanan anlaşmalarla bütünleştirici bir unsur olarak öne çıkmıştır.⁵⁰¹

Hindistan ilişkilerinde kısa ömürlü olsa da iyi niyet ve göreceli uyum dönemi yaşayan Pakistan, Çin'e yönelik iş birliği politikalarını çeşitlendirme ve geliştirmeye devam etmiş, özellikle tarım, nükleer teknoloji, enerji üretimi ve özellikle savunma sanayi alanlarında ilişkileri geliştirmiştir. Çin ise Pakistan'ın Hindistan ve Afganistan politikalarına tam destek vermiştir.⁵⁰²

⁴⁹⁶ Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004", s. 20.

⁴⁹⁷ Hussain, **Pakistan and Changing Regional Scenario**, s. 16; Rizvi, "Pakistan: Ideology and Foreign Policy", s. 57.

⁴⁹⁸ ABD tarafından yapılan (Operation Cyclone) askeri yardım miktarı 1979'da 695.000 \$ iken, 1980'de yıllık 20-30 milyon \$'a yükselmiş, 1987'ye kadar yılda 630 milyon \$ olmuştur. bkz. Babar Ali, "Pak-US Military Relationship in 1980s." **Economic and Political Weekly**, Vol. 22 (14), 1987.

⁴⁹⁹ Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004," s. 20.

⁵⁰⁰ Fair, "The Militant Challenge in Pakistan", s. 112; Rizvi, "Pakistan: Ideology and Foreign Policy", s. 56; Curtis, "The reorientation of Pakistan's foreign policy toward its Region", s. 255.

⁵⁰¹ Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004," s. 20.

⁵⁰² Idem.

Afganistan sorununun çözüm sürecine girmesi, İran-Irak savaşının sona ermesi, Doğu Avrupa devletlerinde Sovyet rejimine karşı yükselen hareketler, SSCB'nin dağılma süreci ve 1990'ların başlarından itibaren Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ABD'nin ağırlık ve öncelik sahaları Doğu Avrupa coğrafyası olacak şekilde değişmiştir. Değişen dengeler ve öncelikler sonucunda doğal olarak fonksiyonel değerini yitiren Pakistan'ın uluslararası politikada sahip olduğu önem azalmaya başlamış,⁵⁰³ Ziya ül-Hak'ın ölümü ile de Pakistan iç politikasındaki dengeler sarsılmıştır.⁵⁰⁴

1990'larda Pakistan'ın dış politikası ABD'de ile olan ilişkiler, Afganistan sorunu, Keşmir ayaklanması ve bunun Hindistan ilişkilerine etkileri ve nükleer program gibi önemli meseleler çerçevesinde şekillenmiştir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesi sonrasında Afganistan'ın geleceği üzerinde İran ile bir rekabet dönemine girilmiştir.⁵⁰⁵ Zira İran, Afganistan'da yaşamakta olan Tacik ve Şii Hazara topluluklar üzerinden etkili olmaya çalışmıştır.⁵⁰⁶ Bu dönemde daha önce tedricen gelişen Hindistan ilişkileri ivme kazanmış ve bu durum 11 Eylül saldırısına kadar devam etmiştir.⁵⁰⁷

Pakistan'ın Afganistan'ın işgali sürecinde mücahit gruplara yönelik başlatmış olduğu destek politikası, özellikle ordu ve Pakistan İstihbarat Örgütü (ISI) tarafından devam ettirilmiştir. Bu İslami ayrılıkçı grupların faaliyet alanı başta Keşmir'in Hindistan kontrolündeki bölümleri ve Afganistan coğrafyası olmak üzere geniş bir bölgeye yayılmıştır. Söz konusu politika Pakistan'ı ABD ile karşı karşıya getirmiş ve ABD

⁵⁰³ Syed, "Pakistan in 1997", s. 123-124.

⁵⁰⁴ Curtis, "The reorientation of Pakistan's foreign policy toward its Region", s. 352.

⁵⁰⁵ Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 348.

⁵⁰⁶ Alireza Nader ve Joya Laha, **Iran's Balancing Act in Afghanistan**, RAND National Defense Research Institute, Santa Monica, 2011, s. 1.

⁵⁰⁷ Klare, **Rogue States and Nuclear Outlaws: America's Search for a New Foreign Policy**, s. 128.

tarafından terörist devlet ilan edilmesine kadar ilerlemiştir.⁵⁰⁸ Pakistan yönetimi İslam kavramı ve terör gruplarına destek vermek suretiyle vekalet savaşı türünden politikayı o kadar içselleştirmiştir ki 1996-2001 yılları arasında Afganistan'daki Taliban rejimine açık destek vermekten çekinmemiştir.⁵⁰⁹ Bu dönemde nükleer programından dolayı ABD yaptırımlarına maruz kalan Pakistan⁵¹⁰ dış politikasını ABD'den bağımsız ve ABD'ye rağmen hem Sovyetler Birliği hem de İran'la temaslar kurarak geliştirmiş, Çin ile devam eden ilişkilerini de derinleştirmiştir.⁵¹¹

1988 yılında Benazir Bhutto iktidara geldiğinde Pakistan yeniden ABD ile ilişkilerini geliştirmiş, Körfez ülkeleriyle ilişkileri bozmaksızın 1970'lerde uygulanan İslam ülkeleri arasındaki denge politikasına geri dönmüştür.⁵¹² 1990'da Navaz Şerif'in iktidara gelmesi ile de Ziya ül-Hak'ın dış politika uygulamalarına geri dönmüş; Ortadoğu'daki denge politikası terk edilerek Körfez Savaşı'nda Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinin yanında yer alınmıştır. Ancak bu dönemde Pakistan'ın başta ABD olmak üzere Batı ile ilişkileri gerilemiş, ABD'nin Kuveyt krizi sebebiyle Körfez'e bizzat konuşlanması sebebiyle Pakistan önemini bir kez daha yitirmiştir.⁵¹³

Bunun yanında Batılı devletlerin Hindistan'ın nükleer programı karşısında sert yaptırımlar uygulamadığını gören Pakistan, ihtiyaç duyduğunda başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin kendisine askeri ve ekonomik olarak yardım etmeyebileceğini görmüştür. Bu nedenle kendi bekası için büyük ekonomik yükü göz ardı ederek, nükleer

⁵⁰⁸ Fani, "Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11", s. 57; Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 198.

⁵⁰⁹ Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004," s. 21; Ashley J. Tellis, "Pakistan's Impending Defeat in Afghanistan," Carnegie Endowment for International Peace, 22 June 2012, <http://carnegieendowment.org/2012/06/22/pakistan-s-impending-defeat-inafghanistan>

⁵¹⁰ Abbasi ve Bakar, "Pakistan's Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu", s. 2934; Chopra, "Islamic Fundamentalism and Pakistan's Foreign Policy", s. 256.

⁵¹¹ Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 350.

⁵¹² Ibid., s. 352.

⁵¹³ Ibid., s. 348-349, 353.

programını geliştirmeye devam etmiştir.⁵¹⁴ Pakistan Hindistan'ın konvansiyonel silah gücü karşısında kendi güvenliğini sağlamak amacıyla nükleer programına büyük önem vermiş ve nükleer programını Hindistan'dan gelen güvenlik tehdidine karşı “asgari düzeyli caydırıcılık” politikanın parçası olarak tanımlamıştır.⁵¹⁵ Pakistan'ın 1998'de konvansiyonel ve nükleer silahlanmaya yönelik bir kısıtlama getirilmesi yönünde Hindistan'a yaptığı teklif, Çin ve diğer küresel tehditler sebebiyle Hindistan tarafından kabul görmemiştir. Dolayısıyla bu dönemde Hindistan ve Pakistan kendi güvenlik temelli politikaları nedeniyle nükleer programlarına devam etmiştir.⁵¹⁶ Bu nükleer yarışın gerginlik seviyesine tırmanması karşısında Şubat 1999'da imzalanan Lahor Anlaşması ile birtakım güven artırıcı tedbirlerin uygulanmasına karar verilmiş⁵¹⁷ olmasına rağmen bahse konu barış görüşmelerinin hemen ardından Mayıs-Temmuz 1999'da Pakistan ve Hindistan arasında Kargil Savaşı yaşanmıştır.⁵¹⁸

11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de gerçekleştirilen saldırılar sonucunda Pakistan dış politikası kaçınılmaz olarak ABD ve Afganistan temelinde şekillenmiştir. Bu dış politika değişikliği Pakistan'ın kendi iç dinamikleri veya iradesinden ziyade uluslararası ortamın baskılarından kaynaklanmıştır.⁵¹⁹ ABD, 11 Eylül saldırılarından Afganistan'da konuşlanmış olan El-Kaide terör örgütünü sorumlu tutmuş ve El-Kaide faaliyetlerine göz

⁵¹⁴ James Heitzman ve Robert L. Worden, **India, a country study**, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, September 1995, s. 17.

⁵¹⁵ Dipankar Banerjee, “Pakistan's Nuclear Proliferation and Its Impact on International and Regional Security”, **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 159.

⁵¹⁶ Rizvi, “Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004,” s. 21-22.

⁵¹⁷ Bhatnagar ve Mohan, “India-Pakistan Relations and Regional Stability”, s. 82.

⁵¹⁸ Hindistan'ın kış aylarında fena hava şartlarından dolayı boşalttığı Kargil tepelerindeki askeri tesisleri, 1999'da Pakistan güvenlik güçleri ve Keşmirli gruplar tarafından işgal edilmiştir. Hindistan tesisleri geri almak için başlattığı operasyonlarla kısa sürede birçok noktayı geri almıştır. Bunun üzerine Pakistan, ABD'nin baskısı ve arabuluculuğu üzerine birliklerini geri çekmiştir. Bu durum geniş çaplı bir savaşa dönüşmemekle birlikte, iki ülkeyi muhtemel bir nükleer savaşın eşiğine getirmiştir.

⁵¹⁹ Khan, “Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy”, s. 156; Fani, “Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11”, s. 53.

yuman Afganistan'daki Taliban rejimine yönelik askeri müdahalede bulunma kararı almıştır.⁵²⁰ Pakistan'ın Afganistan'daki Taliban rejimini desteklemesi ve Pakistan askeri ve istihbarat teşkilatlarının Taliban ile çok yönlü ilişkisi, bu dönemde ABD-Pakistan ilişkilerindeki gerginliği daha da derinleştirmiştir.⁵²¹ Bu gelişmeler sonucunda Pakistan, Afganistan'daki Taliban hükûmetini gayrimeşru ilan etmek zorunda kalmış ve ABD, Rusya ve Çin ile terörizmle mücadele konusunda iş birliğine başlamıştır.⁵²²

Bununla birlikte Pakistan Afganistan ile uzun bir sınıra sahiptir ve bu durum ABD ordusu için önemli bir avantaj sağlamıştır. Bu sebeple Pakistan kendi hava sahası ve bir kısım askeri üsleri ABD'nin kullanımına vermiş,⁵²³ Taliban ve El-Kaide'ye karşı Afganistan ve kendi topraklarında ortak askeri ve istihbarati hareketler icra etmeye başlamıştır.⁵²⁴ Bunun karşılığında ABD Pakistan'a yönelik yaptırımlarına son vermiş, askeri ve ekonomik desteğini artırmıştır.⁵²⁵ Ancak Pakistan'da Taliban ve El-Kaide'ye sempati duyan ve ABD karşıtı İslam temelli siyasi partilerin varlığı bu dönemde de devam etmiştir.⁵²⁶

2011 yılında Usame Bin Ladin'in ele geçirilmesini müteakip Pakistan'ın ABD'nin nezdinde yaşadığı prestij kaybı nedeniyle Pakistan tekrar Çin'e yönelmiştir.⁵²⁷ Çin, Hindistan'a karşı bir denge politikası bağlamında Pakistan'a verdiği konvansiyonel silah

⁵²⁰ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 6.

⁵²¹ K. Alan Kronstadt ve Kenneth Katzman, "Islamic Militancy in the Pakistan-Afghanistan Border Region and US Policy Relations", **Congressional Research Service Report**, RL34763, November 21, 2008, s. 6; Angel Rabasa, "Afghanistan", **From Insurgency to Stability**, RAND Corporation, 2011, s. 224.

⁵²² Abbasi ve Bakar, "Pakistan's Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu", s. 2934.

⁵²³ Fani, "Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11", s. 55.

⁵²⁴ Mary Anne Weaver, **Pakistan: In the Shadow of Jihad and Afghanistan**, Farrar Straus & Giroux Press, New York, 2002, s. 45-46; Abbasi ve Bakar, "Pakistan's Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu", s. 2934.

⁵²⁵ Fani, "Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11", s. 59.

⁵²⁶ Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004," s. 24-25.

⁵²⁷ Khan, "Foreign Policy of Pakistan in the Changing Regional and Global Settings", s. 17.

ve nükleer kapasite desteğine rağmen Pakistan'ın düştüğü siyasi ve ekonomik bunalımda beklediği desteği vermemiştir.⁵²⁸ Buna karşılık Çin de ABD ile benzer endişelere sahiptir. Çin, Pakistan'ın aşırılıkçı örgütlere verdiği örtülü destek ve ülke içi istikrarsızlıktan kendi ülke güvenliği bağlamında rahatsızlık duymuştur.⁵²⁹ Müslüman (Uygur) gruplara destek veren ayrılıkçı grupların Pakistan topraklarından da besleniyor olması Çin ile olan ilişkilerinde bir sorun alanı olarak ortaya çıkmıştır.⁵³⁰ 2013'te (Navaz Şerif'in üçüncü kez başbakanlık dönemi) ise Pakistan dış politika önceliklerini Hindistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi ve güvensizlik ortamının sonlandırılması olarak belirlemiş ve Hindistan ile olan ilişkilerini iş birliği ekseninde yeniden yapılandırmaya çalışmıştır.⁵³¹ Zira Şerif, komşu devletlerle dış politika ve güvenlik alanlarında ilişkilerin güçlendirmesini ve "iç işlerine karışmama" politikasıyla karşılıklı iyi ilişkiler tesisini hedeflemiştir.⁵³²

Soğuk Savaş döneminde realist perspektif çerçevesinde güvenlik kaygıları temelinde şekillenen ülke politikalarında, Soğuk Savaş sonrasında ekonomik kaygılar ön plana geçmiştir. Bu nedenle Soğuk Savaş döneminde süper güçler arası mücadelede, jeostratejik açıdan önemli konuma sahip olan Pakistan gibi ülkeler, dahil oldukları bloğun süper gücü tarafından ağırlıklı olarak askerî bakımdan desteklenmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise çevre ülkeler ve Batı ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve bu bağlamda ülke içinde demokratik yapılar zorunluluk haline gelmeye başlamıştır. Yeniden tanımlanan uluslararası ortamda Pakistan gibi orta büyüklükteki ülkeler için geniş hareket alanları

⁵²⁸ P. L. Bhola, "Nawaz Sharif's Foreign Policy: Response to the Emerging New World Order", (ed.) P.L. Bhola, **Post Cold War Development in South Asia**, 1995, s. 90.

⁵²⁹ Curtis, "The reorientation of Pakistan's foreign policy toward its Region", s. 257; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 147; Karim, "Mapping Pakistan's Internal Dynamics: Implications for State Stability and Regional Security", s. 4.

⁵³⁰ Karim, "Mapping Pakistan's Internal Dynamics: Implications for State Stability and Regional Security", s. 4; Ranade, "Pakistan's Relations with China and Implications for Regional Stability", s. 102, 109.

⁵³¹ Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 27.

⁵³² Resetting Pakistan's Relations with Afghanistan, **International Crisis Group**, Asia Report No.262, Belgium, 28 October 2014.

ortaya çıkmıştır. Pakistan için ekonomik gelişme başta komşularla ilişkilerin iyileştirilmesini gerekli kılmıştır. Bu sebeple Pakistan'ın en önemli komşusu olan Hindistan ve Afganistan ile ilişkileri büyük bir önem kazanmıştır.

Temmuz 2018 ayında yapılan seçimler sonucunda Pakistan'ın yeni Başbakanı olan İmran Han bölgesinde ekonomik kalkınma, barışçıl ilişkiler ve karşılıklı dayanışma koşulları yaratmak için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Bu bağlamda Hindistan ile olan diyalogu canlandırmak, Afganistan'ın barış ve yeniden imarı için destek vermek, Taliban tehdidini ortadan kaldırmak amacıyla başta Afganistan, ABD ve Çin olmak üzere bölgesel ve küresel devletlerle çeşitli platformlar oluşturmaya gayret etmiştir.⁵³³ Bunun yanında İran ve Suudi Arabistan'la mevcut ilişkilerin geliştirilmesine önem veren Pakistan eskiden olduğu gibi denge politikası izlemektedir. Bunun en önemli nedeni iki taraftan birini açıkça tercih etmesi Pakistan iç siyasetini ve istikrarını olumsuz etkileyecek olmasıdır.⁵³⁴

B. Pakistan'ın Afganistan Politikasını Şekillendiren Etkenler

Pakistan'ın bağımsızlığından sonra iki egemen ve sınır komşusu devlet olan Pakistan ve Afganistan arasında tarihi temellere dayalı iç içe geçmiş sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda oldukça zengin, ortak ve farklı ilişki alanları mevcuttur.⁵³⁵ Pakistan, Hindistan'dan algıladığı tehdit nedeniyle Afganistan'ı kendisi için “stratejik derinlik”

⁵³³ Rahat Shah, **The Foreign Policy of Pakistan under Imran Khan**, 23 February 2020, Modern Diplomacy internet sitesi, <https://moderndiplomacy.eu/2020/02/23/the-foreign-policy-of-pakistan-under-imran-khan/>, erişim tarihi: 21.09.2020

⁵³⁴ Ömer Aslan, “Pakistan’da İmran Han Dönemi ve Pakistan’ın Denge Politikasının Geleceği”, İran Araştırmaları Merkezi internet sitesi, 16 Ağustos 2018, <https://www.irancenter.org/pakistanda-imran-han-donemi-ve-pakistanin-denge-politikasinin-gelecegi/>, erişim tarihi: 24.04.2020

⁵³⁵ Hasan, “Pakistan-Afghanistan Relations”, s. 14; Vanda Felbab-Brown, “Pakistan’s Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, The National Bureau of Asian Research, NBR Special Report, No.55, Washington, February 2016, s. 125.

sağlayacak bir coğrafya olarak görmüştür.⁵³⁶ Bu gayri resmi olan ve resmi hiçbir dokümanda yer almayan,⁵³⁷ bununla birlikte politik ve askeri analiz çalışmalarında sıkça rastlanabilen stratejik derinlik kavramı, Afganistan'ı herhangi bir sıcak çatışma durumunda geri çekilebilecek, toparlanabilecek derinlik sağlayan bir coğrafya olduğu gibi aynı zamanda dini ve siyasi alanda Pakistan'a kaynak ve temel sağlayacak bir devlet olarak da algılanmıştır.⁵³⁸ Hatta Ziya Ül-Hak döneminde Afganistan, Hindistan ve Keşmir politikalarında kullanılabilecek terör gruplarına güvenli alan sağlayacak bir coğrafya olarak düşünülmüştür.⁵³⁹

Bağımsızlıktan sonra Pakistan yönetiminin ileri gelenleri Afganistan ile İslami kimlik temelinde iyi komşuluk ilişkileri kurma konusunda istekli olmuşlardır. Nitekim bağımsızlık ilanından kısa bir süre sonra, Muhammed Ali Cinnah, “iki kardeş devletin arasındaki ilişkinin çok güçlü ve uzun ömürlü olabileceğini ve Afganistan Başbakanı Liyakat Han ile sınır meselesi temelindeki sorunları tartışmayı istediğini” ifade etmiştir.⁵⁴⁰ Benzer şekilde Zülfikar Ali Bhutto, “Afganistan'ın Müslüman bir komşu ülke olduğunu ve bu sebeple her konuda iyi ilişkiler içinde olmayı istediklerini” beyan etmiştir.⁵⁴¹ Dönemin Afganistan Devlet Başkanı Hamid Karzai tarafından Pakistan ve Afganistan “yapışık ve ayrılmaz ikizler”⁵⁴² olarak nitelenmiştir. Başbakan Navaz Şerif

⁵³⁶ Narayanan, **Pakistan & Afghanistan: Understanding Islamabad's Policies and Strategies**, s. 5; Larry Hanauer ve Peter Chalk, “Pakistan”, **India's and Pakistan's Strategies in Afghanistan: Implications for the United States and the Region**, RAND Corporation, 2012, s. 37.

⁵³⁷ Riaz Mohammad Khan, “Overview of Pakistan's Afghan Policy and Future Perspectives”, **Strategic Studies**, Vol. 34 (1), Institute of Strategic Studies Islamabad, 2014, s. 9, 24.

⁵³⁸ Khan ve Wagner, “The Changing Character of the Durand Line”, s. 25.; Khan, “Overview of Pakistan's Afghan Policy and Future Perspectives”, s. 8-9.

⁵³⁹ Rifaat Hussein, “Pakistan's Relations with Afghanistan: Continuity and Change”, **Strategic Studies**, Vol. XXII, Islamabad, 2002, s. 55; Aidan Parkes, “Considered Chaos: Revisiting Pakistan's ‘Strategic Depth’ in Afghanistan”, **Strategic Analysis**, Vol. 43 (4), s. 307.

⁵⁴⁰ Umbreen Javaid ve Qamar Fatima, “An Analytical Study of Pakistan's Policy Toward Afghanistan Before the Taliban's Rise”, **Journal of Political Studies**, Vol.20 (2), 2013, s. 59.

⁵⁴¹ Idem.

⁵⁴² “Pakistan Our Twin Brother, India a Great Friend: Hamid Karzai”, **Times of India**, 5 October 5 2011; Rahimullah Yousufzai, “Pakistan-Afghanistan Relations: A Pakistani Narrative,” **PILDAT**, Islamabad, Mart 2011, Parliamentary DialoguePaper250311.pdf,

tarafından ise “Afganistan düşmanları Pakistan dostları olamaz” ifadesiyle Pakistan’ın Afganistan ile yakınlaşma isteğini dile getirilmiştir.⁵⁴³ Ancak bütün bu iyi ilişki kurma açıklamalarına rağmen Afganistan ile ilişkileri sorunlu olmuştur.⁵⁴⁴ Pakistan kendine has pratiklerle Afganistan’ı mümkün olduğunca kontrolü altına almaya çalışmıştır.

Pakistan, bağımsızlığının hemen ardından Afganistan ile her iki devletin arasındaki halihazırdaki sınırı oluşturan Durand Hattına yönelik anlaşmazlık ve Afgan kökenli Peştunların yoğun olarak yaşadığı Peştunistan eyaletinin statüsü konularında Afganistan ile karşı karşıya gelmiştir.⁵⁴⁵ Tüm bu konular, Pakistan’ın BM’de tanınması konusunda Afganistan’ın tek başına olumsuz tavır almasına etki etmiştir.⁵⁴⁶

Durand Hattı, iki ülkenin hükümetleri, istihbarat servisleri, silahlı kuvvetleri yanında etnik gruplar, kabileler, yerel seçkinler, ayrılıkçı gruplar, radikaller, kaçakçılar gibi farklı nitelikte etkili olan ve dikkate alınması gereken bileşenler içermektedir.⁵⁴⁷ Bu nedenle, iç içe geçmiş ve birbirine bağımlı ve etkileşimde olan etkenler sebebiyle dönemin Britanya Hindistanı ve Afganistan (güney ve güneydoğu) sınırlarını belirleyen düzenleme, bugüne kadar süregelen bölgedeki en önemli siyasi, askeri, toplumsal, güvenlik ve ekonomik sorunların temelini teşkil etmektedir.⁵⁴⁸ 1893’de Britanya Hindistan’ı adına İngiliz Dışişleri Sekreteri Sör Mortimer Durand ile Afganistan Emiri Abdur Rahman Han

<http://www.pildat.org/Publications/publication/FP/PakAfghan>

⁵⁴³ Mateen Haider ve Haider Irfan, “Nawaz Sharif pledges support in Afghan fight against Taliban” Dawn Gazetesi internet sitesi, 12 Mayıs 2015, <http://www.dawn.com/news/1181502>

⁵⁴⁴ Brown, “Pakistan’s Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics”, s. 124; Angel Rabasa, “Afghanistan”, **From Insurgency to Stability**, RAND Corporation, 2011, s. 209.

⁵⁴⁵ Hasan, “Pakistan-Afghanistan Relations”, s.14; Qandeel Siddique, **Pakistan’s Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant Movement and the Role of India and the US**, Danish Institute for International Studies (DIIS), Vol.08, 2011, s. 8-9; Wagner, “Pakistan’s Foreign Policy between India and Afghanistan”, s. 248.

⁵⁴⁶ Ahmed ve Bhatnagar, “Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor”, s. 159; Aktaş, **Pakistan Dosyası**, s.68-72; Ancak daha sonra Pakistan’ın müzakere teklifi ile olumlu yönde oy kullanmıştır.

⁵⁴⁷ Brown, “Pakistan’s Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics”, s. 126-129.

⁵⁴⁸ Khan, “Overview of Pakistan’s Afghan Policy and Future Perspectives”, s. 2.

tarafından imzalanmış ve halefleri tarafından da kabul edilmiş olan Durand Sınır Antlaşması ile belirlenen 2640 kilometrelik sınır hattı, bugünkü Pakistan'ın yaklaşık yarısını kapsayan bir alanı ilgilendirmektedir.⁵⁴⁹

1919 yılında Afganistan'da iktidara gelen Amanullah Han ülke içinde hanedan varisleri ve Peştun aşiretlerin isyanları ile mücadele ederken Mayıs 1919'da üçüncü Afgan-İngiliz savaşı başlamış, bu savaş sonunda İngilizler ile yapılan Ravalpindi Anlaşması sonucunda Afganistan bağımsızlığını kazanmıştır. 1893'de Durand Sınır Anlaşması ile belirlenmiş olan Durand Hattı konusunda net bir duruş olmamakla birlikte,⁵⁵⁰ Afganistan'ın Durand Sınır Anlaşması ile Britanya Hindistanı'na bırakılmış ve Hindistan'ın bir parçası olarak kabul edilmiş olan bölgeler birçok Afganistan iktidarları döneminde zaman zaman görmezden gelinmiş, zaman zaman da müzakere konularının temelini teşkil etmiştir.⁵⁵¹ 1947'de bağımsızlığından sonra Pakistan'ın bahse konu bölgeler üzerinde de egemenliğini ilan ederek Afganistan'ın Durand Sınır Anlaşması ile verdiği bölgeler üzerinde hak iddia etmesi, Afganistan ile olan ilişkileri, kaçınılmaz olarak Durand Hattı ve bu sınır sebebiyle sınırları içerisinde kalan Peştunlar temelinde şekillendirmiştir.⁵⁵²

Durand Hattı, dönemin bölgesel gelişmeleri çerçevesinde Britanya Hindistanı'na birtakım avantajlar sağlaması maksadıyla Birleşik Krallık tarafından yapay olarak hazırlanmış olan bir sınır hattı idi. Bahse konu hat, belirlendiği dönemde demografik, etnik ve kabile yapısına uygun olarak tespit edilmemiş, dolayısıyla bugünkü Pakistan topraklarının yaklaşık yarısını içeren Peştun ve Beluç Halklar Bölgeleri'ni Britanya

⁵⁴⁹ Haqqani, "Pakistan and the Threat of Global Jihadism: Implications for Regional Security", s. 147.

⁵⁵⁰ Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", s. 188.

⁵⁵¹ Ahmad Shaye Qassem, "Pak-Afghan Relations: The Durand Line Issue," **Policy Perspectives**, Vol.5 (2), 2008, s. 2.

⁵⁵² Hasan, "Pakistan-Afghanistan Relations", s.14; Raja Ehsan Aziz, "Pakistan's relations with Afghanistan", **Central Asian Survey**, Vol.7 (2-3), 1988, s.153; Siddique, **Pakistan's Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant Movement and the Role of India and the US**, s. 12.

Hindistan'a bırakmıştır.⁵⁵³ Nitekim Afganistan'ın hak iddia ettiği bölge anılan coğrafi alanlardır. Durand Hattı her şeyden önce stratejik olarak Britanya Hindistanı coğrafyasına Rusya'nın erişimini zorlaştırmak için o dönemde Afganistan'ı bir tampon devlet konumuna getirmiştir.⁵⁵⁴ Bir diğer sağladığı avantaj ise, Afganistan ve Britanya Hindistanı arasındaki bölgenin yüksek arazi kesimlerinde yaşayan ve İngiliz egemenliğine girmeyen ayrılıkçı kabile bölgelerini Afganistan'a bırakarak bu toplulukların kendilerine sorun yaratmasından kurtulmak olmuştur. Böylece Britanya Hindistanı açısından Sovyetlerin etkisinden uzak ve tamamen kendi gerçek egemenliğinin başladığı coğrafi sınırlar ile Afganistan'ın da egemenlik ve yetki sınırları belirlenmiş oluyordu.⁵⁵⁵ Ancak bu yapay sınır hattının iki devletin toplumlarına yansımaları bir başka deyişle toplumlar tarafından kabul görmesi mümkün olmamış, kendi toplumsal ve bölgesel kültürleri çerçevesinde yaşamaya devam etmişlerdir.⁵⁵⁶ Peştunlar, Afganistan'ın en büyük etnik grubu olmasından ve 1747'den beri Afgan hükümetlerini elde tutmasından dolayı Afganistan yönetimleri Durand Hattı meselesine Peştun milliyetçiliği çerçevesinde yaklaşmaktadır.⁵⁵⁷ Zira bahse konu sınır iki ülke içinde yaşamakta olan Peştun aşiretlerini ikiye bölmektedir.⁵⁵⁸ İki ülke arasında 70 yılı aşkın ihtilaf ve anlaşmazlık kaynağını teşkil eden bu mesele nedeniyle Afganistan, Peştunların bir araya gelmesi ve bağımsızlığı yönünde politikalar izlemiştir.⁵⁵⁹

⁵⁵³ Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", s. 184-185.

⁵⁵⁴ Thomas Barfield, **Afghanistan: A Cultural and Political History**, Princeton University Press, New Jersey, 2010, s. 70.

⁵⁵⁵ Ainslie Thomas Embree, "Pakistan's Imperial Legacy", **Pakistan's Western Borderlands: The Transformation of a Political Order**, New Delhi, 1985, s. 26-27.

⁵⁵⁶ M. Hasan Kakar, **A Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863– 1901**, Brill Leiden, Boston, 2006, s. 186-187; Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", s. 186.

⁵⁵⁷ Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 20.

⁵⁵⁸ Bahadur, "Pakistan's Policy Towards Afghanistan", s. 646; Peter R. Blood, **Pakistan, A Country Study**, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, April 1994, s. 247.

⁵⁵⁹ Hasan, "Pakistan-Afghanistan Relations", s.14; Aziz, "Pakistan's relations with Afghanistan", s.153; Siddique, **Pakistan's Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant**

İngiltere'nin Hint coğrafyasından ayrılırken bölgede bıraktığı bu sosyal ve yapısal miraslar kısa bir süre sonra sorun sahalarına ve çatışmalara dönüşmüş, aynı zamanda ABD'nin Soğuk Savaş yıllarında SSCB ile güç mücadelesi maksadıyla desteklemiş olduğu dini radikal gruplar, bu coğrafyayı iş birliğinden uzak, hassas ve kırılgan bir yapıya dönüştürmüştür. Günümüzde dahi kabile bölgelerinin ekonomik ve sosyal açıdan az gelişmişlik durumu büyük bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Temel insan haklarından yoksun ve bu nedenle siyasi olarak istikrardan uzak olan bu bölgeler terörist yapılar ve terörizm için uygun alanlar haline gelmiştir. Bu durum ise, Pakistanlı Peştun ayrılıkçıların özellikle Afganistan tarafından desteklendiği ve Pakistan'a karşı kaldıraç olarak kullanıldığı⁵⁶⁰ iddialarını ortaya çıkarmıştır ve aynı zamanda Pakistan için büyük bir sorun kaynağı olmaya devam etmektedir.⁵⁶¹

Halihazırdaki durumda Afganistan -1996 yılındaki dönemin Taliban yönetimi bile- Durand Hattını yasal bir uluslararası sınır olarak tanımamaktadır.⁵⁶² Bu anlaşmaya yönelik itirazlar, döneme ait düzenlemelerin doğru olup olmadığının bilinmediği, bahse konu hattın baskı altında kabul edilmiş olabileceği, belgelerin ve anlaşmanın İngilizlerin bölgeden ayrıldıktan sonra düzenlenmiş olabileceği, Afganistan Emiri Abdur Rahman Han'ın haritaları anlamamış olması ve gerçekten sınırın yasal bir uluslararası sınır olmasını amaçlanıp amaçlanmadığını bilmemesi, o dönemki amacın egemenlik sahası belirlemekten ziyade yetki alanı belirlemek olduğu üzerine temellenmektedir.⁵⁶³ Bununla bağlantılı olarak da bağımsızlık sürecinde Peştunlara kendi kaderini tayin hakkı

Movement and the Role of India and the US, s. 12.

⁵⁶⁰ Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 152.

⁵⁶¹ Brown, "Pakistan's Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics", s. 127.

⁵⁶² Haqqani, "Pakistan and the Threat of Global Jihadism: Implications for Regional Security", s. 147; Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 160; Brown, "Pakistan's Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics", s. 126; Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 20.

⁵⁶³ Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 201; Kakar, **A Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863– 1901**, s. 186-192.

tanınmadığı, sadece Hindistan'a veya Pakistan'a katılma seçeneği sunulduğu, tam bağımsızlık ya da Afganistan'a katılma hakkı verilmediği,⁵⁶⁴ Pakistan ve kabileler arasındaki görüşmeleri yapan “jirga”ların (Peştun yaşlılar meclisi) yetkili olmadıkları, o dönemde İngiliz ve Afganlar arasında yapılan anlaşmaların bağımsızlıktan sonra miadının dolduğu ve en önemlisi Pakistan'ın İngiliz Hindistan'ının halefi olmadığı,⁵⁶⁵ 1893'te zorlama ve baskı ile yapılan anlaşmanın 100 yıllık bir süre için imzalandığını ve bu nedenle 1994 yılında sona erdiği⁵⁶⁶ ileri sürülmektedir.

Ancak tüm bu itirazların yanında Afgan hükümetleri Durand Hattını *de facto* bir şekilde işlevsel kabul etmektedir. Nitekim kendi topraklarına SSCB, daha sonra ABD ve NATO müdahalelerinde ülke sınırları anlamında Durand Hattı uluslararası bir sınır vazifesi görmüştür.⁵⁶⁷ Ayrıca ticari faaliyetlerde de bahse konu sınır hattı aynı şekilde kabul görmekte, yasa dışı faaliyetlerin ve grupların tanımlamalarında Durand Hattı bir sınır olarak değerlendirilmektedir.

Pakistan ise, doğal olarak bu itirazları kabul etmemektedir. Durand Hattının 1893'ten itibaren meşru bir uluslararası sınır olduğunu, Afganistan ve diğer devletler tarafından çeşitli vesilelerle tanındığını, 1905, 1919, 1921 ve 1930'daki anlaşmalarla⁵⁶⁸ teyit edildiğini, bağımsızlıklarının ardından İngilizlerin yasal haklarının mirasçısı olduklarını savunmaktadır.⁵⁶⁹ Pakistan, Durand Hattının Afganistan'ın doğusundaki bölge ve insanlar

⁵⁶⁴ Frédéric Grare, **Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era**, Carnegie Endowment for International Peace, No. 72, October 2006, s. 8-9; Narayanan, **Pakistan & Afghanistan: Understanding Islamabad's Policies and Strategies**, s. 3; Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 203.

⁵⁶⁵ Bu konu ile detaylı Afganistan yaklaşımı ve tarih yorumu için bkz. M. Hasan Kakar, **A Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863– 1901**, Brill Leiden, Boston, 2006.

⁵⁶⁶ Brad L. Brasseur, “Recognizing the Durand Line. A Way Forward for Afghanistan and Pakistan”, **The East West Institute Report**, New York, 2011, s. 6-7.

⁵⁶⁷ Khan, “Overview of Pakistan's Afghan Policy and Future Perspectives” s. 6.

⁵⁶⁸ Jeffery J. Roberts, **The Origins of Conflict in Afghanistan**, Greenwood Publish Group, London, 2003, s. 121; Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 202.

⁵⁶⁹ Azmat Hayat Khan, **The Durand Line: Its Geo-strategic Importance**, Hanns Seidel Foundation, Peshawar, 2000, s. 128, 263, 268, 301; Khan ve Wagner, “The Changing Character of the Durand Line”, s. 21-22; Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 202.

üzerindeki egemenliğini sonlandırdığını, kendilerinin İngiliz Hindistanı'nın halef devleti olarak bu bölge ve halkı üzerinde tam egemenlik, hak ve yükümlülöklere sahip olduğunu belirtmektedir.⁵⁷⁰

Tüm bunların ötesinde Durand Hattı meselesi sadece Afganistan ve Pakistan'ın hükümlranlık hakları çerçevesinde devam eden bir sorundan daha fazlasıdır. Özellikle Sovyet işğali döneminde sınır hattı boyunca sınır denetim ve kontrolünün olmamasından dolayı bu bölge dünyanın en önemli silah ve uyuşturucu geçiş noktalarından biri haline gelerek bölgenin istikrar ve güvenlik yapısını olumsuz yönde etkilemiştir.⁵⁷¹ Bahse konu kaçakçılık ve yasadışı yürütölen faaliyetlerden bölgedeki aşiret liderleri kazanç sağlamış ve bu bölgelerin savaş ağaları⁵⁷² haline gelmişler, başta Taliban ve El-Kaide olmak üzere birçok terör grubu da bu ticaretten kendilerine önemli kaynak temin etmişlerdir.⁵⁷³ Dolayısıyla, başta Peştunlar olmak üzere Durand Hattının iki tarafında yaşayan toplumlara yönelik güvenlik temellinde şekillenen ve silahlı müdahaleleri de içeren politikalar her iki ölkö arasındaki ilişki yapısının barışçıl yöne evrilmesini engellemektedir.

Bu sınır meselesi ile doğrudan bağlantılı diğöer bir sorun kaynağı Peştun gruplarıdır. Orta Asya kökenli bir etnik grup olduğu iddia edilen ve 1747'den itibaren Afganistan siyasi yaşamına hâkim olan Peştunlar, XVIII. yüzyılda Afganistan coğrafyasında siyasi birlik oluşturarak etkinlik kazanmış ve XIX. yüzyıl sonlarına kadar bugünkü Afganistan-Pakistan coğrafyasına dağılmışlardır. Dil olarak Peştunca ve Darice'yi kullanmakta olan

⁵⁷⁰ Shaikh, **Making Sense of Pakistan**, s. 201-202.

⁵⁷¹ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 160.

⁵⁷² Louise I. Shelley ve Nazia Hussain, "Narco-Trafficking in Pakistan-Afghanistan Border Areas and Implications for Security", **The National Bureau of Asian Research**, Report: 20, 2009, s. 24; Oktay Bingöl, **Afganistan'da Devlet İnşası Sürecinde Savaş Ağaları ile İş Birliği**, Yayımlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2012, s. 162, 215, 235.

⁵⁷³ Yama Torabi, **The Growing Challenge of Corruption in Afghanistan: Reflections on a Survey of the Afghan People, Part 3 of 4**, Asia Foundation, Washington, 2012, s. 8.

Peştunların büyük çoğunluğu Sünni (Hanefi) olup küçük bir kısmı Şii'dir.⁵⁷⁴ Afganistan'da %42'lik oranlarıyla en büyük etnik grubu oluşturan Peştunların nüfusu 2018 yılı tahminlere göre yaklaşık 14 milyondur ve birçok alt gruptan oluşmaktadır.⁵⁷⁵ 60'a yakın büyük aşiret, 5 büyük⁵⁷⁶ ve 350-400 arası küçük boyu bulunan⁵⁷⁷ Peştunların Afganistan siyasi tarihinde etkili olan boyları Dürrani ve Gilzaylardır.⁵⁷⁸ Peştun aşiretleri ve boyları tam olarak kaynaşmamış, birlik ruhu olmayan ve sürekli güç mücadelesi ile yaşayagelmış etnik gruptur.⁵⁷⁹ Peştunların çoğunluğu Afganistan dışında Pakistan'da yaşamaktadır ve bu ülkede azınlık bir etnik grup olan Peştunlar, 28 milyonluk nüfuslarıyla tüm nüfusun yaklaşık %15,4'lük bölümünü oluşturmaktadır.⁵⁸⁰

Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından daha belirgin hale gelen Peştunlar ve Peştunistan sorunu Peştun aşiretlerini/boylarını ikiye bölen Durand Hattı ile ilgili bir sorundur.⁵⁸¹ Bu yapay sınırdan sonra İngilizler 1904'de Hindistan'ın Pencap eyaletinin bir bölümünü ayırarak, çoğunluğu Peştun olan ve Durand Hattının Hindistan tarafında kalan bölümünde, Kuzey Batı Sınır Eyaleti adıyla yeni bir idari birim oluşturmuş, 1934'te ise bu bölgeye kendi kendini yönetim hakkı vermiştir.⁵⁸² Pakistan'ın bağımsızlığı

⁵⁷⁴ Kallie Szczepanski, **Who Are the Pashtun People of Afghanistan and Pakistan?**, 11 August 2019, thoughtco.com/who-are-the-pashtun-195409; Barfield, **Afghanistan: A Cultural and Political History**, s. 24-25.

⁵⁷⁵ Dünya Bankası İnternet Sitesi, https://www.google.com.tr/publicdata/explore?ds=d5bncppjof8f9_&met_y=sp_pop_totl&idim=country:AFG:IRQ:SYR&hl=tr&dl=tr, erişim tarihi: 03.12.2019

⁵⁷⁶ Batı Peştunları Dürraniler (Abdali), Güney Peştunları Gurgustlar, Dağlı Karlanrı Peştunları ve Doğu Sarbani Peştunları ve Gilzaylar; bkznz. "Afghan Ethnic Groups: A Brief Investigation", Civil-Military Fusion Centre, August 2010, s. 2; bkznz. Bernd Glatzer, *The Pashtun Tribal System* (eds.) G. Pfeffer & D. K. Behera, "Concept of Tribal Society", **Contemporary Society: Tribal Studies**, Vol 5, New Delhi, 2002, s. 265-282; Britanica internet sitesi, <https://www.britannica.com/topic/Pashtun>, erişim tarihi: 21.06.2020

⁵⁷⁷ Amy Romano, **A Historical Atlas of Afghanistan**, The Rosen Publishing Group, U.S., 2003, s. 28.

⁵⁷⁸ Barfield, **Afghanistan: A Cultural and Political History**, s. 24; Britanica internet sitesi, <https://www.britannica.com/topic/Pashtun>, erişim tarihi: 21.06.2020

⁵⁷⁹ Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 24-25.

⁵⁸⁰ CIA internet sitesi, <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/pk.html>, erişim tarihi: 01.12.2019

⁵⁸¹ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 160.

⁵⁸² Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", s. 187-188.

sürecinde Kuzey Batı Sınır Eyaleti bölgesinde yaşayan Peştunlar bağımsızlık talep etmiş ancak İngiliz yönetimi bu talebi dikkate almamıştır. Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Afganistan'ın hak iddia ettiği bu bölgeler ve topluluklar bugün Pakistan sınırları içerisindedir.⁵⁸³ Hindistan'dan ayrılma döneminden başlamak üzere çok sayıda isyan ve küçük çaplı çatışmalar yaşanan bu bölgeler, kendi idari yapıları altında Pakistan'a dahil olmuştur. Söz konusu bölgeler Pakistan'ın en az gelişmiş bölgeleridir. Bu sebeple günümüzde dahi birçok terör örgütü bu bölgelerde kendilerine yaşam alanı bulabilmektedir.⁵⁸⁴

Afganistan ise 1947'den sonra Peştun topluluklar ve yaşadıkları bölgeler üzerinde egemenlik iddiası ile Peştunların birliği⁵⁸⁵ ve bağımsızlığı ideali çerçevesinde "Peştunistan (Greater Pashtunistan)" politikası izlemeye başlamıştır.⁵⁸⁶ Bu politika Pakistan tarafından toprak bütünlüğüne ve ulusal birlikteliğine bir tehdit olarak algılanmıştır. Bunun karşılığında Pakistan'ın bu konuya yönelik politikası ise Pakistan'da yaşayan Peştunları zamanla politik, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda diğer etnik gruplara nazaran daha iyi entegre ederek siyasi yaşamda ve orduda önemli görevler vermek ve bir arada tutmak olmuştur.⁵⁸⁷

Pakistan-Afganistan ilişkilerinde bir diğer kurucu etken Soğuk Savaş dönemindeki konumlanmaları olmuştur. Pakistan'ın Batı tarafından desteklendiği dönemlerde Afganistan benzer bir desteği görmemiştir. Bu durum her iki ülkenin gerek kendi

⁵⁸³ Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 21.

⁵⁸⁴ Ibid., s. 19-20.

⁵⁸⁵ Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", s. 188.

⁵⁸⁶ Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line" s. 20; Hasan, "Pakistan-Afghanistan Relations", s.14; Aziz, "Pakistan's relations with Afghanistan", s.153; Siddique, **Pakistan's Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant Movement and the Role of India and the US**, s. 12; Schofield, "Pakistan's Afghanistan Policy, Blockades, and Strategic Trade", s. 252; Fair, **Pakistan's Strategic Culture: Implications for How Pakistan Perceives and Counters Threats**, s. 13.

⁵⁸⁷ Burke ve Ziring, **Pakistan's Foreign Policy: An Historical Analysis**, s. 89; Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 24.

ihtiyaçları doğrultusundaki dış politika seçimlerinden gerekse uluslararası yapının kendilerine biçtiği rollerden kaynaklanmıştır. Dolayısıyla jeopolitik ve jeostratejik konumlarının kendilerine özgü özelliklerinden dolayı her iki ülke de bölgesel ve küresel dinamiklerden farklı şekillerde oldukça etkilenmişlerdir. Soğuk Savaş döneminde Hindistan-Sovyetler Birliği yakınlaşması karşısında Pakistan kendi çıkarları açısından Batı bloğunda yer alan bir dış politika belirlemiş,⁵⁸⁸ Batı bloğunun bölgedeki ittifaklarına dahil olmuştur.⁵⁸⁹ ABD ise Pakistan'a SSCB'nin çevrelenmesi amaçlı ve özellikle Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali sürecinde birtakım roller biçmiş ve bu çerçevede Pakistan, ABD'den ekonomik ve askerî destek almıştır.⁵⁹⁰ Bunun karşılığında Sovyetler Birliği ile 1950 yılında kapsamlı bir ticaret Anlaşması imzalayan Afganistan'da birçok alanda Sovyet yatırımları başlamış, uzman ve danışmanlar gönderilmiş, ticaret kolaylıkları sağlanmıştır. Dolayısıyla Soğuk Savaş döneminde Pakistan ve Afganistan ilişkileri üzerinde ABD-Sovyetler Birliği rekabetinin kurucu bir etken olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁵⁹¹

Pakistan'ın Afganistan'a yönelik davranışlarını şekillendiren önemli bir diğer konu ise kendi topraklarında göçmen olarak yaşayan Afgan gruplardır. SSCB'nin Afganistan'ı işgali ve 11 Eylül saldırıları sebebiyle Pakistan'a göç eden Afgan mlteceleri kendi kültürlerini ve sorunlarını da beraberlerinde taşımış,⁵⁹² Pakistan'ın toplum yapısında göz ardı edilemeyecek bir sorun haline gelmiştir.⁵⁹³ Afganistan'ın işgali sresinde Afgan

⁵⁸⁸ Javaid ve Fatima, "An Analytical Study of Pakistan's Policy Toward Afghanistan Before the Taliban's Rise", s. 60.

⁵⁸⁹ Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004", s. 12-13; Panhwar, "Foreign Policy of Pakistan", s. 10.

⁵⁹⁰ Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 3; Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004", s. 20.

⁵⁹¹ Brown, "Pakistan's Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics ", s. 125.

⁵⁹² Faruqi, **Rethinking the National Security of Pakistan: The price of strategic myopia**, s. 2.

⁵⁹³ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 161-163.

cihadına destek anlamında birçok farklı gruplara yaşam sahası⁵⁹⁴ sağlayan Pakistan aynı zamanda 3 milyona yakın (%85 Peştun) bir mülteci ile de karşı karşıya kalmıştır.⁵⁹⁵ Pakistan, Afgan mültecilerle din ve komşuluk bağları nedeniyle samimi bir şekilde ilgilenmiştir ancak bu durum kaçınılmaz olarak Pakistan'a kısa ve orta vadede sosyal, ekonomik ve siyasi yükler getirmiştir.⁵⁹⁶

Pakistan topraklarına doğru yaşanan bu Afgan göçü, zamanla Pakistan için iç güvenlik endişeleri yaratmaya başlamıştır. Çünkü Afganistan ve Hindistan'la yaşanan savaşların yıkıcı etkisi sonucunda mülteci sorunları ve göçler ile savaşlar sırasında kontrolsüz silahlandırılan grupların yarattığı kaotik bir yapı ortaya çıkmıştır. Nitekim Pakistan, Afgan mültecilerin yaşamakta oldukları kampların sınır kontrolünde zafiyet yarattığı ve Taliban'a yeniden canlanması için yaşam alanı sağlamakta olduğunu beyan etmeye başlamıştır.⁵⁹⁷ ABD'nin terörizmle mücadele harekâtında bazı bölgelerine terör hedefi olarak müdahale edilmesi üzerine Pakistan, BM kamplarında yaşayanlar dahil olmak üzere Afgan mültecilerin 2009 yılına kadar ülkelerine geri dönmelerini istemiştir.⁵⁹⁸ Ancak bu durum halen büyük oranda gerçekleşmemiştir.

Sınır bölgelerinde yaşayan bu topluluklar aynı zamanda sınır hattındaki yasadışı kaçakçılık faaliyetlerinin de önemli bileşenleridir. İki ülke arasındaki sınır hattının kontrol edilememesinden dolayı başta uyuşturucu ve silah kaçakçılığı olmak üzere

⁵⁹⁴ Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 151.

⁵⁹⁵ Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 346-347; Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 163; Daniel P. Sullivan, "Tinder, Spark, Oxygen, and Fuel: The Mysterious Rise of the Taliban", **Journal of Peace Research**, Vol. 44 (1), 2007, s. 97.

⁵⁹⁶ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 161-163; Shah, "Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium", s. 346-347; Sullivan, "Tinder, Spark, Oxygen, and Fuel: The Mysterious Rise of the Taliban", s. 97.

⁵⁹⁷ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 162.

⁵⁹⁸ Brown, "Pakistan's Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics", s. 126; Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 163.

yasadışı birçok malın ticareti yapılmakta,⁵⁹⁹ bu durum sadece iki ülkeyi değil, başta komşu ülkeler olmak üzere tüm çevre ve çevre dışı ülkeleri olumsuz etkilemektedir.⁶⁰⁰ Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suçlar Ofisi'nin (United Nations Office on Drugs and Crime-UNODC) raporuna göre küresel afyon üretiminin üçte ikisi Afganistan'da yapılmakta ve ağırlıklı olarak dış ülkelere ihraç edilmektedir. Afganistan'da üretimi yapılan uyuşturucu Balkan rotası denen güzergâh ile İran, Türkiye ve Güneydoğu Avrupa üzerinden Avrupa kıtasına; güney rotası ile Pakistan veya İran üzerinden deniz yolu ile Körfez bölgesine ve Afrika kıtasına; kuzey rotası ile Afganistan'a komşu ülkeler ve Orta Asya üzerinden Rusya'ya ve diğer ülkelere yayılmaktadır.⁶⁰¹

Pakistan-Afganistan sınır bölgelerinde yapılan uyuşturucu kaçakçılığının yanı sıra silah, altın, gümüş, sigara gibi yasadışı ticaret de yapılmaktadır. Bu yasadışı ticaret faaliyetleri kaçınılmaz olarak devlet otoritesini zayıflatmakta, bölgesel toprak ağaları ile başta Taliban olmak üzere birçok yasa dışı grup ve terör örgütlerine önemli oranda mali kaynak sağlamaktadır.⁶⁰² Ancak Pakistan ve Afganistan, yasadışı uyuşturucu kaçakçılığını önlemek amacıyla etkin ve ortak mekanizmalar kuramamışlardır. Bunun yanında Pakistan'ın daha etkili sınır fiziki güvenlik sistemleri inşası gibi girişimleri Afganistan tarafından (Durand sınır hattının kabul edilmemesi argümanı sebebiyle) yeteri kadar desteklenmemiştir.⁶⁰³

⁵⁹⁹ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 160; Karim, "Pakistan's Relations with Iran and the Implications for Regional Stability", s. 117-118.

⁶⁰⁰ Alireza Nader, "Iran and Afghanistan: A Complicated Relationship", **Iran's Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown**, RAND Corporation, 2014, s. 18-20.

⁶⁰¹ Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suçlar Ofisi internet sitesi, <https://www.unodc.org/unodc/en/drug-trafficking/central-asia.html>, erişim tarihi: 04.05.2020

⁶⁰² Louise I. Shelley ve Nazia Hussain, "Narco-Trafficking in Pakistan-Afghanistan Border Areas and Implications for Security", **The National Bureau of Asian Research**, Report: 20, 2009, s. 24; **Afghanistan's Narco War: Breaking the Link Between Drug Traffickers and Insurgents**, A Report to the Committee on Foreign Relations United States Senate, 10 August 2009, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CPRT-111SPRT51521/html/CPRT-111SPRT51521.htm>

⁶⁰³ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 164-165, Grare, **Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era**, s. 5.

Pakistan ve Afganistan komşu iki ülke olmalarının doğal ve kaçınılmaz sonucu olarak birbirine bağımlı alanlara da sahiptir. Özellikle sınırları kendi iradeleri dışında yapay olarak belirlenmiş Orta Doğu devletlerinde sıklıkla etnik, dil, din, kültür gibi önemli ortaklıkların yanı sıra başta ekonomi ve güvenlik algılamaları gibi karşılıklı ilişkiyi bağımlı kılan iş birliği alanları bulunmaktadır. Bunların en başında ticari faaliyetler gelmektedir. Pakistan, Afganistan'ın en büyük ticaret ortağıdır⁶⁰⁴ ve Pakistan ürünlerinin ikinci büyük ihracat pazarı Afganistan'dır.⁶⁰⁵ Pakistan ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmakta ve halkın yarıdan fazlası tarımla uğraşmaktadır. Tarım ürünlerinin ülke ekonomisine olan katkısı yaklaşık %56'dır.⁶⁰⁶ Pakistan'ın orta seviyede olan endüstriyel alt yapısı son dönemlerde gelişim içerisinde ve ülke ekonomisine %10'luk katkı sağlamaktadır. Fakir bir ülke olan Pakistan'ın ulaşım altyapısı ise oldukça yetersizdir.⁶⁰⁷

Afganistan'a ait güvenilir ekonomik veriler ise oldukça sınırlıdır. SSCB işgalinden önce de dünyanın en fakir ülkelerinden olan⁶⁰⁸ ve ekonomik alt yapısı bulunmayan Afganistan'ın ağırlıklı olarak tarıma dayalı ekonomisi işgal ve savaşlar sebebiyle önemli bir gelişim sağlayamamıştır. Ülkede yaşanan askeri darbelerden kaynaklanan siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle sağlıklı bir kalkınma politikası geliştirilememiş ve hayata geçirilememiştir. Bu sebeple Afganistan'da yolsuzluk, ekonomik geri kalmışlık, işsizlik, yoksulluk ve sermaye eksikliği zamanla giderek artmıştır.⁶⁰⁹ Ülkenin Gayri Safi Millî

⁶⁰⁴ Pakistan'ın diğer ticaret ortakları ise AB ülkeleri, ABD, Çin, BAE, Endonezya, Japonya iken Afganistan'ın diğer ticaret ortakları İran, Hindistan, BAE, Rusya, Çin, Türkmenistan, Kazakistan'dır. T.C. Dışişleri Bakanlığı internet sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/pakistan-ekonomisi.tr.mfa>, <http://www.mfa.gov.tr/afghanistan-ekonomisi.tr.mfa>, erişim tarihi: 01.05.2020

⁶⁰⁵ Ishrat Husain ve Muhammad Ather Elahi, "The Future of Afghanistan-Pakistan Trade Relations", **Peace Brief**, No. 191, United States Institute of Peace, 2015, s. 1.

⁶⁰⁶ Vorys, **Political Development in Pakistan**, s. 9.

⁶⁰⁷ Ibid., s. 15-16.

⁶⁰⁸ Dünya Bankası internet sitesi, https://databank.worldbank.org/views/reports/reportwidget.aspx?Report_Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=AFG, erişim tarihi: 01.05.2020

⁶⁰⁹ Angel Rabasa, "Afghanistan", **From Insurgency to Stability**, RAND Corporation, 2011, s. 215; Khan, "Overview of Pakistan's Afghan Policy and Future Perspectives" s. 13.

Hâsılası SSCB işgali ile 2001 koalisyon müdahalesi arası dönemde sürekli olarak düşmüş⁶¹⁰, ekonomik yapı gerek SSCB işgali öncesi ve sonrası gerekse 2001’de yapılan koalisyon müdahalesi sonrasında sürekli olarak dış destek ve programlara bağımlı kalmıştır.⁶¹¹ 11 Eylül 2001 saldırıları sebebiyle Afganistan’a yapılan müdahale sonrasında yaşanan gelişmeler, ülkenin sosyal ve ekonomik yapısına olumlu yansımıştır. 2002 yılından itibaren ülkenin demokratikleşmesi ve yeniden yapılandırılmasına yönelik Dünya Bankası kontrolünde ve yönetiminde ülkeye önemli oranda finansal destek sağlanmıştır.⁶¹²

Afganistan sadece kara sınırlarına sahiptir ve deniz yoluyla yapacağı ticarete zorunlu olarak Pakistan ve İran’a bağımlıdır. Pakistan ve Afganistan 1965 yılında transit ticaret anlaşması yapmış ve 2010 yılında bahse konu anlaşmanın (Afghanistan–Pakistan Transit Trade Agreement-APTTA) devamı teyit edilmiştir.⁶¹³ Bu düzenleme gereğince Pakistan Karaçi Limanı’nı Afganistan’ın kullanımına açmıştır. Ancak bahse konu anlaşmanın karşılıklı olarak uygulamasında zaman zaman dönemsel sorunlar yaşanmaktadır. Çünkü Pakistan, Afganistan’ın Hindistan ve İran ile ticari ilişkilerine yönelik olumsuz bir tutum benimsemektedir. Nitekim Pakistan, zaman zaman limanlarında Afganistan’a giden Hindistan ürünlerine giriş yasağı koymuş, Hint mallarına kendi toprakları üzerinden transit geçiş izni vermemiştir.⁶¹⁴

İki ülke arasındaki potansiyel bir diğer iş birliği ve ortaklık alanı ise Türkmen gazını

⁶¹⁰ Dünya Bankası internet sitesi, https://databank.worldbank.org/views/reports/reportwidget.aspx?Report_Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=AFG, erişim tarihi: 01.05.2020

⁶¹¹ Stefanie Nijssen “The Afghan Economy: A Brief History”, **Special Report on Economic Development in Afghanistan**, Civil-Military Fusion Centre, 14 October 2010, s. 1-2.

⁶¹² Dünya Bankası Afganistan’ın kalkındırılmasına yönelik projelere 4,7 milyar ABD doları, Afganistan Yapılandırma Güven Fonu (Afghanistan Reconstruction Trust Fund) 12,27 milyar ABD doları kaynak sağlamıştır. bkz. Dünya Bankası internet sitesi, <https://www.worldbank.org/en/country/afghanistan>, erişim tarihi: 01.05.2020

⁶¹³ Husain ve Elahi, “The Future of Afghanistan-Pakistan Trade Relations”, s. 1-2.

⁶¹⁴ Bhatnagar ve Mohan, “India-Pakistan Relations and Regional Stability”, s. 93.

Hindistan'a ulaştıracak 1600 kilometre uzunluğındaki Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPİ) doğalgaz boru hattı projesidir.⁶¹⁵ Bu proje Orta Asya devletleri açsından da önemsenmekte olduğundan ekonomik olarak Pakistan ve Afganistan'ı iş birliğine cesaretlendirecek bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte Orta Asya'dan Pakistan ve Afganistan'a elektrik enerjisi taşınması maksadıyla başlatılan Türkmenistan-Özbekistan-Tacikistan-Afganistan-Pakistan (TUTAP) elektrik hattı projesi ise önem atfedilen diğer bir ortaklık alanıdır.⁶¹⁶

Hemen her ülkede olduğu gibi Pakistan ve Afganistan i ve dış politika kararlarının oluşumunda belirleyici unsurların başında ulusal güvenlik temelli konular gelmiştir. Soğuk Savaş dönemi dinamiklerine bağlı olarak şekillenen her iki ülkenin ulusal güvenlik kavramı geleneksel anlamıyla, korunması gereken değerler olan siyasi bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü içermektedir.⁶¹⁷ Pakistan, konvansiyonel bir g olarak Afganistan'ı kendisine askeri tehdit olarak görmemiştir ve Afganistan sınırından askeri bir saldırı beklememiştir.⁶¹⁸ Nitekim, Afganistan silahlı kuvvetleri ancak NATO'nun müdahalesinden sonra modern anlamda gelişmeye ve yetenek kazanmaya başlamıştır.⁶¹⁹ Bununla birlikte her iki ülke silahlı kuvvetlerinin, halihazırdaki güncel tehdit olan terörist gruplarla mücadele edebilme yeteneği de oldukça tartışmaya açıktır. Dolayısıyla güvenlik iş birliği iki ülke için karşılıklı kazanım sağlayacak bir konudur.

11 Eylül 2001 saldırılarının ardından ABD nclğnde Afganistan coğrafyasında

⁶¹⁵ Rollie Lal, "Pakistan", **Central Asia and Its Asian Neighbors: Security and Commerce at the Crossroads**, RAND Corporation, Santa Monica, 2006, s. 26; Bhatnagar ve Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", s. 86.

⁶¹⁶ Saleem, Ali Haider. "Central and South Asian Energy Projects: Prospects and Challenges for Pakistan", **Strategic Studies**, Vol. 38, No. 3, 2018, s. 58; Lal, "Pakistan", s. 21.

⁶¹⁷ David A. Baldwin, "The Concept of Security", **Review of International Studies**, Vol. 23 (1), 1997, s. 13.

⁶¹⁸ Khan, "Overview of Pakistan's Afghan Policy and Future Perspectives", s. 3.

⁶¹⁹ Ibid., s. 4.

başlatılan terörizmle mücadele harekâtı sonrasında Taliban Afganistan'dan tasfiyesi edilmiş ancak El-Kaide ve Taliban unsurları, Afganistan'ın doğu ve güneydoğu bölgelerinin yanı sıra Pakistan'ın Hayber-Pahtunhva bölgesinde kendilerine güvenli alanlar bulmuşlardır.⁶²⁰ Afganistan-Pakistan sınırı boyunca uzanan bu dağlık bölgeler az gelişmiş, işsizlik ve yoksulluğun oranının yüksek olduğu kırsal ve izole bir yapıda olup sınır güvenliği sağlanamayan, gelirlerini uyuşturucu ve silah kaçakçılığından elde eden bölgelerdir. Ayrıca, aşırı İslamcılığın yayılmasına hizmet eden medreselerin de bulunduğu bu bölgelerde yaşayan Peştun toplulukların arasına yerleşen Taliban, El-Kaide, Pakistan Taliban'ı (Tahrirî Talibanı Pakistan-TTP) ve bu gruplarla bağlantılı olan diğer radikal terör grupları Afganistan ve Pakistan'ın devlet güvenliğine önemli tehdit oluşturmakta ve uluslararası güçlere ve yardım kuruluşlarına saldırılar düzenlemektedirler.⁶²¹ Nitekim, ayrılıkçı ve/veya radikal gruplar, Pakistan tarafından Afganistan ve Hindistan üzerinde etkisini sürdürebilmek için bir vekalet savaş aracı olarak kullanılmıştır.⁶²² Ayrıca bu terör gruplarıyla mücadelede Pakistan'ın kendi irtibatlı olduğu gruplara müdahale etmediği de gündeme gelmektedir.⁶²³ Pakistan, kendisine yöneltilen ithamlar ve gördüğü zararlardan ötürü, 2002 yılından itibaren Afganistan sınır hattını 180'den fazla sınır karakoluyla güçlendirdikten sonra, 2006 yılında Afganistan'a sınır hattına tel çit engel yapılmasını önermiş ancak bu teklif bahse konu engel sisteminin sadece iki taraftaki etnik kabilelerin bölünmesine ve ayrılmasına yol açacağı gerekçesiyle Afganistan tarafından kabul edilmemiştir.⁶²⁴

⁶²⁰ Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 27.

⁶²¹ Grare, **Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era**, s. 6-7; Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 27-29.

⁶²² Fair, "The Militant Challenge in Pakistan", s.108-109; Bhatnagar ve Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", s. 88-89; Grare, **Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era**, s. 5.

⁶²³ Bhatnagar ve Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", s. 89; Grare, **Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era**, s. 5-7.

⁶²⁴ Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 28.

İnşacı yaklaşım çıkarları hem devletleri hem de içinde bulundukları yapıyı dönüştüren pratiklerin bir ürünü olarak görmektedir.⁶²⁵ Dolayısıyla kimlik inşa süreci farklı olan Pakistan ve Afganistan devletlerinin çıkarlarının ve dış politika tercihlerinin farklı olması doğal bir sonuçtur. Weldes'e göre, devletlerin güvenlik tehditleri farklı kimlikler neticesinde ortaya çıkan bir güvensizlik durumudur ve güvensizlik, benlik ve öteki ayrımının yapılabildiği bir kimlik oluşumu sürecinin sonucudur. Bir başka ifadeyle kimlik ve güvensizlik birbirini şekillendiren kavramlardır.⁶²⁶ Dolayısıyla toplumsal, sosyal, kültürel ve siyasal bakımdan büyük benzerliklere sahip olmasına karşın Pakistan ve Afganistan benzer olguları farklı değerlendirmektedir. Ancak açıktır ki Afganistan'ın istikrarlı geleceği büyük ölçüde Pakistan'ın merkezinde bulunduğu dostane ve yapıcı bir bölgesel ortama bağlı görünmektedir. Nitekim, mevcut durumundaki istikrarsız Afganistan coğrafyası kaçınılmaz olarak Pakistan için bir tehdit oluşturmaktadır. Pakistan'ın Afganistan'a yönelik politikaları, Afganistan'ın zayıf devleti yapısını ve ekonomisini geliştirme, aynı zamanda ülke içindeki tehlikeli terör yapılanmalarını kontrol edebilme yeteneğini zorlaştırmaktadır.⁶²⁷

C. Pakistan Dış Politikasında Ayrılcık ve Radikal Terör Gruplarına Verilen Desteğin Yeri

Terörizm nesnel bir gerçeklik ve öznel bir yorumlamadır. Sosyal bir oluşum olan terörizm aktörlerin fikirlerinden bağımsız olarak var olamaz. Pakistan da terörizm olgusunu zamana ve çıkarlarına göre kullanagelmıştır. Bu sebeple Pakistan'ın Afganistan üzerinde baskı kurmak maksadıyla kullanmış olduğu en etkili yöntem, bölgedeki aşırılıkçı ve

⁶²⁵ Wendt, **Social Theory of International Politics**, s. 377.

⁶²⁶ Weldes, "Constructing National Interests", s. 281-282.

⁶²⁷ Brown, "Pakistan's Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics", s. 124.

ayrılıkçılara vermiş olduğu destektir.⁶²⁸ Sovyetler Birliği'nin işgali ile başlayan mücahit gruplarına verilen destek zamanla bir gelenek olmuş, bir politika haline dönüşmüştür.

Pakistan'ın ayrılıkçı ve radikal terör gruplarını ve de günümüzde Taliban'ı desteklemesinin başlıca sebepleri Afganistan'ı Pakistan topraklarına yönelik iddialarından vazgeçirmenin yanı sıra Hindistan'ı dengelemek ve Hindistan'ın Afganistan üzerindeki etkisini engellemektir.⁶²⁹ Nitekim Pakistan, 1974 yılında Afgan hükümetine karşı faaliyet gösteren dini gruplara ve 1979 yıllardan itibaren Sovyet işgaline karşı mücadele veren mücahit gruplara 1988 yılına kadar destek vermiştir.⁶³⁰ Buna karşılık Pakistan, Sovyetler Birliği işgaline karşı Afgan mücadelesine verdiği destek politikası karşılığında Batı'dan ekonomik ve askeri yardımlar gibi birtakım kazanımlar elde etmiştir.⁶³¹

Sovyet işgali döneminde Afganistan'da faaliyet gösteren ve mücadele eden mücahit gruplar, Pakistan'da sayıları 1971 yılında yaklaşık 900 olan ve 1988 yılında 8000'i bulan medreselerde yetiştirilmiştir.⁶³² İşgal ve devamında yaşanan Afgan iç savaşı sürecinde mücahitlere ve Afgan hükümeti karşısı güçlere ekonomik ve askeri destek veren Pakistan,⁶³³ bir bakıma terör yapılanmalarına verdiği desteği Batı nezdinde meşru bir zemine taşımıştır. Nitekim bu terör yapılarının faaliyetleri Batı tarafından görmezden gelinmiştir. Bu medreseler Sovyet işgaline karşı Afganistan'da mücadele eden

⁶²⁸ Bhatnagar ve Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", s. 94; Lal, "Pakistan", s. 23.

⁶²⁹ Wagner, "Pakistan's Foreign Policy between India and Afghanistan", s.249; Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s.20; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 154.

⁶³⁰ Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", s. 189-190.

⁶³¹ Rizvi, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004", s. 20; Fani, "Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11", s. 59.

⁶³² Sullivan, "Tinder, Spark, Oxygen, and Fuel: The Mysterious Rise of the Taliban", s. 98.

⁶³³ Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 25; Khan, "US Policy Towards Afghanistan", s. 69, 72, 77.

mücahitleri yetiştirmenin devamında Taliban'ın da gelişmesine ve insan gücü teminine büyük kaynak teşkil etmiştir.⁶³⁴

Ancak, başta Pakistan ve Afganistan olmak üzere bölge ülkelerindeki ayrılıkçı ve radikal yapılanmalar, özellikle etnik ve dinsel farklılıkları daha belirgin ve manipüle edilebilecek hale getirmiş, bölgesel savaş ağalarını meşrulaştırmış ve başta El-Kaide ile Taliban olmak üzere bu nitelikteki terör hareketlerini ortaya çıkaran şartların oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bölgede faaliyet gösteren ayrılıkçı ve radikal yapıların içinde en etkili ve kapsamlısı Taliban hareketi olmuştur. Afganistan'ın güneyindeki Kandahar şehrinde 1994 yılında ortaya çıkan Taliban hareketinin güçlenmesinde ve yönlendirilmesinde Pakistan çok önemli rol oynamıştır. Pakistan, Taliban'ın doğduğu zaman olarak kabul edilen 1994'ten 11 Eylül 2001 saldırılarına kadar olan dönemde bu radikal yapılanmayı Afganistan'a karşı desteklemiştir.⁶³⁵ Hatta öyle ki Taliban'ın 1996-2001 yıllarında Afganistan'da kurduğu rejimi diplomatik olarak ilk tanıyan Pakistan olmuştur.⁶³⁶ Dolayısıyla Pakistan, Afganistan coğrafyasındaki İslami hareketlerin radikalleşmesinde çok önemli bir paya sahiptir.⁶³⁷

Büyük oranda Peştun gruplardan oluşan Taliban hareketi⁶³⁸ Deobandizm akımından⁶³⁹ oldukça etkilenmiş bir oluşumdur. Bu sebeptendir ki Pakistan'ın Afganistan'daki Taliban

⁶³⁴ Ishtiaq Ahmad, **Afganistan'dan Keşmir'e: ABD Liderliğindeki Terörizme Karşı Savaş ve Hindistan-Pakistan Çatışması**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2013, s.22-23; Sullivan, "Tinder, Spark, Oxygen, and Fuel: The Mysterious Rise of the Taliban", s. 98.

⁶³⁵ Wagner, "Pakistan's Foreign Policy between India and Afghanistan", s. 250.

⁶³⁶ Taliban tarafından ilan edilen Afganistan İslam Emirliğini Pakistan, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri tanımıştır. bkz. Rasul Bakhsh Rais, **Recovering the Frontier State: War, Ethnicity, and State in Afghanistan**, Lexington Books, United Kingdom, 2009, s. 57; Ahmad, **Afganistan'dan Keşmir'e: ABD Liderliğindeki Terörizme Karşı Savaş ve Hindistan-Pakistan Çatışması**, s. 24.

⁶³⁷ Siddique, **Pakistan's Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant Movement and the Role of India and the US**, s. 7; Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s. 247, 249; Omrani, "The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border", s. 189-190; Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 20.

⁶³⁸ Barnett R. Rubin, **The Search for Peace in Afghanistan: From Buffer State to Failed State**, Yale University Press, London, 1995, s. 139; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s.154; Syed, Pakistan in 1997, s. 124-125.

⁶³⁹ Deobandizm, etkili bir Sünni Hanefi akımıdır. 1866 yılında Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletindeki

yönetimini tanınması ve uluslararası çapta destek sağlamak amacıyla lobi faaliyetlerinde bulunması, bir dönem ABD tarafından bile görmezden gelinmiştir. Nitekim, Deoband mollaları teröre karşı olduklarına yönelik fetva vermişlerdir. Bu sebeple Taliban, Afganistan’da istikrarı sağlayabilecek, terör örgütlerini sonlandırabilecek, uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadele edebilecek, İran’ı çevreleyebilecek bir güç olarak değerlendirilmiş ve radikal yapısı göz ardı edilmiştir.⁶⁴⁰ Uluslararası alanda gördüğü destek sayesinde Taliban birkaç yıl içinde Afganistan’da başat güç haline gelmiş ve Afganistan genelinde kontrol sağlamayı başarmıştır. Diğer mücahit gruplar⁶⁴¹ ise Taliban karşısında birleşmeye çalışmış ancak başarılı olamamışlardır.⁶⁴²

Pakistan, kendi uluslaşma motivasyonu olan din unsurunu Peştun milliyetçiliğinin bastırılması maksadıyla bilinçli olarak kullanmaktadır ve bu sebeple Taliban hareketi, Pakistan tarafından dini ideolojiler ile beslenmektedir. Zira Pakistan, Peştun milliyetçiliğini kendi bekasına yönelik büyük bir tehdit olarak algılamaktadır. Bunun en önemli kaynağı, Afganistan’ın sahip olduğu Peştun topluluklar ve Peştun politikasıdır.⁶⁴³ Afganistan’ın Peştunların bir araya gelmesi ve bağımsızlığı yönündeki bu politikasının⁶⁴⁴

Deoband merkezinde din eğitimi vermek amacıyla kurulmuş olan okul, Kahire'deki El Ezher Medresesi'nden sonra ikinci büyük fetva merkezi olarak kabul edilmektedir. Deoband mollaları, teröre karşı olduklarını belirtmekle birlikte, ABD'nin tüm İslam coğrafyasına karşı aldığı saldırgan tutumu da reddetmektedir. Pakistan ve Afganistan'daki Taliban militanları da bu okuldan gelmektedirler.

⁶⁴⁰ Larry P. Goodson, **Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics and the Rise of the Taliban**, University of Washington Press, Seattle, 2001, s. 81; Citha D. Maass, “The Afghanistan Conflict: External Involvement”, **Asian Survey**, Vol.18 (1), 1999, s. 69; Sullivan, “Tinder, Spark, Oxygen, and Fuel: The Mysterious Rise of the Taliban”, s. 104.

⁶⁴¹ Gülbeddin Hikmetyar liderliğindeki Hizb-i İslâmî, Burhaneddin Rabbani liderliğindeki Cem'iyet-i İslâmî, Raşid Dostum liderliğindeki Cümbüş-ü Milli-yi İslâmî-yi Afganistan, Abdul Rab Abdul Resül Sayyaf liderliğindeki İttihad-ı İslâm-ı Afganistan, Muhammed Nebi liderliğindeki Hareket-i İnkılab-ı İslâmî ve Seyyid Ahmed Geylani liderliğindeki Me'haz-ı Milli-yi İslâmî hareketleri en bilinen mücahit gruplardır.

⁶⁴² Sullivan, “Tinder, Spark, Oxygen, and Fuel: The Mysterious Rise of the Taliban”, s. 101-103.

⁶⁴³ Khan ve Wagner, “The Changing Character of the Durand Line” s. 20; Hasan, “Pakistan-Afghanistan Relations”, s.14; Aziz, “Pakistan's relations with Afghanistan”, s.153; Siddique, **Pakistan's Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant Movement and the Role of India and the US**, s. 12; Schofield, “Pakistan's Afghanistan Policy, Blockades, and Strategic Trade”, s. 252; Fair, **Pakistan's Strategic Culture: Implications for How Pakistan Perceives and Counters Threats**, s. 13.

⁶⁴⁴ Hasan, “Pakistan-Afghanistan Relations”, s.14; Aziz, “Pakistan's relations with Afghanistan”, s.153; Siddique, **Pakistan's Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant**

Hindistan tarafından desteklenmesi Pakistan'ı çevrelendiği endişesine sürüklemektedir. Bu sebeple Pakistan Peştun milliyetçiliğini kontrol altında tutabilmek için Peşaver üzerinden Deobandizm ve medreseleri kullanmakta, İslamcılık aracıyla milliyetçiliğe karşı durmaya çalışmaktadır. Bu konudaki en önemli ve etkili silahı ise Taliban'dır. Pakistan Taliban üzerinden Afganistan'ı kontrol etmek istemekte ve bu şekilde Peştun milliyetçiliğini etkisiz kılmaya çalışmaktadır.

Afganistan tarafından önemli bir sorun olarak algılanmasına rağmen Pakistan, başta Taliban olmak üzere ayrılıkçı gruplara destek enstrümanını kullanmaktan uzun süre vazgeçmemiştir.⁶⁴⁵ Taliban'ın Afganistan'da 2001'de pasifize edilmesinden sonra dahi Afgan terör yapılanmaları Pakistan'da kendilerine güvenli alanlar bulmuşlardır. Bölgede etkili olan ayrılıkçı ve radikal terör grupları (Molla Ömer Şurası, Gülbeddin Hikmetyar'ın Hizb-e İslamı ve El-Kaide bağlantılı Hakkani Ağı) Pakistan'da yerleşik olarak faaliyet göstermeye devam etmiştir.⁶⁴⁶ Neo-Taliban hareketi olarak da adlandırılan Taliban'ın yeniden ortaya çıkışı ile terörizmin bölgedeki yıkıcı etkisi daha da genişlemiştir. Zira, yeniden yapılanan Taliban, önceki yapıdan farklı olarak daha yekpare ve aşiret farklılıklarını göz ardı eden bir yapıya dönüşmüştür.⁶⁴⁷ Nitekim Molla Ömer liderliğinde yeniden örgütlenen Taliban, 2003'den itibaren NATO Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (International Security Assistance Force-ISAF) ile Afgan merkezi hükümetine karşı saldırılara başlamış, birkaç yıl içinde Afganistan coğrafyasının büyük bir kısmını yeniden kendi kontrolü altına almıştır. Neo-Taliban hareketi her ne kadar eski Taliban tarafından pek fazla benimsenmese de özellikle Pakistan ve bazı Arap ülkeleri tarafından

Movement and the Role of India and the US, s. 12.

⁶⁴⁵ Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 20; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 154-160.

⁶⁴⁶ Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 152; Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 26.

⁶⁴⁷ Shehzad H. Qazi, **The Neo-Taliban, Counterinsurgency & the American Endgame in Afghanistan**, Institute for Social Policy and Understanding (ISPU) Research Associate, New York, April 2011, s. 8.

benimsenmektedir. Yeni saldırı ideolojisi ve teknikleri kazanan Neo-Taliban'ın saldırılarının esas hedefi yabancı ülke birliklerini ülkede tutarak yıpratmak olmuştur. Bu haliyle neo-Taliban, ülkeye müdahale eden yabancı ülke birliklerine karşı koymak olan klasik Taliban anlayışından, zaferin küresel çapta elde edilmesine evrilen bir düşünce yapısı oluşturmuştur.⁶⁴⁸

Genel anlamda şu tespit yapılabilir: Pakistan siyasi yaşamı değişse dahi terör yapılarına verilen destek sabit kalmıştır. Ziya Ül-Hak döneminde, ABD ve Suudi Arabistan tarafından finanse edilen⁶⁴⁹ mücahit gruplarının mücadelesi Pakistan İstihbarat Teşkilatı (Inter Services Intelligence-ISI) tarafından yönlendirilmiştir. Yapılan yardımların bu mücahit gruplara ulaştırılması görevini üstlenen Pakistan İstihbarat Teşkilatı, Pakistan'ın politikaları doğrultusunda başta Gülbeddin Hikmetyar'ın liderliğindeki Hizb-i İslami gibi radikal İslamcı gruplara ayrıcalıklar göstermiştir. Bu politika mücahit grupların giderek radikalleşmesine ve eylemlerinin kontrol edilemez hale gelmesine neden olmuştur.⁶⁵⁰

Benazir Bhutto döneminde iç ve dış siyasette ordu ve istihbarat teşkilatının etkinliği azaltılmaya çalışılmakla birlikte Pakistan'ın Afgan mücahit gruplarını destekleme yönündeki politikası değişmemiştir.⁶⁵¹ Ancak, bu kez Hikmetyar'dan ziyade Muhammed Molla Ömer'in başını çektiği Taliban hareketine destek verilmeye başlanmıştır.⁶⁵² Bunun en önemli sebebi, çekilmesine rağmen Afganistan'da devam eden SSCB etkisinin verdiği

⁶⁴⁸ Antonio Giustozzi, **Koran Kalashnikov and Laptop: The Neo-Taliban Insurgency in Afghanistan 2002-2007**, Columbia University Press, New York, 2009, s. 138-139.

⁶⁴⁹ Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 3; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 151.

⁶⁵⁰ Grare, **Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era**, s. 7.

⁶⁵¹ Ashley J. Tellis, **Pakistan's Impending Defeat in Afghanistan**, Carnegie Endowment for International Peace, 22 June 2012, <http://carnegieendowment.org/2012/06/22/pakistan-s-impending-defeat-in-afghanistan>; Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 162.

⁶⁵² Esedullah Oğuz, **Hedef Ülke Afganistan**, Doğan Kitap, İstanbul, 2001, s. 306-308.

endişe olmuştur. Nitekim Afganistan'daki Sovyet varlığı, Pakistan'ın İslami kimliğine bir tehdit olarak algılanmakta idi.

Pervez Müşerref döneminde ise, İslamcı ve cihatçı eski geleneklerden uzaklaşmaya çalışılmakla birlikte Taliban'a verilen destek gizlenmemiştir.⁶⁵³ Bir başka ifadeyle Müşerref döneminde de Taliban enstrümanı ile Afganistan üzerinde etkili olma politikası sürdürülmüştür.⁶⁵⁴ Pakistan'ın Taliban'a verdiği bu destek, Pakistan'ın Afganistan üzerindeki etkisinin devamını çıkar olarak algılamasının bir sonucu olarak meşru kabul edilmiştir.

11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin liderliğinde başlatılan terörizme karşı mücadele dönemi ile birlikte Pakistan'ın Afganistan politikasını yeniden şekillendirmesi kaçınılmaz olmuştur. Pakistan, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal döneminden itibaren İslami terör örgütleri ile olan yakınlığına son vererek başta El-Kaide ve Taliban olmak üzere Afganistan'da faaliyet gösteren terör örgütlerinin yok edilmesine yönelik diğer devletlerle iş birliğine başlamıştır.⁶⁵⁵ Afgan Taliban'ına verdiği desteği keserek politika değişikliğine giden Pakistan, daha önceden ilişki kurmadığı Afganistan'daki Karzai hükümeti ile ilişkileri iyileştirme yönünde adımlar atmaya başlamıştır.⁶⁵⁶ Bunun en önemli sebeplerinden birisi ABD baskısı ise diğeri Hindistan'la rekabettir. Nitekim bu dönemde Hindistan da Afganistan'a yönelik daha aktif ve olumlu bir politika izlemeye başlayarak ABD'nin terör savaşına destek ve topraklarının ABD tarafından kullanılmasına izin vermiştir.

⁶⁵³ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 6.

⁶⁵⁴ Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 163.

⁶⁵⁵ Ibid., s. 161.

⁶⁵⁶ Ibid., s. 162.

Temmuz 2018’de İmran Han’ın başbakan olarak seçilmesi, Afganistan’la ilişkilerde daha olumlu adımların atılacağına işaret olmuştur. Ancak, devam eden Taliban saldırıları sebebiyle Afganistan, Pakistan’ın halen terör gruplarına yaşam alanı sağladığı ve Taliban’a desteğinin sürdüğünü -çeşitli platformlarda defalarca- ifade etmiştir.⁶⁵⁷ Nitekim Pakistan’ın Afganistan üzerinde etkisinin devamı ve Hindistan’ın Keşmir politikalarında baskı unsuru oluşturmak için İslami ayrılıkçı ve radikal örgütleri desteklemek bir gelenek halini almıştır. Pakistan, siyasal yapısında halen varlıklarını sürdüren ve İslami ayrılıkçı terör gruplarına sempati besleyen siyasi yapılar sebebiyle kararlı bir duruş sergileyememekte, terörle bağlarını koparamamaktadır.

Terörist kavramında kendince bir ayrıma giden Pakistan, El-Kaide gibi Pakistanlı radikallerin yer aldığı yapılara herhangi bir isimlendirme yapmazken, dış kaynaklı grupları “terörist” ve Keşmir meselesinde çatışan grupları ise “özgürlük savaşçısı” şeklinde isimlendirmektedir. Bu düşünce yapısı Pakistan’ın terör ve terörizme olan yakınlığını ve desteğini tam olarak kesmesini engellemektedir.⁶⁵⁸ Pakistan’ın politikalarındaki bu ikilik aslında geçmişine ve devletin ulusallaşma sürecine dayanan yapısal bir sorundur. Bu davranış şekli sadece Pakistan yönetimlerinin karar almalarının sonucu değildir, aynı zamanda bir inanç halini almıştır.⁶⁵⁹ Pakistan’ın aşırılıkçı ve ayrılıkçı akımları politikasının bir parçası haline getirmesi, kendisini tehditkâr bir konuma taşımaktadır. Bu terör yapılarının farklı niteliklere ayrılması ve isimlendirilmesi ülke içerisinde dinsel söylemle beslenen siyasetin giderek güçlenmesine neden olmuştur.

Pakistan yönetimi ve toplumu mücahitlerin verdiği özgürlük mücadelesinin teröre ve terörizme dönüşme sürecini tam olarak anlamlandıramamış, özellikle ABD tarafından

⁶⁵⁷ **Afghanistan President: Pakistan still shelters insurgents**, Reuters Haber Ajansı internet sitesi, 23 Ocak 2020, <https://www.reuters.com/article/us-davos-meeting-ghani/afghanistan-president-pakistan-still-shelters-insurgents-idUSKBN1ZM276>, erişim tarihi: 23.05.2020

⁶⁵⁸ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 7.

⁶⁵⁹ Ibid., s. 6.

başlatılan terörle savaş bağlamında Taliban'dan vazgeçilmesini kabullenememiştir. Çünkü bölge toplumları tarafından NATO ve ABD askeri gücünün Afganistan'da bulunması, bölgedeki istikrarsızlığının en önemli gerekçelerinden birisidir. Bu bağlamda Taliban ve İslami muhalif grupların ABD'nin bölgeden çekilmesi amacıyla terör faaliyetlerine devam ettikleri düşünülmektedir. Bu durum ise, Pakistan'ın iç siyasi yapısında bölünmelere, Taliban ile olan gönül bağlarının kesilmemesine ve demokratikleşme sürecinin zarar görmesine sebep olmaktadır. Ancak, gözden kaçırılmamalıdır ki bu algının yarattığı durum siyasi, ekonomik ve askerî açıdan kırılğan bir Afganistan demektir ki bu olumsuz yapı en çok Pakistan'ı etkilemektedir.

Pakistan değişen koşullar sonucunda Taliban ile olan ilişkisini farklı şekilde yürütmeye devam etmiştir. Zira, Pakistan'ın 2016 yılından itibaren Taliban ile barış görüşmelerinde arabuluculuk rolü üstlendi. Bu sürece bağlı olarak Şubat 2020'de Afgan Taliban heyeti ile ABD'nin imzaladığı ve ABD ve Koalisyon Güçlerinin 14 ay içerisinde Afganistan'dan ayrılmasını ve diğer birtakım karşılıklı taahhütleri içeren bir nevi barış anlaşması⁶⁶⁰ olan metin, Pakistan'ın Taliban yapılanmasındaki etkisinin bir göstergesidir. Pakistan yapılan bu anlaşma ile Taliban'ın iktidarda söz sahibi olması durumunda Afganistan coğrafyasında etkisini artırmayı hedeflemektedir. Pakistan'ın bu “vekalet (proxy)” nitelikli müdahaleci politikaları sadece Afganistan'la sınırlı kalmamıştır. Nitekim Pakistan Hindistan'a yönelik olarak da Jammu ve Keşmir bölgesindeki Lashkar-e-Tayyaba (LeT) ve Harkat-ul-Mücahidler (HUM) gibi ayrılıkçı radikal grupların ortaya çıkmasında da önemli rol oynamış ve destek vermekten çekinmemiştir.⁶⁶¹

⁶⁶⁰ “Agreement for Bringing Peace to Afghanistan Between the Islamic Emirate of Afghanistan Which Is Not Recognized by the United States as a State and Is Known as the Taliban and the United States of America, February 29, 2020”, ABD Dışişleri Bakanlığı internet sitesi, <https://www.state.gov/agreement-for-bringing-peace-to-afghanistan/>, erişim tarihi: 01.05.2020

⁶⁶¹ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 26.

Bununla birlikte Pakistan, özellikle 2006 yılından itibaren bu muhalif ve ayrılıkçı örgütlerin kendisine de zarar verdiğini görmeye başlamıştır.⁶⁶² Pakistan'ın bir politika aracı olarak kullandığı Taliban, belli bir süre sonra Afganistan'da yaşayan ayrılıkçı gruplar tarafından da kullanılmaya başlanmış ve Pakistan'a karşı bir tehdit durumuna gelmiştir.⁶⁶³ Coğrafyada yaşanan bu gerçeklik, Pakistan için büyük bir sorun kaynağı olmaya devam etmektedir.⁶⁶⁴ Pakistan, Taliban varlığından kurtulmak istese dahi gerek güvenlik yapısının yetersizliği gerekse Pakistan toprakları içindeki Afgan mültecilerin varlığı buna müsaade etmemektedir. Sınır hattı boyunca Afgan mültecilere yaşam alanı sağlayan kamplar sınır kontrolünü zorlaştırmakta ve Taliban'a yaşam alanı sağlamaktadır.⁶⁶⁵ Bu durum ise, Pakistan topraklarının ABD'nin devam eden terörizmle mücadele harekâtında hedef olmasına sebep olmaktadır. Bu sebeptendir ki terörizmle savaş bağlamında ABD'nin tekrar bu coğrafyaya dahil olması ve askeri güç olarak konuşlanması Pakistan'ın terörist ve ayrılıkçı gruplarla olan ilişkisini tekrar gözden geçirmesine sebep olmuştur. Nitekim, ABD ile birlikte hareket etmek zorunda kaldığından Washington'un terör örgütleri ile olan ilişkilerini sonlandırmasına yönelik baskına maruz kalmıştır.⁶⁶⁶

Pakistan, teröre karşı vermiş olduğu mücadelede ABD'nin yanında yer almasına rağmen kendi topraklarında Taliban, El-Kaide, radikal Hakkani Ağına güvenli alanlar sağlamış ve bu terör örgütlerini Hindistan ve Afganistan'a karşı kullanmıştır.⁶⁶⁷ Dolayısıyla Pakistan, ABD'nin teröre karşı mücadele kapsamında kendisine verdiği desteği kendi

⁶⁶² Karim, "Mapping Pakistan's Internal Dynamics: Implications for State Stability and Regional Security", s. 4; Bhatnagar ve Mohan, "India-Pakistan Relations and Regional Stability", s. 89.

⁶⁶³ Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 152.

⁶⁶⁴ Brown, "Pakistan's Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics", s. 127.

⁶⁶⁵ Grare, **Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era**, s. 4-5; Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s.162, 164.

⁶⁶⁶ Naz ve Jaspal, "Afghanistan in the Snare of External Power Struggle", s. 25.

⁶⁶⁷ Wagner, "Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan", s.249; Kumar, "Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges", s. 20; Khan, "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", s. 154.

politikaları çerçevesinde fırsata çevirmek istemiş; bir bakıma gerek Afganistan gerekse ABD'ye karşı ikili politika izlemiştir.⁶⁶⁸ Bu politika ile ABD ile olan müttefiklik ilişkilerini devam ettirmeyi, ABD'nin Afganistan'dan çekilmesini, bunun sonucunda Afganistan üzerinde siyasi ve ekonomik etki kurmayı ve bölge üzerinde söz sahibi olmayı hedeflemiştir. Ancak Pakistan'ın 1980'lerden izlediği terör örgütlerini kullanma politikası, bölgeyi istikrarsızlaştırdığı gibi küresel ölçekli bir tehdide dönüşmüştür.

D. Pakistan'ın Afganistan Politikasının Kimliksel Analizi

Pakistan'ın Afganistan'a yönelik ulusal çıkarlarını ve hedeflerini nasıl tanımladığını anladığımızda, politikası da açıklık kazanacaktır. Bu sebeple Pakistan'ın milli çıkarlarını somut olarak ortaya koyacak olursak, öncelikli amacı, kuruluşundan itibaren tüm Afgan hükümetlerinin değişmez ideali olan Pakistan'ın Peştun etnik nüfusunu da içine alan ve coğrafi olarak kuzeybatısını içeren bağımsız bir Peştunistan devleti emelini engellemek olmuştur. İkinci olarak belirlediği ulusal çıkarı, Hindistan'ın Afganistan'daki nüfuzunu ve varlığını azaltmaktır. Çünkü Hindistan'ın Afganistan'daki faaliyetleri, Pakistan'ı istikrarsızlaştırmaya ve askerî açıdan tehdit etmeye yönelik gayretler olarak algılanmaktadır. Pakistan'ın ulusal çıkarlarından bir diğeri, Hindistan ile yapılacak herhangi bir geniş çaplı çatışmada Afganistan'ın kendisine stratejik derinlik sağlayabilmesi için gerekli adımları atmaktır.

Bu bağlamda, Pakistan'ın Afganistan politikasını şekillendiren maddi unsurlar; Durand sınır hattı ve Peştunistan sorunu, başta Taliban olmak üzere terör örgütlerine verilen destek, Afgan mülteciler ve sınır güvenliği olarak ifade edilebilir. Bahse konu maddi unsurlar, iki ülkenin mücadele alanlarıdır. Bunun yanında, iki ülkeyi birbirlerine karşılıklı bağımlı kılan, birbirleriyle benzeşen ve iş birliğine olanak sağlayacak maddi unsurlar da

⁶⁶⁸ Lal, "Pakistan", s. 27.

bulunmaktadır ki bunlar; din, dil ve kültürel ortaklıklar, ticaret ve bölgesel güvenlik gibi alanlardır.

Pakistan'ın Afganistan'a yönelik politika davranışlarını anlayabilmek için Hindistan da mutlaka analize dahil edilmelidir. Zira, Pakistan'ın Hindistan politikalarını Afganistan üzerinden hayata geçirmeye çalışması bölgedeki sorunların derinleşmesine sebep olmaktadır.⁶⁶⁹

Köklü ortak tarih geçmişi olan bölgenin üç komşu devleti birbirleriyle ülke bütünlüğü ve egemenlikleri temelinde birçok kez savaşmıştır. Ortak kaderi paylaşan Pakistan, Afganistan ve Hindistan, ortak geçmişleri sebebiyle geleceği de birlikte şekillendirmek durumundadır. Herhangi birinde yaşanacak istikrarsızlık tamamını etkileyecektir ve Afganistan'da yaşanan sorunlardan kendilerini izole etmeleri mümkün değildir. Bu nedenle, Afganistan'ın istikrarı için Pakistan kadar Hindistan'ın da sorumlulukları vardır.

Davranışları etkileyen temel faktörlerden biri kimliklerin ve durumların nasıl yorumlandığı ve algılandığıdır.⁶⁷⁰ Pakistan, Afganistan'ı kimliksel anlamda “öteki” olarak tanımlayamamıştır. Tartışılmalı bir sınır hattı ile Afganistan'dan fiziki olarak kendini ayıramamanın yanında toplumsal, kültürel ve dinsel bakımdan da keskin bir hat çizemediğinden, iki ülke arasındaki maddi ve düşünsel sınırlar belirsiz bir haldedir. Aralarında var olan benzerlikler ve ortaklıklar, Pakistan kimliğinin sınırlarını da belirsizleştirmektedir. Bu algının yarattığı tedirginlik, iki devlet arasındaki ortaklıkların unutturulmasına veya reddedilmesine yönelik politikalar üretilmesine sebep olmaktadır. Zira, Pakistan, ulus-devlet inşa sürecinde komşusu Afganistan ile kaçınılmaz olarak etkileşim içinde olmuştur. Ancak, din, etnisite ve kültürel ortaklıkların sebep olduğu

⁶⁶⁹ Bhatnagar ve Mohan, “India-Pakistan Relations and Regional Stability”, s. 92-93; Frédéric Grare, “Pakistan”, (eds.) Ashley J. Tellis ve Aroop Mukharji, **Is A Regional Strategy Viable In Afghanistan?**, Carnegie Moscow Center, 2010, s. 18.

⁶⁷⁰ March ve Olsen, “The Logic of Appropriateness”, s. 8.

benzerlikler, Afganistan'ın "öteki" olarak inşasını zorlaştırmıştır. Bu sebeple Pakistan, kendi maddi ve düşünsel egemenlik sınırlarını belirginleştirmek için, Afganistan'a yönelik dış politika davranışlarında, aralarındaki farklılıkları büyüten ve/veya yapay farklılıklar yaratan bir ideoloji benimsemiştir.

Peştun aşiretleri birbirinden ayıran Durand sınır hattı, Peştun meselesinin maddi unsurunu oluştururken, Peştun milliyetçiliği, bu sorunun düşünsel boyutunu oluşturmaktadır. Zira, tartışmalı Durand sınır hattı, Peştun toplulukların yaşamında bir değişiklik yaratmamıştır. Peştunlar, kendilerine has geleneklerle yaşamaya devam etmiştir. Etnik toplulukların kendilerini halen Pakistan ulusuna aidiyet duymaması, Afganistan'ın Peştunların birlikteliği idealini canlı tutmaktadır. Dolayısıyla Pakistan yeni bir bölünme riskine sahiptir. Bu sebeple Pakistan, kimliksel egemenlik sınırlarının kesin çizgilerle belirli hale gelmesi ve dolayısıyla kendi Peştun toplulukları ile Afgan Peştunlarının ayrıştırılması maksadıyla Durand sınır hattının Afganistan tarafından resmi olarak tanınmasına çalışmaktadır. Zira, sınırın tanınması, Pakistan açısından toprak bütünlüğünün ve egemenlik haklarının tam anlamıyla sağlanması anlamına gelmektedir. Afganistan tarafından sürekli olarak çeşitli platformlarda karşı çıkılan bu sınır düzenlemesine yönelik olarak Pakistan'ın politikası, İngiltere dönemindeki düzenlemelerin geçerliliği konusunda bir duruş izleyerek Afganistan iddialarına karşı çıkmak olmuştur.⁶⁷¹

Pakistan, Hindistan'ı ötekileştirmede kullandığı din unsurunu Afganistan için kullanamamıştır. Bunun yerine dil unsurunu kullanarak, endişe kaynağı olan Peştunları farklılaştırmayı ve ayrıştırmayı hedeflemiştir. Zira ülkenin bütünlüğüne yönelik en büyük sorun sahası olarak görülen Peştunlar, her iki ülkede de aynı dili kullanmakta idi. Bu bağlamda, anayasa düzenlemelerinde Peştunların kullandığı Peştunca dili görmezden

⁶⁷¹ Khan, **The Durand Line: Its Geo-strategic Importance**, s. 263, 268, 301; Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 21-22.

gelinerek ülkenin resmi dili Urduca olarak kabul edilmiş, ikinci dil olarak İngilizce belirlenmiştir.⁶⁷² Bu sayede, iki ülkenin Peştun aşiretlerinin ortak dil birlikteliği sönümlendirilmeye çalışılmıştır.

Pakistan'ın birliktelik düşüncesini ortadan kaldırmak adına yaptığı bir diğer uygulama, Mayıs 2018'de Peştunların yaşadıkları FATA bölgesinin özel statüsünü değiştirmek suretiyle Hayber-Pahtunhva (Khyber Pakhtunkhwa) eyaletine bağlamak olmuştur.⁶⁷³ Bu sayede, Peştunların geçmişte birlikte yaşadıkları coğrafyanın tarihsel konumunu değiştirmek ve gelecekte olası bir birliktelik idealini zayıflatmayı öngörmüştür. Pakistan, anayasa değişikliği ile yaptığı idari değişiklikle, FATA bölgesinde yaşayan Peştunların bölgesel kimliğini silmeyi, Pakistan ülkesine aidiyet duygusunu pekiştirmeyi amaçlamıştır. Nitekim, Peştun aşiretlerin yaşadığı eski FATA bölgesinin Pakistan'dan ayrılması olasılığı, devamında Belucilerin yaşadığı Belucistan eyaletinin de ayrılması, dolayısıyla ülkenin parçalanması ihtimali ortaya çıkacaktır. Bu sebeple Pakistan, Afganistan coğrafyasında yaşayan Peştunlar ile var olan ortak maddi ve düşünsel unsurları ortadan kaldırmaktadır.

Nitekim Pakistan'da son dönemlerde ortaya çıkan Peştun milliyetçilerinin toplumsal olayları, Pakistan'ın endişelerini haklı göstermektedir. Peştunların hakları için 2016 yılından itibaren mücadeleye başlayan Peştun Koruma Hareketinin (Pashtun Tahafuz (Protection) Movement-PTM) söylemleri, Pakistan ordusunun müdahalesine sebep

⁶⁷² The Constitution of Pakistan, Part XII: Miscellaneous, Chapter 4, item 251, <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/part12.ch4.html>, erişim tarihi: 15.09.2020

⁶⁷³ Abdur Rehman Shah, "The Rise of the Pashtun Protection Movement (PTM): Polemics and Conspiracy Theories", *Asian Affairs*, Vol. 51 (2), 2020, s. 266-267; Madiha Afzal, **Why is Pakistan's military repressing a huge, nonviolent Pashtun protest movement?**, 7 February 2020, Brookings internet sitesi, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/02/07/why-is-pakistans-military-repressing-a-huge-nonviolent-pashtun-protest-movement/>

olmuştur.⁶⁷⁴ Dolayısıyla Peştun milliyetçiliği halen potansiyel bir kırılma noktası olarak Pakistan toplumsal yaşamında bir olasılık olarak varlığını devam ettirmektedir.

Hindistan, Pakistan'ın varlığına meydan okuyan bir güç olarak tanımlanmış ve Hindistan karşıtlığı temelindeki eleştirel tutum, iktidar değişikliklerinde dahi sabit kalmıştır. Pakistan'ın Hindistan'a karşı duyduğu endişe, kendi bölgesinde güçlü olmasını gerekli kılmaktadır. Pakistan sivil ve askeri elitleri, büyük şehirler sınıra yakın olduğu ve coğrafi olarak fazla derinliği olmadığı için Hindistan ile olası bir sıcak savaş durumunda Afganistan'ı, fiziksel olarak geri çekilebilecek ve yeniden toparlanabilecek kurtarıcı bir coğrafya, diğer bir ifadeyle "stratejik derinlik" olarak değerlendirmiştir.⁶⁷⁵ Bu sebeple Pakistan, Afganistan'ı kontrolü altında tutmak istemektedir. Çünkü Pakistan, Afganistan'ın maddi ve fikrî boyutta yanında yer alması durumunda Hindistan ile rekabet yeteneğinin artacağını değerlendirmektedir. Bunun yanında, Hindistan gibi "öteki" Afganistan yaratamayan Pakistan, bunun yerine kendi kontrolünde olan Afganistan'ı tercih etmektedir. Bu bağlamda, stratejik derinlik olarak tanımladığı Afganistan'ı, müdahaleci politikalarla kendi kontrolünde tutmaya çalışmakta ve yanında tutmayı hedeflemektedir.⁶⁷⁶

⁶⁷⁴ Kuzey Veziristan kaynaklı olan PTM, Peştunların yirmi yıldır hem Taliban hem de Pakistan ordusunun şiddetinin hedefi olduğunu ve Pakistan ordusunun ülkenin kuzeybatısındaki Peştunlara karşı ciddi insan hakları ihlalleri yapıldığını iddia etmektedir. Yargısız infaz ve kayıp şahıs iddialarını ele almak için bir araştırma komisyonu talep eden PTM ayrıca ordunun 2007 yılında kurulan Pakistan Taliban'ı (Tehreek-e-Taliban Pakistan-TTP) militanlarını desteklediğini, gizli anlaşmalarla Taliban'ın FATA bölgelerine dönmesine izin verdiğini ve yeniden canlanmasına göz yumulduğunu iddia ederken "terörizmin arkasında üniforma var" demektedir. bkzn. Shah, "The Rise of the Pashtun Protection Movement (PTM): Polemics and Conspiracy Theories", s. 266-267; Why is Pakistan's Pashtun movement under attack?, 28 January 2020, Al Jazeera internet sitesi, <https://www.aljazeera.com/news/2020/01/pakistan-pashtun-movement-attack-200128085744910.html>; Mohsin Dawar, Why Pashtuns in Pakistan are rising up, 17 April 2019, The Washington Post internet sitesi, <https://www.washingtonpost.com/opinions/2019/04/17/why-pashtuns-pakistan-are-rising-up/>

⁶⁷⁵ Khan ve Wagner, "The Changing Character of the Durand Line", s. 25.; Khan, "Overview of Pakistan's Afghan Policy and Future Perspectives", s. 8-9; Narayanan, **Pakistan & Afghanistan: Understanding Islamabad's Policies and Strategies**, s. 6.

⁶⁷⁶ Marvin G. Weinbaum ve Jonathan B. Harder, "Pakistan's Afghan Policies and Their Consequences", **Contemporary South Asia**, Vol.16 (1), 2008, s. 35.

Pakistan, müdahaleci politikalarında başta Taliban olmak üzere terör örgütlerini kullanmıştır. Ülkenin yönetimleri, Taliban'a araçsal bir anlam yüklemiştir ve Afganistan politikasını Taliban üzerinden yürütmektedir. Pakistan bu politika ile Afganistan'ı kontrol etmek istemekte ve bu şekilde Peştun milliyetçiliğini etkisiz kılmaya çalışmaktadır. Bu sebeple Pakistan, Peştunlardan oluşan Taliban hareketini dini ideolojiler ile beslemekte, İslamcılık aracıyla milliyetçiliğe karşı durmaya çalışmaktadır. Bunun yanında, Keşmir sorununda Hindistan'a karşı inisiyatifini sürdürmek maksadıyla da Pakistan, Taliban hareketine dolaylı destek vermeye devam etmiştir.⁶⁷⁷

Pakistan, Hindistan'ın Afganistan üzerinde artan etkisinden endişe duymaktadır. Afganistan'da zamanla artan Hindistan etkisi, kendisinin iki taraflı kuşatıldığı algısı yaratmıştır. Bu endişe karşısında Pakistan, Afganistan üzerinde etkili olabilmek adına 1970'lerden itibaren, Gülbeddin Hikmetyar ve Ahmed Şah Mesut gibi birtakım İslamcı Afgan muhalefet liderlerine maddi ve manevi destek sağlamış ve Afganistan'a yönelik müdahaleci politikasını bu şekilde sürdürmüştür.⁶⁷⁸

Pakistan, 3 milyona yakın Afgan mülteciye İslamiyet ve kültürel yakınlık sebebiyle ev sahipliği yapmasına rağmen ülkesinin olumsuz etkilenmesini önleyememiştir. Çünkü bahse konu mültecilerin %85'lik bölümü Peştundur.⁶⁷⁹ Pakistan, Taliban'ın tekrar canlanmasına⁶⁸⁰ ve bu sebeple ABD'nin terörizmle mücadele harekâtında topraklarını hedef haline gelmesine neden olan mültecilerin, Afganistan'a geri gönderilmelerine yönelik bir politika benimsemiştir.

⁶⁷⁷ Haqqani, "Pakistan and the Threat of Global Jihadism: Implications for Regional Security", s. 145; Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s. 172-173.

⁶⁷⁸ Haqqani, **Pakistan: Between Mosque and Military**, s. 153, 244.

⁶⁷⁹ Siddique, **Pakistan's Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant Movement and the Role of India and the US**, s. 14.

⁶⁸⁰ Grare, **Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era**, s. 4-5; Ahmed ve Bhatnagar, "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", s.162, 164.

SONUÇ

Devletler, kimliklerinden kaynaklanan çıkarları doğrultusunda dış politika davranışlarını şekillendirir. Uluslaşma süreciyle doğrudan ilişkili olan kimlik, devletlerin içsel yapıları ve uluslararası alandaki diğer aktörlerle etkileşim sonucunda içselleşir. Bununla birlikte, dış politika ve kimliğin karşılıklı inşası kabulünden hareketle, kimlikler de dış politika davranışları aracılığıyla şekillenir. Dolayısıyla dış politika analizinin yapılabilmesi adına çalışmanın öznesi olan devletlerin kimliklerini anlamak önemlidir. Bu bağlamda, çalışmada benimsenen İnşacı DPA, kapsamlı bir açıklama çerçevesine sahiptir.

Çalışma, Pakistan kimliğinin, dış politika davranışlarındaki kurucu etkisi savından yola çıkılarak, Pakistan'ın Afganistan politikasını analiz etmek amacıyla yapılmıştır. İnşacı yaklaşımın yönelim olarak benimsenmesine rağmen, devletin kimlik inşa sürecini yalnızca öteki devletlerle etkileşime bağımlı kılmaktansa, içsel faktörlerin de dikkate alınması gerekliliği kabul edilmiştir. Zira içsel faktörlerin ele alınmadığı bir analiz, kimliklerdeki gelişim sürecini açıklayamayacaktır.

Dış politika analizi bağlamında Pakistan'ın Afganistan politikasını analiz etmek için öncelikle mevcut Pakistan kimliği ve inşa süreci ortaya konmaya çalışılmıştır. Çünkü uluslararası alanda esas aktör olarak kabul ettiğimiz devletlerin dış politika analizinde kimlik en önemli çözümleme bileşeni durumundadır. Çünkü Pakistan ve Afganistan devletleri siyasi olarak “İslam Cumhuriyeti” tanımlaması ile benzerlik göstermesine rağmen iş birliğinden uzak bir ilişki yapısına sahip olagelmışlerdir. O halde kimliğe ilişkin (özcü, araçsal ve inşacı) yaklaşımların, uluslararası sistemde benzer siyasi kimliklere sahip devletlerin aralarında iş birliği beklentisi tam olarak gerçekçi değildir. Zira, her iki devletin siyasi olarak kendilerini benzer şekilde “İslam Cumhuriyeti” olarak

tanıtımları, kendilerine ait kimlik yapılarının da benzer olduğu anlamına gelmemektedir. Bunu ancak uluslaşma süreçleri ile açıklamak mümkündür.

Pakistan, örnek aldığı Avrupa modeli ulus-devlet inşasında yeterli başarıyı sağlayamamıştır. Farklı etnik gruplara ve bu gruplara ait farklı kültürlere sahip olan Pakistan, uluslaşmayı, ortak nokta olan din ile sağlamaya; farklılıkları, din unsuru ile aşmaya çalışmıştır. Bir başka ifade ile Pakistan, ulus-devlet inşasından ziyade devlet-ulus inşa süreci yaşamıştır. Afganistan ise Peştunlar tarafından yönetilen bir devlet olarak ulus-devlet olma gayretine girmemiş, farklı etnik grupların kendi bölgelerinde kendilerine has geleneklerle yaşadığı bir devlet olarak bugüne gelmiştir. İslamiyet, toplum içinde kabul görürken, devlet mekanizmasında bağdaştırıcı bir araç olarak kullanılmamış, dolayısıyla siyasallaştırılmamıştır.

Dolayısıyla siyasi kimlik olarak İslam Cumhuriyeti ismini taşımaları, içeriğinin farklı olmasından ötürü, öz olarak “kimliksel benzerlik” anlamı taşımamaktadır. Birçok ortak unsura sahip olmalarına karşın, Pakistan’ın ulusal kimlik inşasında kullanmış olduğu enstrümanlar sonucunda ortaya çıkan çıkar ve dış politika, Afganistan’ın kimlik inşa sürecinden oldukça farklı bir yapıda oluşmuştur. Bu bağlamda, Pakistan ve Afganistan’ın tecrübe ettikleri farklı kimlik inşa süreçleri sonucunda farklı çıkarlar ve buna bağımlı politika davranışlarına sahip oldukları söylenebilir.

Pakistan ordusunun iç ve dış politika yaşamında yeri oldukça etkili olmuştur. Ordu, Pakistan kimliğinin taşıyıcı unsurudur. Kuruluşundan itibaren ülke siyasetinde söz sahibi olan ordu, dinin siyasallaştırılmasında önemli rol sahibi olmuştur. Farklı etnik grupların ortak paydası İslamiyet, özellikle ordunun şekillendirdiği kamuoyu ve dış politika pratikleri ile görece “ulus” bilincini pekiştirmede belli bir noktaya kadar başarılı olabilmıştır. İslam kavramı siyasallaştırılmak suretiyle, ülke kimliğine yönelik sürekli bir tehdit argümanı ile sürekli güvenlik temelli politikalar üretilmiştir.

Bunun yanında, uluslaşma adına halkı birleştirici role sahip olan ordu, iddia edildiği gibi homojen bir etnik yapıya sahip olmamış, Pencabilerin ağırlık olduğu bir teşkilat ile komuta edilmiştir. Bu durumun yaratmış olduğu olumsuzluğun en önemli örneği Bangladeş devletinin bağımsızlığı olmuştur. Kurulduğunda ülkenin yarı nüfusunu oluşturan Bengallerin ordu yapısında yeterli yer al(a)mamalarından dolayı, Doğu Pakistan'ın ana gövdeden ayrılması önlenemez olmuştur.

Çok etnisiteli bir yapıya sahip olunması, Pakistan'ın uluslaşma sürecinde kaçınılmaz olarak kimlik temelli sorunları belirgin hale getirmiştir. Pakistan, etnisite kimlikler, ailesel bağlar ve bölgesel aidiyetleri aşabilen birleştirici bir unsur bulamamıştır. Siyasi yapı, etnisite bağlamında yaşanan çoğulluk durumunu ulusal kimlik yapısı altında kurumsallaştırmayı ve bu kurumsallaşma süreci sonucunda söz konusu kimliğin içselleştirilmesini gerçekleştirememiştir. Dolayısıyla dini kimlik politikalarına uygun vatandaş yaratma gayretleri, beklenen başarıya ulaşamamış, toplum ile yönetim arasında telafisi güç olan meşruiyet sorunları ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla siyasi yapının kurumsallaşamaması, devlet mekanizmasının etkinliğini olumsuz etkilemiştir.

Ülkenin bu karmaşık etnik yapısı içerisinde Pakistan ulusal kimliği ile bu etnik kimlikler arasında ilişkilerin ne olacağı konusunda bir uzlaşma oluşmamıştır. Bu durum ise kaçınılmaz olarak Pakistan'ın siyasi yapısını ve toplumsal yaşamını karmaşık bir hale getirmektedir. Nitekim, ulus-devlet inşasında temelleri oluşturan dil, din, ırk ve etnisite faktörlerinin sahip olduğu potansiyel çatışma sahalarını Pakistan da kaçınılmaz olarak tecrübe etmektedir.

Pakistan'ın toplumsal ve siyasi yaşamında en önemli unsurların başında din olgusu gelmiştir. Bağımsızlığından itibaren idari sisteminin sürekli değişime uğramasının yanı sıra özellikle dil, mezhep, etnik bölünmeler ile ekonomik ve siyasi dengesizlikler ile karşılaşan Pakistan'ın milli birliktelik motivasyonunu bu coğrafyaya özgü bir yapı taşı

olan “din” olmuştur. Din, İslami milliyetçilik temelindeki kimlik inşası ile ülkeyi birlikte tutmak adına kullanılan bir ideoloji olmuştur. Pakistan’ın kurucu elitleri ülkenin çeşitli etnik ve kültürel gruplardan oluşan bu heterojen yapısını birleştirebilmek adına din kavramını bir yapı harcı olarak kullanmış; “İslam” yapı harcını “öteki” ile güçlendirmek suretiyle ülkeyi bir arada tutmaya çalışmıştır. Ancak, 1971 yılında bir parçası olan Doğu Pakistan’ın bağımsızlığını ilan ederek Bangladeş devletinin kurulması ile İslam faktörünün veya din motivasyonunun ulus kimliği için yeterli olmadığını tecrübe edilmiştir.

Pakistan dış politikasının kaynağı olan kimlik, varoluşsal bir endişe çerçevesine yerleştirilerek inşa edilmiştir. Bu bağlamda, kimliğin güçlendirilmesi ve devletin iç ve dış politikalarının meşruiyeti adına varoluşsal bağlamda Hindistan, “öteki” olarak şekillendirilmiştir. Hindistan, ülkenin bekası ile ilişkilendirerek içselleştirilmiştir. Bunun yanında Pakistan, yeniden yapılandırılmaya çalışılan Afganistan üzerinde Hindistan ile güç mücadelesi içindedir. Dolayısıyla ülkenin iktidarları dış politika davranışlarının meşruiyeti adına Hindistan unsurunu iç politik malzeme olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Bu sebeple bekasına bir tehdit olarak inşa ettiği “öteki” Hindistan olgusu, ülke içi siyasetinin bir inşası ve dış politikanın meşru zemini olmaktadır.

Pakistan’ın Afganistan’ı kontrol altında tutmak istemesinin en önemli amaçlarından biri, kendisine “stratejik derinlik” sağlayacak bir coğrafya olarak değerlendirmesidir. Pakistan, Hindistan ile olası bir savaş durumunda geri çekilebilecek ve yeniden tertiplenebilecek bir bölge olarak Afganistan coğrafyasını görmektedir. Dolayısıyla, maddi ve düşünsel boyutta yanında yer alan Afganistan, Pakistan’a Hindistan ile rekabet edebilecek bir yetenek kazandıracaktır. Hemen tüm iktidarlarda değişmemiş olan bu müdahaleci politikanın, halen Pakistan tarafından canlı tutulduğu düşünülmektedir.

Birlikteliğinin temel yapı taşı olan İslamiyet, Pakistan'ın siyasi yapısı, devlet kurumları, silahlı kuvvetler ve hatta terör örgütlerin de bile her daim yer almıştır. Pakistan, din unsurunu, bekasına yönelik tehdit olarak algıladığı Peştun milliyetçiliğinin bastırılması için de etkin olarak kullanmıştır. Zira Pakistan'ın en büyük azınlık grubu olan Peştunlar, ülkenin birliği adına her daim bir endişe kaynağı olmuştur. Pakistan, Peştunları ülkeye entegre etmek maksadıyla siyasi, mali ve askeri yapılarda önemli görevler vermesine rağmen, toplumsal rahatsızlıklarını giderememiştir. Bu sebeple, İslam milliyetçiliği ile Pakistan milliyetçiliğini eşdeğer gören Pakistan elitleri, Peştun milliyetçiliğini kontrol edebilmek için din unsurunu kullanmaktadırlar.

Pakistan'a parçalanma endişesi yaşatan algının kaynağı Afganistan'dır. Zira Pakistan, Afganistan'ı “öteki” haline getirememiş, sınırlarını tam olarak belirginleştirememiştir. Pakistan'da yaşayan ve nüfusları Afgan Peştunlarının iki katı olan Pakistanlı Peştunlar, son zamanlarda milliyetçilik temelli gösterilerle Pakistan devletine rahatsızlık vermektedirler. Bunun yanında, sahip olduğu Peştun aşiretlerin siyasi yaşamda etkinliği, Afganistan'ın “Büyük Peştunistan” idealini canlı tutmaktadır. Ancak, Afganistan bu idealini gerçekleştirmek adına müdahaleci bir politika izlememektedir. Sadece Peştunlarla sınırlı kalmaması büyük bir olasılık olan bu toplumsal hareketler, ülkenin parçalanması sendromuna dönüşmüştür. Nitekim Pakistan güneyinde yer alan Belucistan eyaleti, gerek İran gerekse Afganistan tarafından manipüle edilebilecek diğer etnik grup temelli sorun sahasıdır.

Pakistan sınırları içinde yaşamakta olan Afgan mülteciler diğer bir sorun kaynağı olmaya devam etmektedir. Pakistan ulusal birlikteliğe ilişkin yapısal sorunlar devam etmekte iken Afgan mültecilerin yaratmış olduğu kaos ortamı, Pakistan için istikrarsızlık etkeni olarak varlığını sürdürmektedir. Kontrolü mümkün olmayan sınır bölgelerinde yaşamakta olan mülteciler, Taliban ve diğer terör örgütlerine bir anlamda kamuflaj sağlamaktadır. Bu

sebeple, ABD'nin önderliğinde yürütülen terörizmle mücadele harekâtında Pakistan toprakları hedef haline gelmiştir. Bu durum ise Pakistan yönetimi ile toplumu karşı karşıya getirmiştir.

Buna rağmen Pakistan terör örgütlerini kullanmak suretiyle “vekalet savaşı” politikasını sürdürmektedir. Bu politika hemen tüm yönetimlerde etkin kullanılmıştır. Pakistan, Afganistan'ı kendi topraklarına yönelik iddialarından vazgeçirmek, Hindistan'ın Afganistan üzerindeki etkisini engellemek ve başta Keşmir meselesi olmak üzere Hindistan'ı dengelemek maksadıyla ayrılıkçı ve radikal terör gruplarına destek vermektedir. Zira Hindistan'ın Afganistan coğrafyasında zamanla artan etkisi, Pakistan'da iki taraflı olarak kuşatıldığı endişesi yaratmıştır.

Pakistan, özellikle Taliban hareketi ile bağlarını kopar(a)mamaktadır. Zira, Pakistan siyasetinde, ABD ve Batı varlığının bölgede kaosu artırmakta ve Taliban'ın bu güçlere karşı mücadele verdiğini düşünen kesimler mevcuttur. Bu sebeple terörizmle mücadele için ABD'nin yanında yer almasına rağmen, bölgedeki çeşitli terör yapılanmaları Pakistan'da kendilerine güvenli alanlar bulmuşlardır. Nitekim, 2001'den sonra ortaya çıkan Neo-Taliban hareketi, Afganistan coğrafyasının büyük bir kısmını yeniden kendi kontrolü altına almıştır.

Bölgede en etkili terör yapılanması olan Taliban hareketi, Pakistan tarafından dini ideolojiler ile beslenmektedir. Taliban üzerinden Afganistan'ı kontrol etmek isteyen Pakistan, bu şekilde Peştun milliyetçiliğini etkisiz kılmaya çalışmaktadır. Pakistan'ın Taliban'a verdiği bu destek, Pakistan'ın Afganistan üzerindeki etkisinin devamını açısından Pakistan elitlerinin seçimlerinden daha ziyade Pakistan'ın milli çıkarları bakımından meşru kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Pakistan'ın Afganistan politikasında etkin olarak kullandığı Taliban'ın Afganistan yönetiminde yer alması, Pakistan'a bu coğrafyada daha müdahaleci bir yetenek kazandıracağı açıktır. Taliban, Afganistan'ı

kontrol etmek adına etkili bir araç olarak algılanmakla birlikte Pakistan'ın istikrarı adına olumsuz sonuçları da olacaktır. Nitekim, Pakistanlı aşırılıkçı grupların Afgan terör grupları ile birlikte hareket etmesi durumunda, Pakistan ülkesi de istikrarsızlaşacaktır. Bu sebeple Pakistan tarafından doğrudan veya dolaylı olarak terör örgütlerine verilen destek politikasının sonlandırılması önemlidir. Ancak bu durum halen kırılgan bir demokratik yapıya sahip olan Pakistan'daki sivil hükümetlerin ulusal güvenlik ve dış politika üzerindeki kontrol yetenek ve yeterliliklerine bağlıdır.

Bununla birlikte açıktır ki Durand Hattı ve Peştunlar gibi sorunların siyasi kazanımlar için bir dış politika aracı olarak kullanılması hem Afganistan hem de Pakistan için başarısız olmuştur. Afganistan yönetimlerinin 1940'lardan beri "Büyük Peştunistan" ideali çerçevesinde yaptıkları etnik-milliyetçi söylemler önemli bir sonuç getirmemiştir. Afganistan'ın Peştunlar ile ilgili "Büyük Peştunistan" ideali başta Afganistan olmak üzere bölge istikrarı adına olumsuz yansımaları olacağı açıktır. Zira bahse konu gelişmeler Peştunların egemenliğine direnen ve karşı çıkan diğer etnik gruplar arasında her zaman var olan derin etnik çekişmeyi derinleştireceği, Pakistan ve Afganistan'daki diğer etnik grupların daha fazla marjinalleşmesine yol açacağı aşikardır.

Afganistan'ın istikrarı Pakistan ile ilişkilidir. Zira, mevcut durumundaki istikrarsız Afganistan coğrafyası kaçınılmaz olarak Pakistan'ı da olumsuz etkilemektedir. Pakistan'ın Afganistan politikası, Afganistan'ın zayıf devleti yapısını ve ekonomisini geliştirme, bunun yanında ülke içindeki terör yapılanmalarını kontrol edebilme yeteneğini zorlaştırmaktadır. Pakistan'ın Afganistan politikası karşılıklı "güvensizlik" yapısını olumlu yönde yeniden inşa etmek yönünde evrilmesi durumunda, Wendt'in vurgu yaptığı anarşik yapının değişiminden ve kolektif kimlikten bahsedilmesi mümkün olacaktır. Ancak, devletlerin bireysel olarak kendi kimliklerini değiştirme gayreti kolektif kimliği oluşturmaya yeterli olmayacaktır. Bu sebeple, ancak Pakistan ve Afganistan'ın ortak

gayreti kolektif kimlik oluşumunu sağlayacaktır. Ancak unutulmamalıdır ki, bölgenin istikrarı ve politikaları için Pakistan ve Afganistan ile ortak tarihe sahip olan Hindistan da mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda, Afganistan'ın istikrarı için Pakistan kadar Hindistan'ın da sorumlulukları vardır.

KAYNAKÇA

A. KİTAPLAR

AHMAD, Ishtiaq, **Afganistan'dan Keşmir'e: ABD Liderliğindeki Terörizme Karşı Savaş ve Hindistan-Pakistan Çatışması**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2013.

AKBAR, Mobasher Jawed, **Tinderbox: The Past and Future of Pakistan**, Harper Collins Press, New Delhi, 2011.

AKBAŞ, İsmail, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri**, Zeus Kitabevi, İzmir, 2013.

AKTAŞ, Cihan, **Pakistan Dosyası**, Akabe Yayınları, İstanbul, 1987.

ALDEN, Chris ve ARAN, Amnon, **Foreign Policy Analysis: New Approaches**, Routledge Press, New York, 2011.

ALMOND, Gabriel A. ve VERBA, Sidney, **The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations**, Princeton University Press, New York, 1963.

AMIN, Shahid M., **Pakistan's Foreign Policy: A Reappraisal**, Oxford University Press, Karachi, 2002.

ARCHER, Margaret, **Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach**, Cambridge University Press, New York, 1995.

ASHCROFT, Bill, GRIFFITHS, Gareth ve TIFFIN, Helen, **Post-Colonial Studies, The Key Concepts**, Routledge Press, New York, 2007.

BARFIELD, Thomas, **Afghanistan: A Cultural and Political History**, Princeton University Press, New Jersey, 2010.

BARNDT, William J., **India, Pakistan and the Great Powers**, Pall Mall Press, London, 1972.

BLOOD, Peter R., **Pakistan, A Country Study**, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, 1994.

BLOOM, William, **Personal Identity, National Identity and International Relations**, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

BREUNING, Marijke, **Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction**, Palgrave Macmillan Press, New York, 2007.

BRINES, Russell, **Indo-Pakistan Conflict**, Pall Mall Press, London, 1968.

BURKE, Samuel Martin ve ZIRING, Lawrence, **Pakistan's Foreign Policy: An Historical Analysis**, Oxford University Press, London, 1973.

BURKI, Shahid Javed, **Pakistan: A Nation in the Making**, Oxford University Press, London, 1986.

CAMPBELL, David, **Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity**, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1998.

CASTELLS, Manuel, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür**, II. Cilt, çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

COHEN, Stephen Philip, **The Idea of Pakistan**, Brookings Institution Press, Washington, 2004.

CUFF, E.C., SHARROCK, W.W. ve FRANCIS, D.W., **Sosyolojide Perspektifler**, (çev.) Ümit Tatlıcan, Say Yayınları, Ankara, 2013.

ÇEVİK, Salim, **Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu**, SETA Yayınları, Ankara, 2013.

DEVASHER, Tilak, **Missing Factors in India's Policy Towards Pakistan**, Vivekananda International Foundation, New Delhi, 2017.

EFEĞİL, Ertan, **Dış Politika Analizi**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2018.

EFEĞİL, Ertan, **Sosyolojik Unsurların Dış Politikaya Etkisi**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2017.

EFEĞİL, Ertan, **Türkiye'nin Çatışma Bölgelerine Yönelik Dış Politikasının Analizi**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2016.

ERALP, Atila, **Devlet ve Ötesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

FAIR, C. Christine, **Pakistan's Strategic Culture: Implications for How Pakistan Perceives and Counters Threats**, NBR Special Report No.61, The National Bureau of Asian Research, Washington, 2016.

FRIEDRICH, Jörg, **European Approaches to International Relations Theory: A House with Many Mansions**, Routledge Press, London and New York, 2004.

GELLNER, Ernest, **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan Hil Yayınları, İstanbul, 2008.

GIDDENS, Anthony, **A Contemporary Critique of Historical Materialism**, University of California Press, Berkeley, 1981.

GIDDENS, Anthony, **Central Problems in Social Theory**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1979.

GIDDENS, Anthony, **New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies**, Stanford University Press, California, 1993.

GIDDENS, Anthony, **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration**, Polity Press, London, 1984.

GELLNER, Ernest **Thought and Change**, University of Chicago Press, Chicago, 1964.

GOODSON, Larry P., **Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics and the Rise of the Taliban**, University of Washington Press, Seattle, 2001.

GIUSTOZZI, Antonio, **Koran Kalashnikov and Laptop: The Neo-Taliban Insurgency in Afghanistan 2002-2007**, Columbia University Press, New York, 2009.

HABERMAS, Jürgen, **“Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak**, çev. İlknur Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

HAQQANI, Husain, **Pakistan: Between Mosque and Military**, Vanguard Books, Lahore, 2005.

HARMS, William F., **Information and Meaning in Evolutionary Process**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

HEITZMAN, James ve WORDEN, Robert L., **India, A Country Study**, Federal Research Division Library of Congress, Washington, 1995.

HOPF, Ted, **Social Construction of International Politics: Identities & Foreign Policies, Moscow, 1955 & 1999**, Cornell University Press, Ithaca and London, 2002.

HUDSON, Valerie M. **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory**, Rowman and Littlefield Publishers, Maryland, 2013.

HUSSAIN, Muhammad, **Pakistan and Changing Regional Scenario**, Zaildar Park Ichhra, Lahore, 1988.

JACKSON, Robert ve SORENSEN, George, **Introduction to International Relations: Theories and Approaches**, Oxford University Press, Oxford, 2006.

KAKAR, M. Hasan, **A Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863– 1901**, Brill Leiden, Boston, 2006.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

KATZENSTEIN, Peter J., **The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics**, Columbia University Press, New York, 1996.

KAUR, R., **Islamic Co-operation and Unity**, Deep & Deep Publications, New Delhi, 1993.

KHAN, Azmat Hayat, **The Durand Line: Its Geo-strategic Importance**, Hanns Seidel Foundation, Peshawar, 2000.

KHAN, Imran, **A Personal History**, Bantam Press, London, 2012.

KLARE, Michael, **Rogue Staes and Nuclear Outlaws: America's Search for a New Foreign Policy**, Hill and Wang Publish, New York, 1996.

KOLASI, Klevis, **Uluslararası Politikanın Yapısal Teorisi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016.

KOSTOVICOVA, Denisa B. ve DZELILOVIC, Vesna, **Persistent State Weakness in the Global Age**, Ashgate Publishing Group, United Kingdom, 2009.

KURUBAŞ, Erol, **Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlıkların Korunması ve Avrupa Yaklaşımı**, Asil Yayıncılık, Ankara, 2006.

KUX, Denix, **The United States & Pakistan 1947-2000: Disenchanted Allies**, Johns Hopkins University Press, Washington, 2001.

LAMB, Alastair, **Kashmir: A Disputed Legacy 1846-1990**, Oxford University Press, Lahore and Islamabad, 1992.

LAYDER, Derek, **Understanding Social Theory**, SAGE Publications, United Kingdom, 2005.

MCSWEENEY, Bill, **Security, Identity and Interest: A Sociology of International Relations**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

MILIBAND, Ralph, **Socialism for a Sceptical Age**, Polity Press, New York, 1995.

NADER, Alireza ve LAHA, Joya, **Iran's Balancing Act in Afghanistan**, RAND National Defense Research Institute, Santa Monica, 2011.

OĞUZ, Esedullah, **Hedef Ülke Afganistan**, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.

ONUF, Nicholas Greenwood, **World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations**, University of South Carolina Press, Columbia, 1989.

ÖZKIRIMLI, Umut, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.

ÖZHAZAR, İbrahim, **Modern Dönem İslam Ülkeleri (2. Cilt), Balkanlar, Türkistan ve Güney Asya**, Tire Kitap, İstanbul, 2017.

PANDE, Aparna, **Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India**, Routledge Press, New York, 2011.

RAIS, Rasul Bakhash, **Recovering the Frontier State: War, Ethnicity, and State in Afghanistan**, Lexington Books, United Kingdom, 2009.

REUS-SMIT, Chris, **The Constructivist Turn: Critical Theory After The Cold War**, National Library of Australia, Canberra, 1996.

ROBERTS, Jeffery J., **The Origins of Conflict in Afghanistan**, Greenwood Publish Group, London, 2003.

ROMANO, Amy, **A Historical Atlas of Afghanistan**, The Rosen Publishing Group, U.S., 2003.

RUBIN, Barnett R., **The Search for Peace in Afghanistan: From Buffer State to Failed State**, Yale University Press, London, 1995.

RUGGIE, John G., **Constructing the Global Polity: Essays on International Institutionalization**, Routledge Press, London, 1998.

SATHASIVAM, Kanishkan, **Uneasy Neighbors: India, Pakistan and US Foreign Policy**, Routledge Press, London and New York, 2017.

SHAIKH, Farzana, **Making Sense of Pakistan**, Oxford Universtiy Press, New York, 2009.

SMITH, David O., **The Quetta Experience, A Study of Attitudes and Values Within the Pakistan Army**, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, 2018.

SLATTERY, Martin, **Sosyolojide Temel Fikirler**, (ed.) Ümit Tatlıcan, Sentez Yayınları, Ankara, 2007.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, DER Yayınları, İstanbul, 2014.

SYED, Anwar H., **China and Pakistan: Diplomacy of an Entente Cordiale**, University of Massachusetts Press, Amherst, 1974.

TINKER, Hugh, **India and Pakistan: A Political Analysis**, Praeger Press, New York, 1965.

TUCKER, Kenneth H., **Anthony Giddens and Modern Social Theory**, SAGE Publications, United Kingdom, 1998.

VON VORYS, Karl, **Political Development in Pakistan**, Princeton Universtiy Press, Washington, 2015.

WALTZ, Kenneth, **Man, the State and War**, Columbia University Press, New York, 1959.

WEAVER, Mary Anne, **Pakistan: In the Shadow of Jihad and Afghanistan**, Farrar Straus & Giroux Press, New York, 2002.

WENDT, Alexander, **Social Theory of International Politics**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

ZAMAN, Muhammad Qasim, **Islam in Pakistan: A History**, Princeton University Press, Washington, 2018.

ZEHFUSS, Maja, **Constructivism in International Relations: The Politics of Reality**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

B. MAKALELER VE KİTAP BÖLÜMLERİ

ABBASI, Ommar Hayat ve ABU BAKAR, Mohd.Zaini, “Pakistan’s Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu”, **Science International**, May-June 2015, s. 2933-2937.

ADLER, Emanuel, “Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics”, **European Journal of International Relations**, Cilt 3 (3), 1997, s. 319-363.

AHMAD, Mumtaz, “Mapping Pakistan’s Political Superstructure”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, The National Bureau of Asian Research, February 2016 Washington, s. 11-22.

AHMED, Naseem, “Military and the Foreign Policy of Pakistan”, **South Asian Survey**, Vol.17 (2), SAGE Publications, UK., 2010, s. 313-330.

AHMED, Zahid Shahab ve BHATNAGAR, Stuti, “Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor”, **Pakistan’s Foreign Policy Analysis**, Pakistan Institute of International Affairs, Vol. 60 (2), April 2007, s. 159-174.

AHSAN, Abdullah, “Pakistan Since Independence: An Historical Analysis”, **The Muslim World**, Vol.93 (3-4), 2003, s. 351-371.

AKBAR, Ahmed S., “Tribes, Regional Pressures and Nationhood”, (ed.) Victoria Schofield, **Old Roads and New Highways: Fifty Years of Pakistan**, 1997, s. 139-155.

AKBAR, Muqarrab, “Pakistan’s Foreign Policy: Internal Challenges in New Millennium”, **Berkeley Journal of Social Sciences**, Vol.1 (2), February 2011, s. 1-11.

AKDEMİR, Erhan, “11 Eylül 2001, 11 Mart 2004 ve 7 Temmuz 2005 Terörist Saldırının Ardından İslam’ın Avrupa’da Algılanışı,” **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Sayı: 8, 2009, s. 1-26.

AL-AHSAN, Abdullah, “The Never-Ending Kashmir Dispute and Its Implications on the Contemporary Global Governance and Peace”, **Al-Shajarah, Journal of Islamic Thought and Civilization of The International Islamic University Malaysia**, Vol. 22 (1), 2017, s. 1-27.

ALAVI, Hamza, “Nationhood and the Nationalities in Pakistan”, **Economic and Political Weekly**, Vol. 24 (27), 8 July 1989, s. 1527-1534.

ALİ, Babar “Pak-US Military Relationship in 1980s.”, **Economic and Political Weekly**, Vol. 22 (14), 1987, s. 588–590.

ATAÖV, Türkkaya “Keşmir Meselesinin Önemi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 1960, Cilt: 15 (1), s. 195-214.

ATEŞ, Davut, “Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivizm: Orta Yol Yaklaşımının Epistemolojik Çerçevesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: X (1), 2008, s. 213-235.

AYDIN, Mustafa, “Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs”, **Middle Eastern Studies**, Cilt 35 (4), 1999, s. 152-186.

AZIZ, Raja Ehsan, “Pakistan's relations with Afghanistan”, **Central Asian Survey**, Vol.7 (2-3), 1988, s.153-162.

BACKMAN, Carl W., “Role Theory and International Relations: A Commentary and Extension”, **International Studies Quarterly**, Vol.14 (3), September 1970, s. 310-319.

BAHADUR, Kalim, “Pakistan’s Policy Towards Afghanistan”, **International Studies**, July 1980, s. 643-659.

BALDWIN, David A., “The Concept of Security”, **Review of International Studies**, Vol.23 (1), 1997, s. 5-26.

BALDWIN, David A., “Power and International Relations”, Walter Carlsness, Thomas Risse ve Beth A.Simmons (der.), **Handbook of International Relations**, s. 273-297.

BANCHOFF, Thomas, “German Identity and European Integration,” **European Journal of International Relations**, Vol.5, 1999, s. 259-289.

BANERJEE, Dipankar, “Pakistan’s Nuclear Proliferation and Its Impact on International and Regional Security”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 155-166.

BANERJEE, Sanjoy, “The Cultural Logic of National Identity Formation: Contending Discourses in Late Colonial India”, (ed.) Valerie M. Hudson, **Culture and Foreign Policy**, 1997, s. 27-44.

BHATNAGAR, Aryaman ve MOHAN, C. Raja, “India-Pakistan Relations and Regional Stability”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 79-98.

BHOLA, P. L., “Nawaz Sharif’s Foreign Policy: Response to the Emerging New World Order”, (ed.) P.L Bhola, **Post Cold War Development in South Asia**, 1995, s. 75-95.

BOZDAĞLIOĞLU, Yücel, “Konstrüktivizm ve Rol Teorisi: Kimlik, Rol ve Dış Politika Analizi”, **Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1: Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika**, 2012, s. 127-150.

BOZDAĞLIOĞLU, Yücel, “Constructivism and Identity Formation: An Interactive Approach”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Cilt 3 (11), 2007, s. 121-144.

BROWN, Vanda Felbab, “Pakistan’s Relations with Afghanistan and Implications for Regional Politics” **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 123-140.

BÜYÜKBAHÇECİ, Esra, “Hint'te Kast Sisteminin İlk İzleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri”, **DTCF Dergisi**, Sayı 56 (2), 2016, s. 238-255.

BÜYÜKTANIR, Derya, “Toplumsal İnşacı Yaklaşım ve Avrupa Bütünleşmesinin

Açıklanmasına Katkıları”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt:14 (2), 2015, s. 1-24.

CHANG, I-Wei Jennifer, “China’s Kashmir Policy and Crisis management of South Asia”, **Peace Brief**, United States Institute of Peace, February 2017, s. 1-4.

CHECKEL, Jeffrey T., “Constructivism and Foreign Policy”, (eds.) Steve Smith, Amelia Hadfield ve Timothy Dunne, **Foreign Policy: Theories, Actors, Cases**, 2016, s. 72-83.

CHOPRA, Surendra, “Islamic Fundamentalism and Pakistan’s Foreign Policy”, **India Quarterly**, Vol.49 (1-2), 1993, s. 1-36.

CHOUDHURY, G. W., "New Pakistan's Constitution, 1973", **Middle East Journal**, Vol.28 (1), 1974, s. 10-18.

COHEN, Stephen P., “Pakistan: Arrival and Departure”, (ed.) Stephen P. Cohen, **The Future of Pakistan**, 2011, s. 1-69.

CURTIS, Lisa, “The reorientation of Pakistan's foreign policy toward its Region”, **Contemporary South Asia**, Vol.20, 2012, s. 255-269.

DEMİRTAŞ, Birgül, “İnşacılık”, **Uluslararası İlişkilere Giriş**, 2016, s. 110-121.

EKERER, Fulya, “Dış Politikayı Analiz Etmek: Dış Politika Analizinde Yapan-Yapı Sorunu”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 9 (36), Kış 2013, s. 45-71.

EMBREE, Ainslie Thomas, “Pakistan’s Imperial Legacy”, **Pakistan's Western Borderlands: The Transformation of a Political Order**, 1985, s. 24-40.

EMRE, Yunus, “Anthony Giddens ve Uluslararası İlişkiler: Yapılanma, Modernite ve Küreselleşme”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 11 (44), Kış 2015, s. 5-23.

ERİŞEN, Cengiz, “Dış Politika Analizi”, **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular**, (eds.) Şaban Kardaş, Ali Balcı ve N. Tenekeci, 2014, s. 355-368.

ERTEM, Helin Sarı, “Kimlik ve Güvenlik İlişisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: “Kimliğin Güvenliği” ve “Güvenliğin Kimliği””, **Güvenlik Stratejileri**, Yıl: 8, Sayı: 16, s. 177-237.

FAIR, C. Christine, "Pakistan's Internal Security Environment", **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 33-58.

FAIR, C. Christine, "The Militant Challenge in Pakistan", **Asia Policy**, No. 11, January 2011, s. 105-137.

FANI, Muhammad Ishaque, "Pakistan's Foreign Policy: Challenges and Opportunities after 9/11", **Pakistan Horizon**, Vol.58 (4), 2005, s. 53-64.

FARUQUI, Ahmad, **Rethinking the National Security of Pakistan: The price of strategic myopia**, 2003.

FEARON, James ve WENDT, Alexander, "Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View", **Handbook of International Relations**, 2002, s. 66-99.

FEARON, James D. ve LAITIN, David D., "Violence and the Social Construction of Ethnic Identity", **International Organization**, Vol.54 (4), Autumn, 2000, s. 845-877.

FIERKE, Karin M., "Constructivism", (eds.) Tim Dunne, Milja Kurki ve Steve Smith, **International Relations Theories, Discipline and Diversity**, Third Edition, 2013.

FISCHER, Michael, "Culture and Foreign Politics", **The Limits of Culture: Islam and Foreign Policy**, 2000).

FLOCKHART, Trine, "Constructivism and Foreign Policy", Steve Smith, Amelia Hadfield ve Timothy Dunne (der.), **Foreign Policy: Theories, Actors, Cases**, 2016, s. 78-93.

GARDEZI, Hasan, "The Resurgence of Islam, Islamic Ideology and Encounters with Imperialism", (der.) H. Gardezi ve J. Rashid, **Pakistan: The Unstable State**, 1983.

GELLNER, Ernest, "Milliyetçilik ve Milletlerarası Düzen", **Milliyetçiliğe Bakmak**, (çev.) Simten Coşar, Saltuk Özertürk ve Nalan Soyarık, 2016.

GLATZER, Bernt, "Concept of Tribal Society: The Pashtun Tribal System" (eds.) G. Pfeffer ve D. K. Behera, **Contemporary Society: Tribal Studies**, Vol. 5, 2002, s. 265-282.

GRARE, Frédéric, “Pakistan”, (eds.) Ashley J. Tellis ve Aroop Mukharji, **Is A Regional Strategy Viable In Afghanistan?**”, 2010, s. 17-26.

GRIFFITHS, Martin, ROACH, Steven C. ve SALAMON, M.Scott, “İnşacılık”, **Uluslararası İlişkilerde Temel Düşünürler ve Teoriler**, (çev.) CERSAN, 2011.

GURUSWAMY, Mohan, “The China Factor”, (ed.) Stephen P. Cohen, **The Future of Pakistan**, 2011, s. 122-133.

GUZZINI, Stefano, “A Reconstruction of Constructivism in International Relations”, **European Journal of International Relations**, Vol. 6 (2), 2000, s. 147–182.

HANAUER, Larry ve CHALK, Peter, “Pakistan”, **India’s and Pakistan’s Strategies in Afghanistan: Implications for the United States and the Region**, RAND Corporation, 2012, s. 37-42.

HAQQANI, Husain, “Pakistan and the Threat of Global Jihadism: Implications for Regional Security”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 141-154.

HAQQANI, Husain, “Pakistan’s Internal Divisions”, **Pakistan’s Future and US Policy Options**, Report of CSIS, 1 December 2003.

HASAN, Khurshid, “Pakistan-Afghanistan Relations”, **Asian Survey**, Vol.2 (7), September 1962, s. 14-24.

HOLLIS, Martin ve SMITH, Steve, “Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations”, **Review of International Studies**, Vol.17, 1991, s. 393-410.

HOPF, Ted, “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, **International Security**, Vol. 23 (1), 1998, s. 171-200.

HOUGHTON, David, “Reinvigorating the Study of Foreign Policy Decision Making: Toward a Constructivist Approach,” **Foreign Policy Analysis**, Vol.3 (1), 2007, s. 24-45.

HUSSEIN, Rifaat, “Pakistan’s Relations with Afghanistan: Continuity and Change”, **Strategic Studies**, Vol. XXII, Islamabad, 2002, s. 43-75.

HUSSAIN, Syed Rifaat, “Resolving the Kashmir Dispute: Blending Realism with Justice”, **Pakistan Development Review**, Vol.48, 2009, s. 1007-1035.

İNANÇ, Hüsamettin ve ÜNAL, Feyzullah, “The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective”, **International Journal of Humanities and Social Science**, Vol.3 (11), June 2013, s. 223-232.

JABEEN, Mussarat ve Muhammad Saleem Mazhar, “Security Game: SEATO and CENTO as Instrument of Economic and Military Assistance to Encircle Pakistan”, **Pakistan Economic and Social Review**, Vol.49 (1), Summer 2011, s. 109-132.

JAFFRELOT, Christophe, "Introduction: Nationalism Without a Nation: Pakistan Searching for its Identity", (ed.) Christophe Jaffrelot, **Pakistan: Nationalism without a Nation?**, (London, 2002), s. 7-50.

JAVAID, Umbreen ve FATIMA, Qamar, “An Analytical Study of Pakistan’s Policy Toward Afghanistan Before the Taliban’s Rise”, **Journal of Political Studies**, Vol. 20 (2), 2013, s. 59-89.

KARIM, Mahin, “Mapping Pakistan’s Internal Dynamics: Implications for State Stability and Regional Security”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 1-10.

KARIM, Tariq A., “Pakistan’s Relations with Iran and the Implications for Regional Stability”, **Mapping Pakistan’s Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 111-122.

KATZENSTEIN, Peter J., KEOHANE, Robert O., ve KRASNER, Stephen D., “International Organization and the Study of World Politics”, **International Organization**, Vol.52 (4), 1998, s. 645-685.

KAYA, Sezgin, “Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 63 (3), 2008, s. 83-111.

KEYMAN, Fuat, “Kimlik ve Demokrasi”, (ed.) Atila Eralp, **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, 2005, s. 217-250.

KHAN, Amina ve WAGNER, Christian, “The Changing Character of the Durand Line”, **Strategic Studies**, Vol. 33 (2), 2013, s. 19-32.

KHAN, Ijaz Ahmad, “Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy”, **Pakistan Horizon**, Vol.60 (2), 2007, s. 141-157.

KHAN, Mohammad Ayub (Field Marshal), “Essentials of Pakistan's Foreign Policy”, **Pakistan Horizon**, Vol. 14 (4), 1961, s. 115-123.

KHAN, Rais Ahmad, “US Policy Towards Afghanistan”, **Pakistan Horizon**, Vol.40 (1), 1987, s. 65-79.

KHAN, Raja Muhammad, “Foreign Policy of Pakistan in the Changing Regional and Global Settings”, **Journal of Contemporary Studies**, Vol.4 (1), Summer 2015, s. 14-30.

KHAN, Riaz Mohammad, “Overview of Pakistan’s Afghan Policy and Future Perspectives”, **Strategic Studies**, Vol. 34 (1), Institute of Strategic Studies Islamabad, 2014, s. 1-26.

KHELI, S. T., “In Search of an Identity: Islam and Pakistan’s Foreign Policy”, A. Dawisha (der.), **Islam in Foreign Policy**, 1983, s. 68-83.

KHURSHID, Tooba, “United Nations Security Council Resolutions: Status of the People of Jammu and Kashmir”, **Strategic Studies**, Vol. 36 (4), 2016, s. 100-122.

KOLASI, Klevis, “Uluslararası İlişkiler Teorisinde Bilimsel Realizm ve Yapı Kavramı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 73 (4), 2018, s. 931-958.

KRONSTADT, K. Alan ve KATZMAN, Kenneth, “Islamic Militancy in the Pakistan-Afghanistan Border Region and US Policy Relations”, **Congressional Research Service Report**, RL34763, November 21, 2008.

KUBALKOVA, Vendulka, “What constructivism?”, (ed.) Shahram Akbarzadeh, **Handbook on the International Relations of the Middle East**, 2019, s. 1-22.

KUMAR, Sumita, “Pakistan’s Foreign Policy, Trends and Challenges”, **Institute for Defence Studies & Analyses (IDSA) Occasional Paper**, No. 54, 2019.

KURUBAŞ, Erol, “Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki”, **Doğu Batı**, Sayı:44- Ocak-Şubat-Mart 2008, s. 11-41.

KÜÇÜK, Mustafa, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstrüktivist Dönüşü Anlamak”, **Ege Akademik Bakış**, Vol.9 (2), 2009, s. 771-795.

KÜÇÜKALP, Kasım ve ÇEVİRİCİ, Sema, “Kimlik ve Farklılık Tartışmaları Bağlamında Postmodern Düşüncede Temsil Eleştirisi”, **Felsefe Dünyası**, Yaz 2018, s. 5-32.

LAL, Rollie, "Pakistan", **Central Asia and Its Asian Neighbors: Security and Commerce at the Crossroads**, RAND Corporation, 2006, s. 23-28.

MAASS, Citha D., "The Afghanistan Conflict: External Involvement", **Asian Survey**, Vol.18 (1), 1999, s. 65-78.

MALIK, İftikhar H., "The State and Civil Society in Pakistan: From Crisis to Crisis", **Asian Survey**, Vol.36 (7), 1996, s. 673-690.

MARCH, James G. ve OLSEN, Johan P., "The Logic of Appropriateness", **ARENA Working Papers**, WP 04/09, s. 1-28.

MEHROTRA, O.N., "Pakistan and the Islamic World", **Strategic Analysis**, Vol.5 (1-2), 1981, s. 32-39.

MILAM, William B. ve NELSON, Matthew J., "Pakistan's Populist Foreign Policy", **Survival: Global Politics and Strategy**, Vol.55, 2013, s. 121-134.

MOHAMMADALLY, Safia S., "Pakistan-Iran Relations (1947-1979)", **Pakistan Horizon**, Vol.32 (4), 1979, s. 51-63.

MOSKALENKO, Vladimir, "Pakistan's Foreign Policy", **Asian Survey**, Vol.14 (3), March 1974, s. 267-278.

MULLICK, Rehan ve HRABA, Joseph, "Ethnic Attitudes in Pakistan", **International Journal of Intercultural Relations**, Vol.25, 2001, s. 165-179.

NADER, Alireza, "Iran and Afghanistan: A Complicated Relationship", **Iran's Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown**, 2014, s. 5-22.

NAQVI, Almas Haider ve MASOOD, Yasir, "Rejuvenating Pakistan-Russia Relations: Discernable Trends and Future", **Strategic Studies**, Vol.37 (4), 2017, s. 18-38.

NAZ, Samra ve JASPAL, Zafar Nawaz, "Afghanistan in the Snare of External Power Struggle", **Strategic Studies**, Vol.38 (3), 2018, s. 22-39.

NELSON, Matthew J., "Informal Agencies of Influence in Pakistan: The Interdependence of Social, Religious, and Political Trends", **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 59-78.

NEUFELD, Mark, “What’s Critical About Critical International Theory?”, Richard Wyn Johns (der.), **Critical Theory and World Politics**, 2001, s. 127-145.

ONUF, Nicholas Greenwood, “Constructivism”, Vendulka Kubalkova, Nicholas Onuf ve Paul Kowert (der.), **International Relations in a Constructed World**, 1998, s. 58-78.

OMRANI, Bijan, “The Durand Line: History and Problems of the Afghan-Pakistan Border”, **Asian Affairs**, Vol. XL (II), July 2009, s. 177-195.

ÖZEV, Muharrem Hilmi, “Küresel ve Bölgesel Güçlükler Karşısında Pakistan’ın Demokratikleşme Çabaları”, **Security Strategies**, Year: 8, Issue: 16, s. 147-176.

PALAN, Ronen, “A World of Their Making: An Evaluation of the Constructivist Critique in International Relations”, **Review of International Relations**, Vol.26 (4), October 2000, s. 575-598.

PANHWAR, Sani Hussain, “Foreign Policy of Pakistan”, **A Compendium of Speeches made in the National Assembly of Pakistan 1962-64**, by Zülfikar Ali Bhutto, 1965.

PANT, Harsh V., “The Pakistan Thorn in China-India-U.S. Relations”, **Washington Quarterly**, Winter 2012, s. 83-95.

PARKES, Aidan, “Considered Chaos: Revisiting Pakistan’s ‘Strategic Depth’ in Afghanistan”, **Strategic Analysis**, Vol. 43 (4), s. 297-309.

PORPORA, Douglas, “Four Concepts of Social Structure”, Margaret Archer, Roy Bhaskar, Andrew Collier, Tony Lawson ve Alan Norrie (der.), **Critical Realism: Essential Readings**, 1998, s. 195-211.

PRICE, Richard ve REUS-SMIT, Christian, “Dangerous Liaisons? Critical International Theory and Constructivism”, **Critical Concepts in Political Science IV**, s. 259-294.

QASSEM, Ahmad Shaye, “Pak-Afghan Relations: The Durand Line Issue,” **Policy Perspectives**, Vol.5 (2), 2008, s. 87-102.

RABASA, Angel, “Afghanistan”, **From Insurgency to Stability**, 2011, s. 205-240.

RAJAGOPALAN, Swarna, “Internal Unit Demarcation and National Identity: India, Pakistan and Sri Lanka”, **Nationalism and Ethnic Politics**, Vol.5 (3), 1999, s. 191-211.

RANADE, Jayadeva, "Pakistan's Relations with China and Implications for Regional Stability", **Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security**, NBR Special Report No. 55, 2016, s. 99-110.

RANGACHARI, T.C.A., "Pakistan and the Dilemma of Democracy", (ed.) Ravi Kalia, **Pakistan: From Rhetoric of Democracy to the Rise of Militancy**, 2011.

REUS-SMIT, Christian, "Constructivism", (eds.) Scott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak, Jack Donnelly, Matthew Paterson, Christian Reus-Smit ve Jacqui True, **Theories of International Relations**, 2005.

RINGMAR, Erik, "Alexander Wendt: A Social Scientist Struggling with History," (eds.) Iver B. Neumann ve Ole Waever, **The Future of International Relations: Masters in the Making?**, 1997, s. 290-311.

RIZVI, Hasan Askari, "Pakistan: Ideology and Foreign Policy", **Asian Affairs: An American Review**, Vol.10, s. 48-59.

RIZVI, Hasan Askari, "Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947-2004", **Briefing Paper for Pakistani Parliamentarians**, Briefing Paper No:11, April 2004.

RIZVI, Hasan Askari, "Peaceful Resolution of The Kashmir Dispute" **Strategic Studies**, Vol.17 (1/2), 1994, s. 119-132.

RIZVI, Hasan Askari, "The China-Pakistan Economic Corridor: Regional Cooperation and Socio-Economic Development", **Strategic Studies**, s. 1-17.

RUGGIE, John Gerard, "What Makes the World Hang Together? Neo-utilitarianism and the Social Constructivist Challenge", **International Organization**, Cilt 52 (4), 1998, s. 855-885.

RUMELİLİ, Bahar, "İnşacılık/Konstrüktivizm", **Küresel Siyasete Giriş: Kavramlar, Teoriler ve Süreçler**, 2016, s. 151-173.

RUMELİLİ, Bahar, "Kimlik", **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram, Konu**, (eds.) Şaban Kardaş ve Ali Balcı, 2014, s. 260-265.

SALEEM, Ali Haider, "Central and South Asian Energy Projects: Prospects and Challenges for Pakistan", **Strategic Studies**, Vol.38 (3), 2018, s. 57-71.

SCHOFIELD, Julian, "Pakistan's Afghanistan Policy, Blockades, and Strategic Trade", **Security and Peace**, Vol.28 (4), 2010, s. 251-256.

SHAH, Abdur Rehman, "The Rise of the Pashtun Protection Movement (PTM): Polemics and Conspiracy Theories", **Asian Affairs**, Vol.51, Issue 2, 2020, s. 265-285.

SHAH, Syed Imdad, "Evolving Relations Between Pakistan and Iran: Will Cooperation Endure?", **Pakistan Horizon**, Vol.66 (4), 2013, s. 53-67.

SHANKAR, M., "Pakistan's Foreign Policy", **Strategic Analysis**, Vol.5, 1981, s. 21-32.

SHELLEY, Louise I. ve HUSSAIN, Nazia, "Narco-Trafficking in Pakistan-Afghanistan Border Areas and Implications for Security", **The National Bureau of Asian Research**, Report: 20, 2009.

SOHARWARDI, Hussain Shaheed, "Pakistan-US Foreign Policy Interaction (1947-2010): A Discourse Assessment", Safdar Mehmood (der.), **Current Affairs Digest**, Book No. 200, April 2011.

SUBTAIN, Muhammad, HUSSAIN, Mazher, FAROOQ, Muhammad Anwar ve KHAN, Mumtaz, "Dimensions of Pakistan's Foreign Policy: From inception to the 9/11 incident (1947-2001)-An analytical study", **International Journal of Multidisciplinary Research and Development**, Vol. 3 (4,) April 2016, s. 61-65.

SULLIVAN, Daniel P., "Tinder, Spark, Oxygen, and Fuel: The Mysterious Rise of the Taliban", **Journal of Peace Research**, Vol. 44 (1), 2007, s. 93-108.

SYED, Anwar H., "Pakistan in 1997", **Asian Survey**, Vol.38 (2), February 1998, s. 116-125.

TAYFUR, M. Fatih, "Dış Politika", (ed.) Atila Eralp, **Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, 2005, s. 74-86.

TINKER, Hugh, "South Asia at Indipendance: India, Pakistan and Sri Lanka," **The States of South Asia**, (eds.) Jeyaratnam Wilson ve Dennis Dalton, 1989.

TORABI, Yama, "The Growing Challenge of Corruption in Afghanistan: Reflections on a Survey of the Afghan People, Part 3 of 4", **Asia Foundation**, Occasional Paper No. 15, July 2012.

TUTAR, Filiz Kutluay ve KOÇER, Fatma Şura Bahsi, “Çin’in Yeni İpek Yolu Projesi: Bir Kuşak Bir Yol”, **Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences**, Vol. 5 (17), 2019, s. 618-626.

VARSHNEY, Ashutosh, “India, Pakistan, and Kashmir: Antinomies of Nationalism”, **Asian Survey**, Vol.31 (11), November 1991, s. 997-1019.

WAGNER, Christian, “Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan”, **Security and Peace**, Vol.28 (4), 2010, s. 246-251.

WALTZ, Kenneth, “Uluslararası Politikanın Değişen Yapısı”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 5 (17), Bahar 2008, s. 3-44.

WEINBAUM, Marvin G. ve HARDER, Jonathan B., “Pakistan's Afghan policies and their consequences”, **Contemporary South Asia**, Vol.16 (1), 2008, s. 25-38.

WELDES, Jutta, “Constructing National Interests” **European Journal of International Relations**, Vol.2, 1996, s. 97-120.

WENDT, Alexander, “Identity and Structural Change in International Politics”, (eds.) Yosef Lapid and Friedrich Kratochwill, **The Return of Culture and Identity in International Relations Theory**, 1996, s. 47-64.

WENDT, Alexander, “Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, **International Organization**, Cilt 46 (2), 1992, s. 391-425.

WENDT, Alexander, “Constructing International Politics”, **International Security**, Vol.20 (1), 1995, s. 71-81.

YALVAÇ, Faruk, “Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 8 (29), Bahar 2011, s. 71-99.

YILDIRIM, Engin, **Anthony Giddens’in Yapılanma Teorisi**, 5.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara, 1997, s. 25-44.

YILDIZ, Süleyman, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, **Millî Folklor Dergisi**, Sayı 74, 2007, s. 9-16.

YURDUSEV, A. Nuri, “Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği”, (ed.) Atilla Eralp, **Türkiye ve Avrupa: Batılılaşma, Kalkınma, Demokrasi**, İmge Kitapevi, Ankara, 1997, s. 17-85.

YURDUSEV, A. Nuri, “Ulus-Devlet: İnsanlığın En Tehlikeli İcadı”, (ed.) Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkilerde Post Modern Analizler-1, Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika**, 2012, s. 59-74.

YURDUSEV, A. Nuri, “Uluslararası İlişkilere Teorik Bakmak,” **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 2 (6), 2005, s. 157-163.

ZIRING, Lawrence, “Recent Trends in Pakistan’s Foreign Policy”, **Asian Affairs: An American Review**, Vol.2, 1975, s. 295-307.

C. YAYIMLANMIŞ TEZLER

BİNGÖL, Oktay, **Afganistan’da Devlet İnşası Sürecinde Savaş Ağaları ile İş Birliği**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2012.

EKERER, Fulya **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

D. YAYIMLANMIŞ RAPORLAR

ASLAN, Ömer, “Pakistan: Balancing Between Iran and Saudi Arabia; The Shah, Ayatollahs, and Kings”, **Al-Sharq Forum Research Paper**, September 2019.

BRASSEUR, Brad L., “Recognizing the Durand Line. A Way Forward for Afghanistan and Pakistan”, **The East West Institute Report**, New York, 2011.

CHAUHAN, Anant, **An Insight to Article 35A and Article 370 of the Constitution of India**, Temmuz 2019

GRARE, Frédéric, “Pakistan-Afghanistan Relations In The Post-9/11 Era”, **Carnegie Papers**, Carnegie Endowment for International Peace, No. 72, October 2006.

HUSAIN, Ishrat ve ELAHI, Muhammad Ather, “The Future of Afghanistan-Pakistan Trade Relations”, **Peace Brief**, No. 191, United States Institute of Peace, 2015.

NARAYANAN, Sripathi, **Pakistan & Afghanistan: Understanding Islamabad’s Policies and Strategies**, Institute of Peace and Conflict Studies, Special Report, July 2010.

NIJSSEN, Stefanie, “The Afghan Economy: A Brief History”, **Special Report on Economic Development in Afghanistan**, Civil-Military Fusion Centre, 14 October 2010.

QAZI, Shehzad H., **The Neo-Taliban, Counterinsurgency & the American Endgame in Afghanistan**, Institute for Social Policy and Understanding (ISPU) Research Associate, Report, New York, April 2011.

SHAH, Shafqat Ali, “Pakistan's foreign policy dilemmas in the new millennium”, **The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs**, 2001.

SIDDIQA, Arhama, HASSAN, Muhammad Abbas ve KHAN, Asad Ullah, **Stabilizing Pakistan-Gulf Relations in the post-Yemen Crisis Period**, Center for Iranian Studies in Ankara, January 2019, s. 1-15.

SIDDIQUE, Qandeel, **Pakistan’s Future Policy Towards Afghanistan, A Look at Strategic Depth, Militant Movement and the Role of India and the US**, Danish Institute for International Studies (DIIS), Vol.08, 2011.

SIDDIQA, Ayesha, “Pakistan Military-Ethnic balance in the Armed Forces and problems of Federalism”, **Manekshaw Paper**, Centre for Land Warfare Studies, No. 39, 2013.

Afghan Ethnic Groups: A Brief Investigation, **Civil-Military Fusion Centre**, August 2010.

Pakistan: Foreign policy under review, **The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs**, 1962, Vol. 52.

Pakistan: A flexible foreign policy, **The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs**, 1963, Vol. 54.

Resetting Pakistan’s Relations with Afghanistan, **International Crisis Group**, Asia Report No.262, Belgium, 28 October 2014.

E. İNTERNETTEN ULAŞILAN KAYNAKLAR

Raporlar ve Belgeler

Afghanistan's Narco War: Breaking the Link Between Drug Traffickers and Insurgents, A Report to the Committee on Foreign Relations United States Senate, 10 August 2009, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CPRT-111SPRT51521/html/CPRT-111SPRT51521.htm>

TELLIS, Ashley J., **Pakistan's Impending Defeat in Afghanistan**, Carnegie Endowment for International Peace, 22 June 2012, <http://carnegieendowment.org/2012/06/22/pakistan-s-impending-defeat-inafghanistan>

YOUSUFZAI, Rahimullah, "Pakistan-Afghanistan Relations: A Pakistani Narrative," **Parliamentarian Dialogue Paper 250311**, Pakistan Institute of Legislative Development and Transparency (PILDAT), Islamabad, Mart 2011, <http://www.pildat.org/Publications/publication/FP/PakAfghan>.

Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suçlar Ofisi internet sitesi, <https://www.unodc.org/unodc/en/drug-trafficking/central-asia.html>, erişim tarihi: 04.05.2020

Britanica internet sitesi, <https://www.britannica.com/topic/Pashtun>, erişim tarihi: 21.06.2020

CIA internet sitesi, <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/pk.html>, erişim tarihi: 01.12.2019.

Dünya Bankası İnternet Sitesi, https://www.google.com.tr/publicdata/explore?ds=d5bncppjof8f9_&met_y=sp_pop_totl&idim=country:AFG:IRQ:SYR&hl=tr&dl=tr, erişim tarihi: 03.12.2019

Hindistan İçişleri Bakanlığı resmi internet sitesi, <https://www.mha.gov.in/about-us/organizational-structure>, erişim tarihi: 14.06.2020

Pakistan Devleti internet sitesi, <https://thecommonwealth.org/our-member-countries/pakistan/constitution-politics>, erişim tarihi: 20.09.2020

Pakistan Hükümeti İstatistik Bürosu internet sitesi, <http://www.pbs.gov.pk/sites>

/default/files//tables/POPULATION%20BY%20RELIGION.pdf, erişim tarihi: 20.09.2020

Pakistan Dışışleri Bakanlığı (Ministry of Foreign Affairs Government of Pakistan) internet sitesi, <http://www.mofa.gov.pk/>, erişim tarihi: 29.10.2019;

T.C. Dışışleri Bakanlığı internet sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/pakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, erişim tarihi: 04.05.2020

T.C. Dışışleri Bakanlığı internet sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/pakistan-ekonomisi.tr.mfa>, <http://www.mfa.gov.tr/afghanistan-ekonomisi.tr.mfa>, erişim tarihi: 01.05.2020

Anlaşmalar ve Yasal Düzenlemeler

Agreement for Bringing Peace to Afghanistan Between the Islamic Emirate of Afghanistan Which Is Not Recognized by the United States as a State and Is Known as the Taliban and the United States of America, February 29, 2020”, ABD Dışışleri Bakanlığı internet sitesi, <https://www.state.gov/agreement-for-bringing-peace-to-afghanistan/>, erişim tarihi: 01.05.2020

Jinnah Speeches and Messages, 26 February 1948, Pakistan resmi internet sitesi, http://www.pakistan.gov.pk/Quaid/messages_page3.html, erişim tarihi: 23.06.2020

Jinnah: Speeches and Statements 1947-1948, by Muhammad Ali Jinnah, Pakistan resmi internet sitesi, https://www.goodreads.com/author/quotes/792644.Muhammad_Ali_Jinnah, erişim tarihi: 23.06.2020.

Gazete Haberleri ve Makaleler

Afghanistan President: Pakistan still shelters insurgents, Reuters Haber Ajansı internet sitesi, 23 Ocak 2020, <https://www.reuters.com/article/us-davos-meeting-ghani/afghanistan-president-pakistan-still-shelters-insurgents-idUSKBN1ZM276>, erişim tarihi: 23.05.2020

AFZAL, Madiha, Why is Pakistan’s military repressing a huge, nonviolent Pashtun protest movement?, 7 February 2020, Brookings internet sitesi,

<https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/02/07/why-is-pakistans-military-repressing-a-huge-nonviolent-pashtun-protest-movement/>

ASLAN, Ömer, “Pakistan’da İmran Han Dönemi ve Pakistan’ın Denge Politikasının Geleceği”, İran Araştırmaları Merkezi internet sitesi, 16 Ağustos 2018, erişim tarihi: 24.04.2020 <https://www.iramcenter.org/pakistanda-imran-han-donemi-ve-pakistanin-denge-politikasinin-gelecegi/>

CHAWLA, Shalini, **Pakistan’s Afghanistan Policy and a Troubled Peace Process**, 05 May 2020, Institute of Peace and Conflict Studies internet sitesi, http://www.ipcs.org/comm_select.php?articleNo=5684, erişim tarihi: 21.09.2020

DAWAR, Mohsin, Why Pashtuns in Pakistan are rising up, 17 April 2019, The Washington Post internet sitesi, <https://www.washingtonpost.com/opinions/2019/04/17/why-pashtuns-pakistan-are-rising-up/>

ERSOY, Ömer, “Keşmir Üzerinde(n) Güç Mücadelesi”, **Stratejik Düşünce Enstitüsü**, 8 Temmuz 2011, <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/1565/kesmir-uzerinde-n-guc-mucadelesi.aspx>, erişim tarihi: 08 Temmuz 2020

HAIDER, Mateen ve IRFAN, Haider, “Nawaz Sharif pledges support in Afghan fight against Taliban” Dawn Gazetesi internet sitesi, 12 Mayıs 2015, <http://www.dawn.com/news/1181502>

MALIK, Ahmad Rashid, “Warming Ties With Russia”, **Oriental Review**, 25 Mayıs 2011, <http://orientalreview.org/2011/05/25/warming-ties-with-russia/>, erişim: 17.11.2019

Pakistan Our Twin Brother, India a Great Friend: Hamid Karzai, **Times of India**, 5 October 2011, <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/pak-twin-brother-india-great-friend-hamid-karzai/articleshow/10247578.cms>, erişim: 17.02.2020

PINTAK, Pintak, “Pakistan on Kashmir: They have colonized the territory”, 5 Eylül 2019, Middle East Institute İnternet Sitesi, <https://www.mei.edu/publications/pakistan-kashmir-they-have-colonized-territory>, erişim tarihi 02.01.2020

Proud of ties with UAE and Saudi Arabia: Pakistan’s Army Chief General Qamar Javed Bajwa, 05 September 2019, Gulf News internet sitesi, -195-

<https://gulfnews.com/world/asia/pakistan/proud-of-ties-with-uae-and-saudi-arabia-pakistans-army-chief-general-qamar-javed-bajwa-1.66229001>

SHAH, Rahat, **The Foreign Policy of Pakistan under Imran Khan**, 23 February 2020, Modern Diplomacy internet sitesi, <https://moderndiplomacy.eu/2020/02/23/the-foreign-policy-of-pakistan-under-imran-khan/>, erişim tarihi: 21.09.2020

SZCZEPANSKI, Kallie, "Who Are the Pashtun People of Afghanistan and Pakistan?" ThoughtCo, Aug. 22, 2019, [thoughtco.com/who-are-the-pashtun-195409](https://www.thoughtco.com/who-are-the-pashtun-195409)

Where does Pakistan fit into the Qatar crisis?, TRTWORLD internet sitesi, 20 Aralık 2017, <https://www.trtworld.com/opinion/where-does-pakistan-fit-into-the-qatar-crisis--13473>, erişim tarihi: 20.09.2020

Why is Pakistan's Pashtun movement under attack?, 28 January 2020, Al Jazeera internet sitesi, <https://www.aljazeera.com/news/2020/01/pakistan-pashtun-movement-attack-200128085744910.html>

V. Vidya Lakshmi, **Pakistan Army: Martial Race or National Army**, 2 June 2016, https://mantraya.org/pakistan-army-martial-race-or-national-army/#_edn1, erişim tarihi: 09 Temmuz 2020

YILDIRIM, Emre, **Keşmir’de İhlaller Kaygı Uyandırıyor**, 06 Şubat 2020, İNSAMER internet sitesi, https://insamer.com/tr/kesmirde-ihlaller-kaygi-uyandiriyor_2672.html

YÜKSEL, M. Umutcan, **Ortadoğu’ya İnşacı Kuram Açısından Alternatif Bir Yaklaşım: Ortadoğu’da Kimlik Sorunu**, Academia internet sitesi, https://www.academia.edu/4128738/Ortado%C4%9Fuya_%C4%B0n%C5%9Fac%C4%B1_Kuram_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_Alternatif_Bir_Yakla%C5%9F%C4%B1m_Ortado%C4%9Fuda_Kimlik_Sorunu

ÖZET

Bu çalışma, uluslararası ilişkiler disiplinde farklı bakış açıları sağlayan İnşacı yaklaşım çerçevesinde, Pakistan dış politikasının belirlenmesinde kimlik bileşeninin önemini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın araştırma konusu, “kimlik unsurunun Pakistan dış politikasına etkisi”dir. Fail olarak Pakistan İslam Cumhuriyeti devletine odaklanılarak yapılacak incelemede, Pakistan devleti açıklamanın kaynağı değil, aksine açıklanması gereken sorun olarak ele alınmaktadır.

Dış Politika Analizi (DPA) olan bu çalışmada siyasi kimlik olarak kendilerini İslam Cumhuriyeti olarak tanımlayan ve tanınan Pakistan ve Afganistan devletleri arasındaki ilişki yapısı özelinde, Pakistan’ın Afganistan politikası analiz edilecektir. Yapılacak analizin merkezinde kimlik kavramı çözümleme aracı olacaktır. Çalışmada İnşacı yaklaşımın yönelim olarak seçilmesinin sebebi diğer geleneksel yaklaşımlara kıyasla İnşacı DPA modelinin kimlik, fikirler ve inançlara analiz çerçevesi içerisinde geniş yer ayırmasıdır.

Pakistan dış politikasının kaynağı olarak Pakistan kimliğinin inşa süreci, İslamiyet motivasyonu ile Müslüman toplulukları bir araya getirme olgusu çerçevesine yerleştirilerek analiz edilmeye çalışılacaktır. Pakistan’ın toplumsal ve siyasal yaşamında en önemli unsurların başında gelen din olgusu, Pakistan’ın milli birliktelik motivasyonu ve temel yapı taşı olmuştur. Bir başka ifadeyle din, İslami milliyetçilik temelindeki kimlik inşası ile ülkeyi birlikte tutmak adına kullanılan bir ideoloji olmuştur. Kuruluşunda temel yapı taşı olan bu öge, daha sonra Pakistan’ın hemen her siyasal hareketinde etkili bir inşa malzemesi olarak kullanılmış ve sürekli olarak dine atıflar yapılmıştır. İslam, Pakistan yönetimleri tarafından o kadar araçsallaştırılmıştır ki tüm siyasi yapılar, devlet kurumları ve ordu ile terör örgütlerinin tamamının ortak paydası din olmuştur. Ancak Pakistan, 1971 yılında kendisinin bir parçası olan Doğu Pakistan’ın bağımsızlığını ilan ederek Bangladeş Devleti olması ile İslam faktörünün veya din motivasyonunun ulus kimliği için yeterli olmadığını tecrübe etmiştir.

Pakistan, Peştun milliyetçiliğini kendi bekasına yönelik büyük bir tehdit olarak algılamaktadır zira Peştunlar, Pakistan’ın en büyük azınlık grubudur. Afganistan’ın “Büyük Peştunistan” ideali, Pakistan için yıkıcı sonuçlara sahip olacaktır. Pakistan, toprak bütünlüğü ve bekası adına Peştun milliyetçiliğinin bastırılması adına din unsurunu kullanmaktadır.

Pakistan, bu sebeple Peştunlardan oluşan Taliban hareketini de dini ideolojiler ile beslemektedir. Bu bağlamda, Pakistan Peştun milliyetçiliğini kontrol altında tutabilmek için İslamcılık aracıyla milliyetçiliğe karşı durmaya çalışmaktadır. Pakistan, Taliban üzerinden Afganistan’ı kontrol etmek istemekte ve bu şekilde Peştun milliyetçiliğini etkisiz kılmaya çalışmaktadır.

ABSTRACT

This study tries to reveal the importance of identity component in determining Pakistani foreign policy within the framework of the constructivist approach that provides different perspectives in the discipline of international relations. In this context, the research subject of the study is “the effect of identity factor on Pakistani foreign policy”. In the analysis to be made by focusing on the state of the Islamic Republic of Pakistan as the perpetrator, the state of Pakistan is not the source of the explanation but rather the problem that needs to be explained.

In this study, which is a Foreign Policy Analysis (DPA), Pakistan's Afghanistan policy will be analyzed in particular for the relationship structure between Pakistan and Afghanistan states that define themselves as the Islamic Republic as their political identity. At the center of the analysis, the concept of identity will be the analysis tool. The reason for choosing the Constructivist approach as the method in the study is that the Constructivist DPA model allocates a wide place to identity, ideas and beliefs within the framework of analysis compared to other traditional approaches.

As the source of Pakistani foreign policy, the process of building Pakistani identity will be analyzed by placing it within the framework of bringing together Muslim communities with the motivation of Islam. The phenomenon of religion, which is one of the most important elements in Pakistan's social and political life, has been the motivation and basic building block of Pakistan's national unity. In other words, religion has become an ideology used to keep the country together with identity construction based on Islamic nationalism. This element, which was the basic building block in its establishment, was later used as an effective construction material in almost every political movement of Pakistan and references to religion were made constantly. Islam has been instrumentalized so much by the Pakistani governments that religion has become the common denominator of all political structures, state institutions, and the army and terrorist organizations. However, Pakistan has experienced that the Islamic factor or the motivation of religion is not enough for the identity of the nation, with East Pakistan declaring its independence in 1971 and becoming the State of Bangladesh.

Pakistan perceives Pashtun nationalism as a major threat to its survival, as the Pashtuns are Pakistan's largest minority group. Afghanistan's ideal of "Great Pashtunistan" will have devastating consequences for Pakistan. Pakistan uses the element of religion in the name of suppressing Pashtun nationalism in the name of territorial integrity and survival.

For this reason, Pakistan also feeds the Taliban movement, which consists of Pashtuns, with religious ideologies. In this context, Pakistan tries to stand against nationalism through Islamism in order to keep Pashtun nationalism under control. Pakistan wants to control Afghanistan through the Taliban and thus tries to neutralize Pashtun nationalism.